

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Svazek 6

2. vydání

2019

**EUROPEAN POLITICAL
AND LAW DISCOURSE**

Volume 6

Issue 2

2019

Přístup redakce

Evropský politický a právní diskurz – mezinárodní časopis věnovaný mezinárodnímu právu, vnitřním právním předpisům evropských zemí, politologie, mezinárodním vztahům. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech vědy.

V časopisu se uplatňuje systém anonymního recenzování pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský politický a právní diskurz má velký zájem zejména o interdisciplinární výzkumy v oblasti politologie a právní vědy, jsou to srovnávací analýzy nebo prozkoumání jednotlivých jevů. Zároveň vítáme jakékoliv výzkumy týkající se politických a právních problémů různých národních a mezinárodních institucí. Evropský politický a právní diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve tištěné články.

Redakční kolégie:

Boris Babin, doktor práva, Mezinárodní humanitární Univerzita (*Ukrajina*)

Olena Grynenko, doktor práva, Instituce mezinárodních vztahů při Kyjevské Národní univerzitě Tarase Ševčenko (*Ukrajina*)

Borys Kormich, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Kuzmenko, doktor práva, profesor, Nacionalní Univerzita státní daňové služby (*Ukrajina*)

Tamara Latkovska, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Lysyk, Ph.D., docent, Lvovská národní Frankova univerzita (*Ukrajina*)

Bertrand Matieu, doktor práva, profesor Univerzity Pantheon Sorbonne Paris-I, Prezident Francouzské asociace ústavního práva, člen Vyšší Rady spravedlnosti (*Francie*)

Olexandr Merezhko, doktor práva, profesor, Krakovská Akademia jm. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (*Polsko*)

Özgür Oguz, PhD v právu, docent Univerzita Anadolu (*Turecko*)

Anna Pišč, dr hab, profesorkyně, Katedra veřejného obchodního práva, Právnická fakulta, Univerzita v Białostoku (*Polsko*)

Petra Joanna Pipková, PhD., JUDr., Centrum právní komparatistiky, Právnická fakulta, Univerzita Karlova (*Česká republika*)

Andreas Pottakis, Právní zástupce (doktorský titul, Oxfordská univerzita), člen Vědecké rady ECCE, zástupce ředitele Akademie evropského veřejného práva (*Řecko*)

Julian Roberts, doktor práva, profesor, Oxfordská univerzita (*Velké Británie*)

Sergey Sayapin, doktor práva, KIMEP univerzita, Almaty, (*Kazachstán*)

Ksenija Smirnova, doktor právnických věd, profesorkyně, Kyjivská Nacionalní univerzita jm. Tarase Ševčenko (*Ukrajina*)

Leonid Tymčenko, doktor práva, profesor, Výzkumný ústav fiskální politiky, Univerzita státní fiskální služby Ukrajiny (*Ukrajina*)

Dariusz Gura-Šopiński, dr hab, profesor Univerzita kardinála Stefana Wyszyńskiego ve Varšavě (*Polsko*)

Pavol Hrivik, PhD v oboru evropských a globálních studií, Trenčínska univerzita Alexandra Dubčeka (*Slovensko*)

Galina Kuz, doktor politických věd, profesor, Kharkivská Národní pedagogická univerzita G.S. Skovorody (*Ukrajina*)

Tetiana Krasnopol'ska, Ph.D., docent, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Daniela La Foresta, profesorkyně, Univerzita jm. Federico II ve m. Napoli (*Itálie*)

Mykola Lazarovych, doktor politických věd, profesor, Ternopilská Národní ekonomická universita (*Ukrajina*)

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, profesor profesor katedry věd politických, Gdaňská Univerzita (*Polsko*)

Tetiana Nagorniak, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marina Nakchum, PhD v oboru antropologie, Londýnská ekonomická škola (*Velké Británie*)

Mykola Poliovy, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marek Rewizorski, dr hab, Gdaňská Univerzita (*Polsko*)

Eugene Tsokur, doktor politických věd, profesor, Zaporožská Národní univerzita (*Ukrajina*)

Olena Ivanova, PhD. v oboru sociálních komunikací, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Tatiana Kuzněcova, PhD. v oboru sociálních komunikací, profesorkyně, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Tetiana Kamenská, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Natalie Kovalisko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Lvivská Národní univerzita jm. Ivana Franko (*Ukrajina*)

Olena Lisejenko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Jižně-ukrajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského (*Ukrajina*)

Vitalij Oniščuk, Doktor společenských věd, profesor, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Valentyna Podšyvalkina, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Administrativní redaktory:

Dilara Gadzhyieva, PhD v politických věd (*Ukrajina*)

Marina Kalashlinska, PhD v politických věd (*Ukrajina*)

Ilona Mishchenko, PhD in civil law and civil process, National University "Odessa Law Academy" (*Ukraine*)

Alina Polukhina, PhD v politických věd, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Jana Chernopishchuk, PhD v oboru ústavního a městského práva (*Ukrajina*)

Editorial Policy

The *European Political and Law Discourse* – international Journal of International Law, domestic Law of European countries, Political Science, Social Communications, International Relations, Sociology is a peer reviewed journal with blind referee system, which aims at publishing high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contributions to the fields.

The *European Political and Law Discourse* has a particular interest in interdisciplinary approaches to law, political science, social communications and sociology, whether through comparative or single case-study analysis, but by no means restricts its interests to these spaces, welcoming any relevant contribution from and about different parts of the World.

The *European Political and Law Discourse* accepts original articles which are not under consideration elsewhere at the time of submission.

Editorial Committee:

Borys Babin, Doctor of Laws, International Humanitarian University (Ukraine)

Olena Grynenko, Doctor of Laws, Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine)

Borys Kormych, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Volodimir Kuzmenko, Doctor of Laws, Professor, National University of State Tax Service (Ukraine)

Tamara Latkovska, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Volodymyr Lysyk, PhD in Law, associate professor, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)

Bertrand Mathieu, Doctor of Laws, Professor at the Université Panthéon, Sorbonne, Paris I, President of the French Association of Constitutional Law, member of the High Council for the Judiciary of France (France)

Oleksandr Merezhko, Doctor of Laws, Professor, Andrzej Frycz Modrzewski Cracow Academy (Poland)

Anna Piszcz, dr hab, Professor UwB, Faculty of Law, University of Białystok (Poland)

Özgür Oguz, PhD in Law, Ass.Prof, Anadolu University (Turkey)

Petra Joanna Pipková, PhD, JUDr, Charles University Prague (Czech Republic)

Andreas Pottakis, Attorney at Law (D.Phil, Oxon), Member of Scientific Council at ECCLE, Deputy Director at Academy of European Public Law (Greece)

Julian Roberts, Doctor of Laws, Professor of Criminology, University of Oxford, a member of the Sentencing Council of England and Wales (Great Britain)

Sergey Sayapin, Doctor of Laws, Assistant Professor, School of Law, KIMEP University Almaty (Kazakhstan)

Kseniia Smirnova, Doctor of Laws, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Leonid Tymchenko, Major Research Fellow, Research Institute of Fiscal Policy, University of State Fiscal Service of Ukraine (Ukraine)

Dariusz Góra-Szopiński, dr hab, Professor UKSW, Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw (Poland)

Pavol Hrivík, PhD in European and Global Studies, Alexander Dubcek Trencin University (Slovakia)

Galina Kuts, D.Sc. in Political Science, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine)

Tetyana Krasnopol'ska, PhD in Political Science, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Daniela La Foresta, Professor, Naples Federico II University (Italy)

Mykola Lazarovych, D.Sc. in Political Science, Professor, Ternopil National Economic University (Ukraine)

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, Professor UG, professor at the Department of Political Science, University of Gdansk (Poland)

Tetyana Nagorniyak, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine)

Marina Nahum, PhD in Anthropology, London School of Economics (Great Britain)

Mykola Poloviy, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine)

Marek Rewizorski, dr hab, University of Gdansk (Poland)

Evgen Tsokur, D.Sc. in Political Science, Professor, Zaporozhye National University (Ukraine)

Olena Ivanova, Doctor of Social communications, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Tetiana Kuznietsova, Doctor of Social communications, Professor, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Tetiana Kamenska, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Nataliia Kovalisko, ScD in Sociology, Professor, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)

Olena Liseienko, ScD in Sociology, Professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D.Ushynskyi (Ukraine)

Vitalii Onyschuk, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Valentyna Podshyvalkina, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Administrative Editors:

Dilara Gadzhyieva, PhD in political science (Ukraine)

Marina Kalashlinska, PhD in political science (Ukraine)

Ilona Mishchenko, PhD v právu, Národní univerzita «Odeská právnická Akademie» (Ukraine)

Alina Polukhina, PhD in political science, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Iana Chernopyshchuk, PhD in constitutional and municipal law (Ukraine)

The Journal is indexing by Index Copernicus:

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=42760>

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Evidenční číslo: MK ČR E 22311

Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO

Adresa: Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

Table of contents

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Ilona Khmeleva, PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORIES OF UNRECOGNIZED GEOPOLITICAL ENTITIES: INTERNATIONAL LAW ANALYSIS	6
Kateryna Borychenko, CONCEPT AND TYPES OF INTERNATIONAL STANDARDS OF THE RIGHT TO SOCIAL PROTECTION	13
Yuliia Reminska, RULE OF LAW IN GLOBAL LAW-MAKING: THE CASE OF INTELLIGENT DESIGN	20
Svitlana Vnuchko, Viktor Teremko, EUROPEAN INTEGRATION POLICY OF THE EASTERN PARTNERSHIP COUNTRIES DURING THE PERIOD FROM 2014 TILL EARLY 2018: GEORGIA, MOLDOVA AND UKRAINE CASE STUDIES	26
Dmytro Danylenko, CORPUS DELICTI OF CIVIL OFFENCES IN INTERNATIONAL SEA SHIPPING	34
Mariia Deviatkina, DEVELOPMENT AND IMPACT OF ON-LINE SYSTEM ON INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION	41
Nadiia Klymovych, LEGAL MIND TRANSFORMATION ON A VIEW ON REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION (EU BACKGROUND)	47
Tetiana Akulenko, THE MAIN STAGES OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL LEGAL COOPERATION ON ANTI-DOPING ACTIVITIES	53

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Nataliia Buromenska, CONSTITUTIONAL BASES OF THE PRINCIPLE OF THE PROHIBITION OF LEGAL ABUSE: THEORETICAL ASPECT	60
Inna Mykhailova, COMMUNITARIANISM AND LIBERALISM: DISCUSSIONS ON THE UNIVERSALITY OF HUMAN RIGHTS	68
Ivan Borodin, Alina Zheliak, SOCIAL, LEGAL STATE: ITS FEATURES, ATTRIBUTES AND SYMBOLS	72
Inna Tukalenko, THE INFLUENCE OF FEMINISM ON THE DEVELOPMENT OF DEMOCRACY: THE THEORETICAL ASPECT	78
Ivan Filiniuk, ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF ACTIVITY OF CHILDREN'S COURTS ON THE UKRAINIAN LANDS IN THE RUSSIAN EMPIRE	86

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Olha Sahan, VOLUNTEER MOVEMENT IN UKRAINE AGAINST THE HYBRID AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION	92
---	----

Oleksandr Korniiievskyi, FAR-RIGHT ASSOCIATIONS IN SOCIAL-POLITICAL LIFE OF MODERN UKRAINE	100
--	-----

Tetiana Krasnopolska, EUROPEAN SUPRANATIONAL PARTIES: FACTORS OF TRANSFORMATION AND ROLE IN THE EUROPEAN PARLIAMENT	108
---	-----

Oleksandr Akhmerov, POLITICAL AND LEGAL FRAMEWORKS FOR IMPLEMENTATION OF MUNICIPAL POLICY IN THE REPUBLIC OF POLAND	116
---	-----

DIGITAL AND MEDIA DIMENSIONS OF SOCIAL AND POLITICAL DISCOURSE

Vira Tokareva, PROBLEM ASPECTS OF CREATIVITY IN DIGITAL ERA	123
---	-----

Valeriia Vasylenko, TECHNOLOGY OF AN EFFECTUAL ENTERPRISE IMAGE CREATION	129
--	-----

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Vira Chubenko TAX EXEMPTIONS AS A MEANS OF STATE REGULATION OF MANUFACTURING AND SUPPLY OF HIGH-TECH PRODUCTS	137
---	-----

Olena Dragan, PROSECUTOR'S ADVANCE PAYMENT IN EXECUTIVE PROCEEDINGS: ANALYSIS OF LEGISLATION AND COURT PRACTICE	143
---	-----

Valeriia Bielinhio, RIGHT TO ADMINISTRATIVE APPEAL: CONTROVERSIAL ISSUES IN THE CONTEXT OF THE LAW OF UKRAINE "ON CITIZENS' APPEALS"	150
--	-----

Roksolana Matiashovska, GUARANTEES OF PROTECTION OF PRESCHOOL CHILDREN IN NON-TRADITIONAL FAMILIES	159
--	-----

Olena Hedziuk, LEGAL INSTRUMENTS OF THE UKRAINIAN TAX LAW AIMED TO PROTECT TAXPAYERS	165
--	-----

Oleksii Yuldashev, Serhii Sierov, ON THE PROBLEMS OF CORRUPTION RISKS IN THE GEOLOGY AND SUBSOIL USE MANAGEMENT	169
---	-----

Iryna Troshchenko, MECHANISM OF CHOICE OF LAW IN REGULATION OF NON-CONTRACTUAL OBLIGATIONS UNDER THE LAW OF UKRAINE "ON PRIVATE INTERNATIONAL LAW" AND ROME II REGULATION: COMPARATIVE ANALYSIS	175
---	-----

Vladyslav Kononov, Mariia Shcherbyna, LEGAL STATUS OF THE DATA EXCLUSIVITY FOR ORIGINAL MEDICINAL PRODUCTS AND PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS TO PRECLINICAL AND CLINICAL TRIALS	181
--	-----

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech)	187
--	-----

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English)	192
--	-----

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Ilona Khmeleva

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORIES OF UNRECOGNIZED GEOPOLITICAL ENTITIES: INTERNATIONAL LAW ANALYSIS

The article provides for the analysis of the problem of guarantees and protection of human rights in the territories of unrecognized geopolitical entities. The article emphasizes that the very existence of unrecognized entities represents a threat to adequate protection of human rights. The article highlights the following main issues: 1) attitude of international human rights institutions to acts issued by unrecognized entities; 2) effect of non-recognition on the increase in the number of stateless persons; 3) international obligations of unrecognized states in the field of human rights protection. The conclusion is made that the impossibility of reducing the level of protection of human rights in the territory concerned should be determined by international law as a condition for recognition; but now such a requirement cannot be considered universal.

Keywords: international law, recognition, human rights, unrecognized entities, violations of international law, international obligations.

Today, the respect for and protection of human rights is an important goal of the international community. It is indisputable that in the modern world the universality of the problem of protection of human rights is recognized by the states on the international level¹. At the same time, the existence of unrecognized entities has its influence on such protection, creating certain special conditions for it. Taking into account that the international community is developing dynamically, and the non-recognition of certain entities as international law subjects continues to take place in the practice of international relations, the question of the impact of this phenomenon on the protection of the rights of people living in a particular territory is of paramount importance. The purpose of the article is to study the problems of human rights protection in the territories of unrecognized geopolitical entities.

The link between human rights protection and the institute of recognition exists at the theoretical level, since it is often used to deny the possibility of applying exclusively constitutive theory of recognition. In particular, it is noted that the essential disadvantage of this theory is that if, before recognition, a new entity is not a subject of international law, then it has not only no rights in question but also no responsibilities. That is why the question about the existence of a duty to adhere to the principle of human rights protection is controversial. In practice, this can lead to extremely negative consequences and looks somewhat absurd in the light of the principles of modern international law, and this example can explain the need to combine constitutive and declaratory theories of recognition².

In addition, today it is often noted that almost all self-proclaimed unrecognized entities are not independent in the economic and political sense. Such entities should constantly take into account the interests of the state, which is their original patron, and coordinate their own policies with that state. They need to approve their own actions or, at least, cannot substantially deviate from the instructions of a particular subject of international law. Moreover, provided that the state in question has a low level of human rights protection, this problem is automatically transferred to the unrecognized entity. In addition,

¹ Мицик, В.В. (2010). *Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту*. Київ: Видавничий дім «Промінь», 17.

² Shaw, M.N. (2008). *International law: Sixth edition*. Cambridge: Cambridge University press, 447.

persistent economic problems do not promote the establishment of a regime that can abandon human rights violations as an instrument to preserve its own influence on society¹.

For example, in 2001 at the meeting of the so-called foreign ministers of Abkhazia, the Nagorno-Karabakh Republic, Gagauzia, the Pridnestrovian Moldavian Republic (Transnistria) and South Ossetia a Commonwealth of Unrecognized States was established (as an informal association created for consultations, mutual assistance, coordination and joint actions by unrecognized self-proclaimed states). Subsequently, on 4 July 2006, in Moscow the so-called leaders of the parliaments of three unrecognized republics (Abkhazia, Transnistria and South Ossetia) signed bilateral cooperation agreements, the texts of which contained identical provisions. The place of signing the agreements and the identity of the texts testify the artificial negotiations and the subordination of these processes to the Russian Federation. Paragraph 4 of these agreements contained the following provision:

"The parties intend to systematically exchange information on current legislative activity, databases and official publications, as well as to further harmonize their law-making activity with the legislation of the Russian Federation as a state of developed parliamentarism and legal system".²

That is, it can be stated that all human rights violations taking place in Russia will, at least, be copied in unrecognized entities. At the same time, questions arise from the very wording of the agreement, since it is not entirely clear how the law-making activity and legislation (in fact, the process and the result of such a process) can be harmonized.

Another controversial issue is the attitude of international human rights institutions to acts issued by unrecognized entities. For example, the European Court of Human Rights in the *Loizidou Case* affirmed that only the government of Cyprus was internationally recognized as the Government of the Republic of Cyprus. The ECtHR noted that this fact was confirmed by international practice, while numerous unambiguous resolutions indicated that the international community did not recognize the TRNC as a state in accordance with the principles of international law. In those circumstances, the Court did not, for the purposes of the Convention, recognize the validity of such provisions as Article 159 of the TRNC Constitution. Therefore, the applicant in a case who had no access to his property in northern Cyprus, as a result of the presence of Turkish troops there, was not considered by the Court to lose his ownership of his property. At the same time, in another judgement, which somewhat contradicted the above-mentioned arguments, the ECtHR reached other conclusions than in the *Loizidou Case*. In the case of *Cyprus v. Turkey*, the ECtHR noted that life is continuing for the inhabitants of certain territory. This life, according to the Court, must correspond to a certain level, which must be defended de facto by the existing authorities, including the courts; and, precisely in the interests of the local population, the acts of such a government should not simply be ignored by third countries or international organizations, especially the courts, including the ECtHR itself³. Thus, the ECtHR does not have a single approach to accepting or not accepting acts issued by unrecognized entities and takes into account the circumstances of each particular case.

Another issue is the enforcement of ECtHR judgments in cases of non-recognition of one entity by another. A striking example is Turkey's recent refusal to comply with the ECtHR judgment of 12 May 2014 on the recovery to the Republic of Cyprus of compensation in the amount of 90 million euros. The next day Turkey officially refused to comply with this judgment of the ECtHR. Turkish Foreign Minister Ahmet Davutoğlu then commented on the following: "We do not intend to pay this amount to a state that we do not recognize"⁴. It is obvious that solving such problems is possible only by refusing to use non-recognition as an instrument for political pressure and creating a universal codification on recognition.

In general, the Western doctrine almost unanimously supports the idea that one of the functions of protecting human rights in the world community is to determine the responsible authority in a certain

¹ Nuta, C. Human Rights in Internationally Unrecognized Entities: The Cases of Abkhazia and Transnistria. What Role for the European Union? *College of Europe*. <https://www.coleurope.eu/system/files_force/research-paper/nuta_correct.pdf?download=1> (2019, March, 12).

² Соглашения между парламентами Абхазии, Приднестровья и Южной Осетии. *ИА REGNUM*. <<https://regnum.ru/news/667681.html>> (2019, March, 12).

³ Akgün, C. The Case of TRNC in the context of Recognition of States under International Law. *Ankara Barosu*. <<http://www.ankarabarusu.org.tr/siteiler/AnkaraBarReview/tekmakale/2010-1/1.pdf>> (2019, March, 12).

⁴ Туреччина відмовилася платити Кіпру компенсацію за військову інтервенцію. *Західна інформаційна корпорація*. <http://zik.ua/ua/news/2014/05/17/turechchyna_vidmovylasya_platyty_kipru_kompensatsiyu_za_vyskovu_interventsiyu_488684> (2019, March, 12).

territory, as well as the conditions for the exercise of such power, regardless of its form. The practice of the ECtHR indicates that the actual existence of unrecognized entities and regimes in the European region and beyond, establishes the need to deepen research concerning the conceptualization of human rights in the "non-state space"¹.

Human rights activists argue that cases of non-recognition of states also result in the appearance of stateless persons who are not protected adequately. For example, "during 2014-2015, the Odessa Regional Organization of the All-Ukrainian NGO "The Committee of Voters of Ukraine" and the All-Ukrainian Public Partnership "The Initiative on the Elimination of Statelessness in Ukraine", with the financial support of the European Union, identified significant problems of statelessness in Ukraine on the example of individual pilot regions". According to the information of the State Migration Service of Ukraine, as of 30 June 2013, permanent or temporary residence permits in Ukraine were received by about 6,5 thousand stateless persons. At the same time, UNHCR considers that at the end of 2013 in Ukraine there were over 33 thousand stateless persons or persons with indefinite citizenship. The study found that among such persons there are those who immigrated to Ukraine with documents of unrecognized states (for example, the Pridnestrovian Moldavian Republic)². That is, the analysis allowed to conclude that "Ukraine, for its part, does not recognize documents (passports, birth certificates, etc.) issued by the actual authorities of the Pridnestrovian Moldavian Republic (PMR), considering this territory as an integral part of the Republic of Moldova. Thus, persons born on the territory of the PMR and having exclusively documents issued by the PMR are, in fact, stateless persons. At the same time, in most cases, such persons have the right to obtain the citizenship of the Republic of Moldova (it is worth noting that the practice of obtaining the citizenship of a recognized state, Moldova or the Russian Federation, is widespread among the inhabitants of the PMR)"³.

Accordingly, a situation occurs in which a person either is forced to obtain the citizenship of the recognized state, or becomes a stateless person. Indeed, even if some countries recognize documents of unrecognized entities that relate to the daily life of people (that is, passports), it is a question of the need to identify a person. Citizenship as a political and legal relationship between a person and a state (which is also a guarantee of personal protection by the state) has no place. For example, a person cannot rely on consular protection.

The current practice of international relations also demonstrates that human rights protection can be used as justification for violating international law (in particular, concerning recognition issues). For example, on 18 February 2017, the decree of the President of the Russian Federation "On recognition in the Russian Federation of documents and registration marks of vehicles issued to citizens of Ukraine and stateless persons who are permanently residing in the territories of certain districts of Donetsk and Luhansk regions of Ukraine" was officially published⁴. The declared (but not true) purpose of this act is the protection of human rights and freedoms.

Given the existence of different interpretations of this decree and its legal consequences, an international law analysis of this issue is necessary in the context of the aggression of the Russian Federation against Ukraine.

The given decree established that "temporarily, for the period before the political settlement of the situation in certain districts of Donetsk and Luhansk regions of Ukraine on the basis of Minsk arrangements", certain documents as well as registration marks of vehicles, "issued by the relevant authorities (organizations), which actually operate in the territories of the indicated districts, to citizens of

¹ Cullen, A., Wheatley, S. (2013). The Human Rights of Individuals in De Facto Regimes under the European Convention on Human Rights. *Human Rights Law Review*, 13, 4, 691–728.

² Юридичні привиди: моніторинговий звіт. *Legal Space*. <http://legalspace.org/en/odesa-oblast/odeska-oblasna-organizatsiya-vseukrajinskoji-gromadskoji-organizatsiji-komit-et-vibortsiv-ukrajini/item/download/1021_e30e15792e4c79931f5ae2b0acee25ac> (2019, March, 12).

³ Юридичні привиди: моніторинговий звіт. *Legal Space*. <http://legalspace.org/en/odesa-oblast/odeska-oblasna-organizatsiya-vseukrajinskoji-gromadskoji-organizatsiji-komit-et-vibortsiv-ukrajini/item/download/1021_e30e15792e4c79931f5ae2b0acee25ac> (2019, March, 12).

⁴ Указ о признании документов, выданных гражданам Украины и лицам без гражданства, проживающим на территориях отдельных районов Донецкой и Луганской областей Украины 2017 (Президент России). Официальные сетевые ресурсы Президента России. <<http://kremlin.ru/events/president/news/53895>> (2019, March, 12).

Ukraine and stateless persons, who permanently reside in these territories" are valid in the Russian Federation.¹ The decree also gave these persons the right to enter the territory of Russia without visas on the basis of the said documents.

Comments concerning the decree of the Russian President were very different; while a number of journalists, politicians and civil society representatives not only said that such a document contradicted international law and Minsk arrangements, but even stated that this decree testified to the international recognition of the so-called "People's Republics". For example, the Secretary of the National Security and Defence Council of Ukraine argued that "by signing this decree, Putin legally recognized quasi-state terrorist groups"². «*The New York Times*» stipulated, «Mr. Putin's decree stopped short of formally recognizing the two breakaway provinces as independent states»³.

There is no doubt that there was no recognition of states. First, this fact is confirmed by separate wording of the decree (for example, references to certain districts of Donetsk and Luhansk regions as territories of Ukraine)⁴. In addition, the Russian Federation officially denied recognition. In particular, the press secretary of the President of Russia Dmitry Peskov said: "These are not documents of an officially recognized state ... No, it is de facto issued document"⁵.

In addition, modern international practice proves that the recognition of certain documents, statuses in no way indicates the recognition as a state. British *Foreign Corporations Act 1991*⁶ or a relatively new court judgment *Kibris Turk Hava Yoralli and CTA Holidays v Secretary of State for Transport*⁷ may serve as examples. In particular, the said law allows the determination of the status of foreign corporations in accordance with the legislation of an unrecognized state, if such legislation is applied in such territory by the established judicial system. In this case, the British court stressed that acts of an unrecognized state could not be ignored if they were not public in nature and were related to the everyday life of people.

An important position was formulated by the International Court of Justice in one of its advisory opinions (*the Namibia case*). It was specified: "In general, the non-recognition of South Africa's administration of the Territory should not result in depriving the people of Namibia of any advantages derived from international co-operation. In particular, while official acts performed by the Government of South Africa on behalf of or concerning Namibia after the termination of the Mandate are illegal and invalid, this invalidity cannot be extended to those acts, such as, for instance, the registration of births, deaths and marriages, the effects of which can be ignored only to the detriment of the inhabitants of the Territory"⁸. This situation has many differences with the Ukrainian case, but it shows the general tendency of modern international law, which is reflected in the institute of recognition: the need to protect human rights prevails over almost any other factor. That is why the recognition of certain documents that are

¹ Указ о признании документов, выданных гражданам Украины и лицам без гражданства, проживающим на территориях отдельных районов Донецкой и Луганской областей Украины 2017 (Президент России). Официальные сетевые ресурсы Президента России. <<http://kremlin.ru/events/president/news/53895>> (2019, March, 12).

² Турчинов: Підписавши указ про визнання паспортів та інших документів так званих ЛНР та ДНР, Путін вийшов з Мінського процесу. Рада національної безпеки і оборони України. <<http://www.rnbo.gov.ua/news/2704.html>> (2019, March, 12).

³ Russia Will Accept Passports Issued by East Ukraine Separatists. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2017/02/19/world/europe/russia-east-ukraine-separatists.html?_r=0> (2019, March, 12).

⁴ Указ о признании документов, выданных гражданам Украины и лицам без гражданства, проживающим на территориях отдельных районов Донецкой и Луганской областей Украины 2017 (Президент России). Официальные сетевые ресурсы Президента России. <<http://kremlin.ru/events/president/news/53895>> (2019, March, 12).

⁵ Росія пояснила визнання «паспортів ДНР/ЛНР». *iPress.ua*. <http://ipress.ua/news/u_rosii_poyasnyly_vyznannya_pasportiv_dnrlnr_200271.html> (2019, March, 12).

⁶ Foreign Corporations Act 1991. *The National Archives*. <<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1991/44/section/1?view=extent#extent%3Dwales>> (2019, March, 12).

⁷ *Kibris Turk Hava Yoralli and CTA Holidays v Secretary of State for Transport* [2009] EWHC 1918 (Admin). <<http://users.ox.ac.uk/~sann2029/Judgment%20-%20Kibris%20Turk%20Hava%20Yollari%20v%20SS%20for%20Transport%20and%20The%20Republic%20of%20Cyprus.pdf>> (2019, March, 12).

⁸ *Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970)* [1971]. ICJ. <<https://www.icj-cij.org/files/case-related/53/053-19710621-ADV-01-00-EN.pdf>> (2019, March, 12).

necessary for residents of a particular territory does not indicate the recognition of the state or government and, as a rule, is not considered as an internationally wrongful act.

However, the decree of the President of the Russian Federation of 18 February 2017 has a completely different legal nature, because it is not about abstract unrecognized entities, but about the occupied territories. Ukraine's loss of control over these territories was caused by the aggression of Russia, which, among other things, has led to widespread human rights violations. That is why the said decree cannot be considered as aimed at protecting human rights, but is an integral part of aggression and violation of the sovereignty of Ukraine. At the same time, the wording of the decree "issued by the relevant authorities (organizations), which actually operate in the territories" (in relation to the relevant documents) is rather vague and gives Ukraine the opportunity to speak about another proof that Russia established in certain districts of Donetsk and Luhansk regions the occupation administration (i.e. to declare that the above-mentioned authorities are occupational bodies of Russia). Accordingly, conclusion may be made that the Russian Federation recognized its own occupation, and not the so-called "People's Republics".

Another issue is the commitment in the field of human rights of entities not recognized by the international community or recognized by just a part of the states. In the doctrine of international law it is assumed that unrecognized regimes (entities) have a partial international legal personality and must adhere to both treaty and customary international law. The obligation to adhere to basic human rights arises for such entities primarily due to the fact that the international customary law operates, and such obligations have *erga omnes* nature. At the same time, reference is also made to the provisions of the treaty law, when the creation and establishment of the regime became possible due to the military presence of a state that falls under a particular treaty. Such a state will be responsible for making compensations to victims of human rights violations.

If human rights abuses are related only to unrecognized entities, the only means of ensuring the protection of human rights are the customary international law and political pressure from the UN and the international community. Since unrecognized regimes tend to seek international recognition, this pressure can be effective¹.

Other important issue is the existence of obligations of the new entity not to worsen the level of human rights protection that existed in the respective territory. Most unrecognized entities appear as a result of separation from the existing state – that is why human rights defenders insist that the population, which finds itself in an unrecognized formation, should not lose the amount of rights that it had before.

Unfortunately, such a statement is not always true. First of all, when it comes to social and economic rights, they can often not be preserved for objective reasons (for example, the right to social protection, etc.). After all, unrecognized entity due to a number of economic reasons may not be able to maintain the level of social benefits that existed. Similar problems can arise with the level of unemployment, free education or medicine, and so on.

In addition, for example, Vienna Convention on succession of States in respect of treaties² declares, that "succession of States" means the replacement of one State by another in the responsibility for the international relations of territory; "predecessor State" means the State which has been replaced by another State on the occurrence of a succession of States, "successor State" means the State which has replaced another State on the occurrence of a succession of States; "date of the succession of States" means the date upon which the successor State replaced the predecessor State in the responsibility for the international relations of the territory to which the succession of States relates. That is, if a state, which for a specific situation should be defined as a "predecessor State", and a significant part of the international community do not recognize a certain entity as a state, this entity cannot be considered as the successor as to treaties, in particular in the field of human rights.

However, all these facts do not deprive the relevant entity of the need to adhere to the customary rules of international law. That is, universal customary norms, obligations *erga omnes* create the most effective guarantee of the observance of human rights in the territory of unrecognized entities.

¹ Heintze, H.-J. (2009). Are De Facto Regimes Bound by Human Rights? *OSCE Yearbook*.

<<https://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/09/Heintze-en.pdf>> (2019, March, 12).

² *Vienna Convention on succession of States in respect of treaties 1978* (United Nations Conference on the Succession of States in respect of Treaties). <https://treaties.un.org/doc/Treaties/1996/11/19961106%2005-51%20AM/Ch_XXIII_02.pdf> (2019, March, 12).

Some examples of actions of recognized states are not in favour of the thesis that a new entity cannot reduce the level of protection of human rights that existed in the territory. For example, the case when, on 12 December 1969, Greece denounced the European Convention on Human Rights is well-known. The denunciation should have been effective on 13 June 1970. On 18 November 1974, Greece again became a party to the Convention¹. That is, the state may, at its own discretion, change the mode of protection of human rights in its territory (in particular, restrict it), if it does not contradict its obligations *erga omnes*.

The impossibility of reducing the level of human rights protection in the area concerned is currently not a clear requirement for unrecognized entities within the framework of international law (the requirement is only respect for human rights in general and in accordance with customary rules).

Thus, conclusion may be made that the existence of unrecognized entities has a tangible impact on the effectiveness of the protection of human rights, and the above issues should be taken into account when developing a universal codification on recognition issues. Today all international law has a humanist orientation, and aspects that are more or less related to human rights must receive a well-grounded and coherent settlement.

Another conclusion may be made that in the universal codification on issues of recognition it is expedient to declare the inability to reduce the level of human rights protection in the territory concerned as a condition for recognition. After all, a person living in the territory concerned should not become hostage to geopolitical changes. In addition, a certain new entity can claim the status of the state in the XXI century only if it is able to guarantee an adequate level of human rights protection.

A particular problem is an attempt by certain states to use human rights protection to justify their own internationally wrongful acts, which is unacceptable.

References:

1. Mytsyk, V.V. (2010). *Prava liudyny u mizhnarodnomu pravi. Mizhnarodno-pravovi mekhanizmy zakhystu* [Human rights in international law. International law mechanisms of protection]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Promeni» [in Ukrainian].
2. Shaw, M.N. (2008). *International law: Sixth edition*. Cambridge: Cambridge University press. [in English].
3. Nuta, C. Human Rights in Internationally Unrecognized Entities: The Cases of Abkhazia and Transnistria. What Role for the European Union? *College of Europe*. <https://www.coleurope.eu/system/files_force/research-paper/nuta_correct.pdf?download=1> (2019, March, 12). [in English].
4. Soglasheniya mezhdru parlamentami Abkhazii, Pridnestrov'ja i Juzhnoj Osetii [Agreements between the parliaments of Abkhazia, Transnistria and South Ossetia]. *IIA REGNUM*. <<https://regnum.ru/news/667681.html>> (2019, March, 12). [in Russian].
5. Akgün, C. (2010). The Case of TRNC in the context of Recognition of States under International Law. *Ankara Barosu*. <<http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/AnkaraBarReview/tekmakale/2010-1/1.pdf>> (2019, March, 12). [in English].
6. Turechchyna vidmovylasia platyty Kipru kompensatsiiu za viiskovu interventsiiu [Turkey refused to pay compensation to Cyprus for military intervention]. *Zakhidna informatsiina korporatsiia* [Western Information Corporation]. <http://zik.ua/ua/news/2014/05/17/turechchyna_vidmovylasya_platyty_kipru_kompensatsiyu_za_viyskovu_interventsiyu_488684> (2019, March, 12). [in Ukrainian].
7. Cullen, A., Wheatley, S. (2013). The Human Rights of Individuals in De Facto Regimes under the European Convention on Human Rights. *Human Rights Law Review*, vol. 13, no. 4, 691–728. [in English].
8. Yurydychni pryvydy: monitorynhovyi zvit [Legal ghosts: monitoring report]. *Legal Space*. <http://legalspace.org/en/odesa-oblast/odeska-oblasna-organizatsiya-vseukrajinskoji-gromadskoji-organizatsiji-komitet-vibortsiv-ukrajini/item/download/1021_e30e15792e4c79931f5ae2b0acee25ac> (2019, March, 12). [in Ukrainian].
9. *Ukaz o priznanii dokumentov, vydannyh grazhdanam Ukrainy i licam bez grazhdanstva, prozhivajushhim na territorijah ot del'nyh rajonov Doneckoj i Luganskoj oblastej Ukrainy 2017* (Prezident Rossii) [Decree on recognition in the Russian Federation of documents and registration marks of vehicles issued to citizens of Ukraine and stateless persons who are permanently residing in the territories of certain districts of Donetsk and Luhansk regions of Ukraine (President of Russia)]. *Oficial'nye setevye resursy Prezidenta Rossii* [The official network resources of the President of Russia]. <<http://kremlin.ru/events/president/news/53895>> (2019, March, 12). [in Russian].

¹ Европейские стандарты в области прав человека: теория и практика функционирования Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод. *Библиотека по правам человека*. <<http://hrlibrary.umn.edu/russian/hrtsbook/Reurostandards-chapter2.4.html>> (2019, March, 12).

10. Turchynov: Pidpysavshy ukaz pro vyznannia pasportiv ta inshykh dokumentiv tak zvanykh LNR ta DNR, Putin vyishov z Minskoho protsesu [Turchynov: After signing a decree on the recognition of passports and other documents of the so-called People's Republics, Putin left the Minsk process]. *Rada natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy* [National Security and Defence Council of Ukraine]. <<http://www.rnbo.gov.ua/news/2704.html>> (2019, March, 12). [in Ukrainian].
11. Russia Will Accept Passports Issued by East Ukraine Separatists. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2017/02/19/world/europe/russia-east-ukraine-separatists.html?_r=0> (2019, March, 12). [in English].
12. Rosiia poiasnyla vyznannia "pasportiv DNR/LNR" [Russia explained the recognition of "DPR/LPR passports"]. *iPress.ua*. <http://ipress.ua/news/u_rosii_poyasnyly_vyznannya_pasportiv_dnrlnr_200271.html> [in Ukrainian]. (2019, March, 12).
13. Foreign Corporations Act 1991. *The National Archives*. <<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1991/44/section/1?view=extent#extent%3Dwales>> (2019, March, 12). [in English].
14. *Kibris Turk Hava Yoralli and CTA Holidays v Secretary of State for Transport* [2009] EWHC 1918 (Admin). <<http://users.ox.ac.uk/~sann2029/Judgment%20-%20Kibris%20Turk%20Hava%20Yollari%20v%20SS%20for%20Transport%20and%20The%20Republic%20of%20Cyprus.pdf>> (2019, March, 12). [in English].
15. *Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970)* [1971]. ICJ <<https://www.icj-cij.org/files/case-related/53/053-19710621-ADV-01-00-EN.pdf>> (2019, March, 12). [in English].
16. Heintze, H.-J. (2009). Are De Facto Regimes Bound by Human Rights? *OSCE Yearbook*. <<https://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/09/Heintze-en.pdf>> (2019, March, 12). [in English].
17. *Vienna Convention on succession of States in respect of treaties 1978* (United Nations Conference on the Succession of States in respect of Treaties). <https://treaties.un.org/doc/Treaties/1996/11/19961106%2005-51%20AM/Ch_XXIII_02.pdf> (2019, March, 12). [in English].
18. Evropejskie standarty v oblasti prav cheloveka: teoriya i praktika funkcionirovaniya Evropejskoj Konvencii o zashhite prav cheloveka i osnovnykh svobod [European standards in the field of human rights: the theory and practice of the functioning of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Biblioteka po pravam cheloveka* [Human Rights Library]. <<http://hrlibrary.umn.edu/russian/hrtsbook/Reurostandards-chapter2.4.html>> (2019, March, 12). [in Russian].

Катерина Бориченко, к. ю. н.

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

Kateryna Borychenko, PhD in Law

National University «Odesa Law Academy», Ukraine

CONCEPT AND TYPES OF INTERNATIONAL STANDARDS OF THE RIGHT TO SOCIAL PROTECTION

The article is devoted to the definition of the concept and description of the types of international standards of the right to social protection. On the basis of the study of the scientific points of view regarding the definition of the concept of international standards of human rights and international social standards, the author's definition of the concept of "international standards of law for social protection" was formulated. The author understands it as a complex of norms enshrined in international acts, which, as a result of their legalization in the national law of the state, become mandatory for implementation or are applied voluntarily and determine the minimum necessary or desirable content and/or the measure of the right, which implementation satisfies the interest in obtaining specific types of social protection in order to prevent, overcome and/or mitigate the adverse effects of social risks and adapt the person to new living conditions.

Keywords: the right to social protection, international standards of human rights, international standards of the right to social protection, types of social protection, social risk.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку світової спільноти проблема захисту прав і свобод людини стала домінуючою. В умовах складних економічних та політичних перетворень, які відбуваються в Україні, ефективне забезпечення права на соціальний захист має чи не найбільше значення для нормального функціонування держави. Очевидно, що саме держава повинна створити належні умови для функціонування ефективної системи соціального захисту населення, що неможливо без дотримання міжнародних стандартів у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми дотримання міжнародних стандартів права на соціальний захист в Україні були предметом наукових досліджень таких вчених, як: Н.Б. Болотіна, А.О. Гудзь, О.С. Кайтанський, В.Л. Костюк, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, О.М. Руднева, С.М. Синчук, Б.І. Сташків, Н.М. Швець, М.М. Шумило, А.М. Юшко та ін. У той же час, наукові праці названих та багатьох інших представників науки права соціального забезпечення, у своїй більшості, стосувались визначення ступеню відповідності змісту міжнародних стандартів права на соціальний захист положень нормативно-правових актів України, без присвячення достатньої уваги питанням понятійно-категоріального апарату.

У зв'язку з цим **метою даної статті** є формулювання авторського визначення поняття «міжнародні стандарти права на соціальний захист» та на основі дослідження змісту відповідних міжнародно-правових актів виокремлення підстав їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. Стандарт – це типовий зразок, якому повинно відповідати щось за розмірами, формою, якістю; єдина форма організації, проведення чого-небудь; те, що не має нічого оригінального, своєрідного; шаблон, трафарет¹. У своєму етимологічному та онтологічному значенні стандарт (англ. – норма, зразок, модель; франц. букв. – твердо стояти) – документ, що встановлює для загального і багаторазового застосування правила, загальні принципи або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, з метою досягнення оптимального рівня

¹ Гринчишин, Д.Г. (ред.) (1988). *Краткий толковый словарь украинского языка: более 6750 слов*. Киев: Радянська школа, 274.

впорядкованості у певній галузі¹. О.М. Руднева вказує на те, що саме у міжнародних стандартах відображається якісний рівень розвитку правових цінностей, досягнутий світовою цивілізацією та нерозривно пов'язаний із правовою культурою людства².

Надаючи визначення міжнародних стандартів прав людини А.П. Мовчан характеризує їх як норми сучасного міжнародного права, що передбачають такі загальнодемократичні вимоги та зобов'язання держави щодо визнання, дотримання та захисту прав людини, які вони повинні втілювати та конкретизувати у своїх системах з урахуванням особливостей свого суспільного ладу, національного розвитку тощо³.

Майже дослівно визначає міжнародні стандарти прав людини І.С. Захаренко, яка зазначає, що ними є система міжнародно-правових норм, що встановлює права людини і громадянина, визначає конкретні зобов'язання держав щодо їх забезпечення, які вони мають закріпити у своїх правових системах з урахуванням особливостей суспільного ладу та національного розвитку⁴.

На думку О.І. Вінгловської, міжнародні стандарти прав людини – це загальновизнані міжнародно-правові норми (звичаєві та договірні), які визначають на основі тенденцій і потреб соціального прогресу загальнолюдський статус особистості шляхом: 1) визначення переліку прав та свобод, що підлягають загальному дотриманню; 2) закріплення юридичного змісту і обов'язку держав дотримуватись цих прав і свобод; 3) встановлення краю можливого та припустимого обмеження цих прав і свобод; 4) заборони певних дій з боку держави, юридичних та фізичних осіб⁵.

Схожої точки зору щодо визначення поняття міжнародних стандартів прав людини дотримується Т.М. Слінько, на думку якої, це загальновизнані міжнародно-правові норми, які закріплюють на загальнолюдському рівні статус особистості і встановлюють перелік основоположних прав і свобод, обов'язок держав дотримуватись цих прав і свобод, а також межі можливого або припустимого їх обмеження⁶.

У цілому запропоновані визначення міжнародних стандартів прав людини є досить змістовним, але, на нашу думку, не можна погодитись із твердженням О.І. Вінгловської та Т.М. Слінько щодо встановлення всіма міжнародними актами меж звуження прав людини, так як досить часто ними передбачена лише можливість обмеження закріпленого обсягу прав законодавством конкретної держави⁷. Прикладом може слугувати Конвенція ООН про права дитини 1989 року, де у ч. 2 ст. 6 передбачається, що держави-учасниці забезпечують виживання і здоровий розвиток дитини у максимально можливій мірі. Тобто у документі не закріплено чіткого мінімального переліку заходів, які повинна вживати держава для забезпечення дитині первинного права на життя, вони визначаються з огляду на національні можливості.

Дещо уточнене визначення поняття міжнародних стандартів прав людини сформульоване в наукових працях П.М. Рабіновича, який у його зміст включив майже всі ключові ознаки даної правової категорії. Так, на думку вченого, міжнародні стандарти прав людини – це закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або

¹ Шемшученко, Ю.С. (відп. ред.) (2003). *Юридична енциклопедія: В 6 томах*. Київ: Українська енциклопедія, 5, 614.

² Руднева, О.М. (2011). *Міжнародні стандарти прав людини та їх роль в розвитку правової системи України: теоретична характеристика*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню доктора юридичних наук. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 13.

³ Мовчан, А.П. (1989). Основные принципы международного права. Принципы всеобщего уважения прав человека и основных свобод. *Курс международного права. В 7 томах*. Москва: Наука, 2, 184.

⁴ Захаренко, И.С. (2005). *Международные стандарты прав человека и гражданина и современное российское законодательство: конституционно-правовой аспект*: автореферат диссертации на получение научной степени кандидата юридических наук. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет, 7.

⁵ Вінгловська, О.І. (2000). *Імплементація міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню доктора юридичних наук. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 7.

⁶ Слінько, Т.М. (2018). Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини та їх відображення в Конституції України. *Права людини і демократія*: збірник наукових статей, Харків, 31.

⁷ Гончаренко, О. (2012). Поняття міжнародних стандартів прав дитини: теоретичний аспект. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 3 (12), 19.

бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру¹.

Різновидом міжнародних стандартів прав людини є міжнародні стандарти права на соціальний захист, які М.М. Шумило пропонує також називати «міжнародні стандарти у сфері соціального захисту» та визначає як соціальний мінімум, що встановлюється міжнародними нормативно-правовими актами, який є обов'язковим для країн-підписантів та дає можливість непрацездатним особам реалізувати свої права та свободи у повному обсязі на рівні з працездатними².

А.М. Юшко та Н.М. Швець пропонують міжнародні стандарти права на соціальний захист визначати в якості комплексу норм, який закріплений в міжнародно-правових актах, що визначають гідні умови життєдіяльності людей, забезпечують розвиток особи та соціальну захищеність. Ці стандарти, як відзначають вчені, мають бути сприйняті законодавством кожної держави шляхом підписання та ратифікації міжнародних договорів, а надалі повинні бути розвинені та пристосовані до наявних у цій країні умов³.

Схожої точки зору дотримується також С.І. Запара, яка наголошує, що міжнародний соціальний стандарт – це впорядкована система універсальних міжнародних норм та принципів, розроблених на основі взаємних угод між державами щодо питань, пов'язаних зі створенням економічного, політичного, соціального, культурного і правового середовища, яке б дозволило людям досягати соціального розвитку⁴.

У цілому запропоновані науковцями визначення міжнародних стандартів соціального захисту містять ключові ознаки даної категорії, які дозволяють її виокремити серед інших схожих правових понять, у той же час, на нашу думку, запропоновані А.М. Юшко, Н.М. Швець та С.І. Запарою дефініції є все ж таки надто абстрактними, оскільки у глобальному розумінні всі міжнародні стандарти прав людини спрямовані на забезпечення соціального розвитку людини, що неможливе у середовищі обмеження прав та свобод особистості.

Не менш абстрактне визначення міжнародних стандартів у сфері соціального захисту пропонує Г.С. Лаптев, який зазначає, що ними є модельні правові засоби, використовуючи які держави при взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного правопорядків встановлюють та реалізують узгоджені вимоги до сучасних систем соціального забезпечення⁵. У той же час, науковець досить влучно зазначає, що відповідні міжнародні стандарти закріплюють саме сучасні вимоги до систем соціального захисту (тобто сформовані шляхом еволюційного розвитку), які можуть бути досягнуті виключно при взаємодії міжнародного співтовариства з національним механізмом держави.

Максимально намагався врахувати специфіку галузевих міжнародних стандартів Б.І. Сташків, який зазначає, що міжнародні стандарти права на соціальний захист – це передбачені міжнародними актами параметри надання особам окремих видів соціального захисту, що мають для держави рекомендаційний або обов'язковий характер і реалізуються через національне законодавство. Ці параметри містять: 1) соціальний ризик, при настанні якого надається відповідний вид соціального захисту (сфера застосування); 2) коло осіб, які підлягають захисту (отримувачі соціального захисту); 3) умови отримання права на відповідний вид соціального захисту; 4) типи соціальної допомоги (грошові виплати, натуральна допомога); 5) метод нарахування періодичних грошових виплат (грошові допомоги, пов'язані із заробітком або фіксована допомога, яка виплачується з урахуванням матеріального стану); 6) період дії права на отримання допомоги (строк, упродовж якого

¹ Рабінович, П.М. (2016). Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*, 1, 24.

² Шумило, М.М. (2012). Міжнародні стандарти у сфері соціального захисту. *Університетські наукові записки*, 3 (43), 244.

³ Жернаков, В.В. (ред.) (2013). *Міжнародні соціальні стандарти: навчальний посібник*. Харків: НУ «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», 48.

⁴ Запара, С.І. (2011). До питання про сутність міжнародного соціального стандарту. *Актуальні проблеми регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення*. Харків: Кросроуд, 540.

⁵ Лаптев, Г.С. (2011). *Международные стандарты социального обеспечения: диссертация на получение научной степени кандидата юридических наук*. Омск: Уральская государственная юридическая академия, 185.

здійснюються періодичні виплати); 7) період очікування (строк, з якого починається виплата, наприклад, з безробіття)¹.

У той же час, підхід Б.І. Сташківа до визначення досліджуваної категорії є дещо спірним, оскільки зосереджується виключно на включенні до змісту міжнародних стандартів у сфері соціального захисту визначених на міжнародному рівні норм здійснення грошових виплат, а також містить вказівку на те, що відповідні стандарти реалізуються через національне законодавство. Міжнародні ж стандарти права на соціальний захист є більш багатогранними та визначають як зміст самого права, так і окремих його складових – прав у сфері соціального забезпечення, що пов'язані з отриманням різноманітних видів соціального захисту, перелік яких не вичерпується виключно грошовими виплатами. Крім того, окремі міжнародні акти, що містять стандарти права на соціальний захист, не потребують ратифікації, можуть не включатися у зміст національних нормативно-правових актів, проте застосовуватися у механізмі забезпечення права на соціальний захист.

Варто відзначити, що для розуміння природи й особливостей міжнародних стандартів прав людини, а отже й права на соціальний захист, важливе значення має прийнята 4 грудня 1966 року Резолюція Генеральної Асамблеї ООН встановлення міжнародних стандартів у сфері прав людини №41/120. У цьому акті зазначено, що при прийнятті міжнародних документів, які фіксують стандарти прав людини, їх положення повинні узгоджуватись з існуючим зводом міжнародно-правових норм у сфері прав людини; вони повинні мати фундаментальний характер і ґрунтуватись на притаманних людській особистості гідності й цінності; бути достатньо чіткими, слугувати джерелом прав та обов'язків, які піддаються визначенню й здійсненню; передбачати, якщо це доречно, реалістичний та ефективний механізм здійснення, у тому числі системи подання доповідей; користуватись широкою міжнародною підтримкою.

Крім того, однією з ознак міжнародних стандартів права на соціальний захист є їх множинність, наслідком якої є закріплення відповідних стандартів значною кількістю міжнародно-правових актів. У зв'язку з цим, варто констатувати велике значення систематизації міжнародних стандартів досліджуваного виду, оскільки саме вона дає можливість досягнути усе розмаїття даного правового феномена.

Варто зазначити, що питання систематизації міжнародних стандартів прав людини як у загальній теорії права, так і в рамках окремих його галузей, є одним з найпоширеніших предметів наукових досліджень.

Засобом систематизації міжнародних стандартів права на соціальний захист є їх класифікація, основне завдання якої – поєднання різних видів відповідних норм міжнародного права, що можуть визначати різні за змістом зобов'язання держави у сфері соціального захисту, виявлення таких відмінностей та створення єдиної та чіткої системи стандартів досліджуваного виду.

Таким чином, систематизація міжнародних стандартів права на соціальний захист шляхом проведення їх класифікації дозволить здійснити якісне та детальне їх дослідження, ефективну оцінку рівня відповідності їм національного законодавства у сфері соціального захисту населення.

Поряд із теоретичним виділення критеріїв класифікації міжнародних стандартів права на соціальний захист має практичне значення, що полягає у сприянні дієвій імплементації відповідних стандартів у національне законодавство з метою створення ефективного та якісного механізму утвердження права на соціальний захист в Україні. У свою чергу, втілення міжнародних стандартів у національну юридичну практику та їх дотримання забезпечить уникнення можливості накладення на Україну відповідних санкцій, зміцнить позиції держави на міжнародній арені.

Відомо, що всі міжнародно-правові акти, а, отже, і ті, які закріплюють стандарти права на соціальний захист, класифікуються за сферою дії на універсальні, регіональні та партикулярні (двосторонні)². До універсальних норм міжнародного права можна віднести акти Організації об'єднаних націй та Міжнародної організації праці, до регіональних – акти, які чинні тільки в межах конкретного регіону (Латинської Америки, Європи, Азії, Африки). Партикулярні міжнародні стандарти у сфері соціального захисту закріплені двосторонніми міжнародно-правовими договорами, на підставі яких сторони беруть на себе певні зобов'язання у цій сфері.

¹ Сташків, Б.І. (2011). *Гарантії права на соціальне забезпечення: навчальне видання*. Чернівці: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 100.

² Баймуратов, М.О. (2008). *Міжнародне публічне право*. Харків: Одиссей, 319.

Близьким за змістом критерієм класифікації міжнародних стандартів права на соціальний захист є виділення груп відповідних міжнародних норм залежно від суб'єкта їх встановлення. Так, Генеральною Асамблеєю ООН прийняті Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про статус біженців 1951 року, Декларація прав дитини 1959 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Декларація про права розумово відсталих осіб 1971 року, Конвенція про права дитини 1989 року, Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей 1990 року, Конвенція про права осіб з інвалідністю 2000 року і т.д.

Стандарти права на соціальний захист закріплені також низкою конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці. Хоча, на жаль, лише деякі з актів МОП у соціальній сфері ратифіковані Україною, все ж всі вони мають концептуальне значення для майбутнього розвитку законодавства у сфері соціального захисту. До таких документів можна віднести: Конвенцію МОП №102 про мінімальні норми соціального забезпечення 1952 року, Конвенцію МОП №117 основні цілі та норми соціальної політики 1962 року, Конвенцію МОП №118 про рівноправність громадян країни та іноземців і осіб без громадянства у галузі соціального забезпечення 1962 року, Конвенцію МОП №121 про допомоги у випадках виробничого травматизму 1964 року, Конвенцію МОП №128 про допомоги по інвалідності, по старості і у зв'язку з втратою годувальника 1967 року, Конвенцію МОП №130 про медичну допомогу та допомоги у випадку хвороби 1969 року та Рекомендацію до неї, Конвенцію МОП №157 про встановлення міжнародної системи збереження прав у галузі соціального забезпечення 1982 року та деякі інші.

Географічно Україна є частиною Європи, що зумовлює важливе значення регіональних актів, прийнятих у рамках Ради Європи, Європейського Союзу (далі – ЄС), у формуванні європейських (регіональних) стандартів у сфері соціального захисту, встановлених, перш за все, Конвенцією про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, а також Європейською соціальною хартією (підписаною 18 жовтня 1961 року) і Європейською соціальною хартією (переглянутою) (підписаною 3 травня 1996 року), прийнятими Радою Європи для захисту соціальних і економічних прав людини. До цієї категорії міжнародних актів також можна віднести Європейську конвенцію про соціальну та медичну допомогу та Протокол до неї (ETS №14) 1953 року, Європейський кодекс соціального забезпечення 1964 року (переглянутий у 1990 році), Хартію Співтовариства про основні соціальні права працівників 1989 року, Хартію основних прав Європейського Союзу 2000 року, Директиву №2000/43/ЄС Ради ЄС, що імплементує принцип рівного ставлення до людей, незалежно від їх расового чи етнічного походження 2000 року, Директиву Ради ЄС про дискримінацію у сфері зайнятості 2000 року, Малагську декларацію про заходи по досягненню прогресу у галузі повноправної участі інвалідів у житті громадянського суспільства 2003 року, Європейську конвенцію про усиновлення дітей (переглянуту) 2011 року, Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (CETS №210) 2011 року (далі – Стамбульська конвенція) і т.д. Особливе місце у механізмі закріплення європейських стандартів права на соціальний захист займають рішення Європейського суду з прав людини.

Для всебічного розвитку співробітництва в галузі трудової діяльності і соціального захисту громадян, які працюють за межами кордонів України та інших держав, урядом було укладено також низку двосторонніх угод (з Республікою Болгарія, Королівством Іспанія, Латвійською Республікою, Республікою Чехія та ін.), які визначають порядок здійснення соціального захисту працівників-мігрантів та членів їх сімей.

Залежно від юридичної сили відповідних міжнародних актів, що закріплюють стандарти досліджуваного виду, вони поділяються на:

- обов'язкові до застосування державами-учасниками відповідної організації без ратифікації (Загальна декларація прав людини 1948 року, рішення Європейського суду з прав людини);
- обов'язкові до застосування при ратифікації (Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року);
- ті, що не підлягають ратифікації, але бажані для застосування (Рекомендація МОП № 134 щодо медичної допомоги та допомоги у випадку хвороби 1969 року)¹.

¹ Тучкова, Э.Г. (ред.) (2017). *Проблемы общей части права социального обеспечения*: монография. Москва: Проспект, 190-191.

На доцільності класифікації міжнародних стандартів прав людини залежно від їх змісту наполягають автори навчального посібника «Міжнародні соціальні стандарти»¹, які виділяють стандарти у сфері освіти, праці, соціального забезпечення. На нашу думку, видається спірною позиція науковців щодо виокремлення конкретних груп міжнародних соціальних стандартів, тим не менше, в рамках даного дослідження запропонований А.М. Юшко та Н.М. Швець критерій класифікації може бути застосований для систематизації міжнародних стандартів права на соціальний захист.

Таким чином, залежно від змісту міжнародні стандарти права на соціальний захист можуть бути поділені на відповідні норми, що визначають мінімально необхідні або бажані зобов'язання держави щодо визначення змісту і/або обсягу:

- права на соціальний захист в цілому;
- права на медичну допомогу;
- права на грошові виплати;
- права на соціальне обслуговування;
- права на натуральну допомогу.

У той же час, найбільш поширеним критерієм класифікації міжнародних стандартів у сфері соціального захисту є суб'єктний, на підставі якого всі міжнародні норми відповідного змісту поділяються на загальні, що визначають стандарти права на соціальний захист без врахування будь-яких особливостей соціального ризику чи особистості уповноваженої особи, та спеціальні, які є більш конкретизованими, персоніфікованими та, як правило, закріплюють дещо вищий рівень гарантій досліджуваного права у порівнянні з загальними. Спеціальними міжнародними стандартами у сфері соціального захисту визначаються зобов'язання держав у сфері забезпечення права на соціальний захист дітей, вагітних жінок та породіль, сімей з дітьми, дітей-сиріт, осіб з інвалідністю (дітей з інвалідністю), розумово відсталих осіб, ВІЛ-інфікованих осіб, осіб, що постраждали від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, непрацездатних утриманців померлого годувальника, осіб похилого віку, безробітних і т.д.

При дослідженні міжнародно-правових актів, що закріплюють спеціальні стандарти права на соціальний захист, встановлено, що при їх формулюванні застосовуються два критерії: особистісний та критерій соціального ризику, настання якого зумовлює потребу в отриманні відповідних заходів соціального захисту. При цьому, на нашу думку, варто наголосити, що відповідні критерії невіддільні один від одного та застосовуються комплексно, у поєднанні один з одним, що пов'язано з суспільною природою соціальних ризиків та можливістю окремих з них настати у житті виключно конкретної групи людей.

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що міжнародні стандарти права на соціальний захист – це комплекс норм, закріплених у міжнародних актах, які внаслідок їх легалізації у внутрішньому законодавстві держави стають обов'язковими для реалізації або застосовуються добровільно та визначають мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг права на соціальний захист, зумовлені досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо його реалізації, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру.

Міжнародні стандарти права на соціальний захист можуть бути класифіковані: за сферою їх поширення – на універсальні, регіональні та партикулярні; залежно від суб'єкта встановлення – на ті, що приймаються інституціями ООН, МОП, Ради Європи, Європейського Союзу і т.д.; залежно від юридичної сили – на обов'язкові для застосування без ратифікації, обов'язкові для застосування за умови ратифікації, ті, що мають рекомендаційний характер, не підлягають ратифікації та бажані для застосування; залежно від змісту – на ті, що визначають стандарти права на соціальний захист в цілому, права на медичну допомогу, на грошові виплати, на соціальне обслуговування та натуральну допомогу; залежно від суб'єкта, право на соціальний захист якого підлягає стандартизації, – на загальні та спеціальні.

¹ Жернаков, В.В. (ред.) (2013). *Міжнародні соціальні стандарти*: навчальний посібник. Харків: НУ «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», 23.

References:

1. Baymuratov, M.O. (2008). *Mizhnarodne publichne pravo* [International Public Law]. Kharkiv: Odyssey. [in Ukrainian].
2. Vinhlovska, O.I. (2000). *Implementatsiya mizhnarodnykh standartiv prav dytyny v natsionalnomu zakonodavstvi Ukrayiny*: avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenyu doktora yurydychnykh nauk [Implementation of international standards of the rights of the child in the national legislation of Ukraine: dissertation for obtaining a scientific degree of the doctor of jurisprudence]. Kyiv: Kyiv Taras Shevchenko National University. [in Ukrainian].
3. Honcharenko, O. (2012). Ponyattya mizhnarodnykh standartiv prav dytyny: teoretychnyy aspekt [The concept of international standards of the rights of the child: the theoretical aspect]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine], no. 3 (12), 18-25. [in Ukrainian].
4. Grinchishin, D.G. (ed.) (1988). *Kratkiy tolkovyy slovar' ukrainskogo yazyka: boleye 6750 slov* [Concise Dictionary of the Ukrainian language: more than 6750 words]. Kyiv: Radyans'ka shkola [in Russian].
5. Zhernakov, V.V. (ed.) (2013). *Mizhnarodni sotsialni standarty: navchalnyy posibnyk* [International Social Standards: Tutorial]. Kharkiv: NU «Yurydychna akademiya Ukrayiny im. Yaroslava Mudroho». [in Ukrainian].
6. Zapara, S.I. (2011). Do pytannya pro sutnist mizhnarodnoho sotsialnoho standartu [To the question of the essence of the international social standard]. *Aktualni problemy rehulyuvannya vidnosyn u sferi pratsi i sotsialnoho zabezpechennya* [Actual problems of regulation of relations in the field of labor and social security]. Kharkiv: Krosrout, 535-541. [in Ukrainian].
7. Zakharenko, I.S. (2005). *Mezhdunarodnyye standarty prav cheloveka i grazhdanina i sovremennoye rossiyskoye zakonodatel'stvo: konstitutsionno-pravovoy aspekt*: avtoreferat dissertatsii na polucheniye nauchnoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk [International standards of human rights of a citizen and modern Russian legislation: constitutional legal aspect: dissertation author's abstract for a scientific degree of candidate of legal sciences]. Saint-Petersburg: Sankt-Peterburgskiy universitet. [in Russian].
8. Latpev, G.S. (2011). *Mezhdunarodnyye standarty sotsial'nogo obespecheniya*: dissertatsiya na polucheniye nauchnoy stepeni kandidata yuridicheskikh nauk [International standards of social security: dissertation for the degree of Candidate of Law]. Omsk. [in Russian].
9. Movchan, A.P. (1989). *Osnovnyye printsipy mezhdunarodnogo prava. Printsipy vseobshchego uvazheniya prav cheloveka i osnovnykh svobod. Kurs mezhdunarodnogo prava. V 7 tomakh* [Basic principles of international law. Principles of universal respect for human rights and fundamental freedoms. The course of international law. In 7 volumes]. Moscow: Nauka. [in Russian].
10. Rabinovych, P.M. (2016). Mizhnarodni standarty prav lyudyny: vlastyvoli, zahalne ponyattya, klasyfikatsiya [International human rights standards: properties, general concept, classification]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi pravovykh nauk Ukrayiny* [Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine], no. 1, 23-29. [in Ukrainian].
11. Rudnyeva, O.M. (2011). *Mizhnarodni standarty prav lyudyny ti yikh rol v rozvytku pravovoyi systemy Ukrayiny: teoretychna kharakterystyka*: avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenyu doktora yurydychnykh nauk [International human rights standards and their role in the development of the legal system of Ukraine: the theoretical characteristic: the dissertation dissertation for obtaining the scientific degree of the doctor of jurisprudence]. Kharkiv. [in Ukrainian].
12. Slinko, T.M. (2018). Mizhnarodno-pravovi standarty v haluzi prav lyudyny ta yikh vidobrazhennya v Konstytutsiyi Ukrayiny [international legal standards in the field of human rights and their reflection in the Constitution of Ukraine]. *Prava lyudyny i demokratiya*: zbirnyk naukovykh statey [Human Rights and Democracy: a collection of scientific articles]. Kharkiv, 30-34. [in Ukrainian].
13. Stashkiv, B.I. (2011). *Harantiyi prava na sotsialne zabezpechennya*: navchalne vydannya [Guarantees of the right to social security: educational edition]. Chernihiv. [in Ukrainian].
14. Tuchkova, E.G. (ed.) (2017). *Problemy obshchey chasti prava sotsial'nogo obespecheniya*: monografiya [Problems of the general part of social security law: monograph]. Moscow: Prospect. [in Russian].
15. Shemshuchenko, YU.S. (vidp. red.) (2003). *Yurydychna entsyklopediya: V 6 tomakh* [Legal Encyclopedia: In 6 volumes]. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Shumylo, M.M. (2012). Mizhnarodni standarty u sferi sotsial'noho zakhystu [International standards in the field of social protection]. *Universytetski naukovi zapysky* [University Scientific Notes], no. 3 (43), 240-249. [in Ukrainian].

Yuliia Reminska

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

RULE OF LAW IN GLOBAL LAW-MAKING: THE CASE OF INTELLIGENT DESIGN

In the last decade approximation approach to the cooperation in the rule of law development has become increasingly popular. Unlike the majority of scientific investigations in the rule of law field, this paper discusses the principle's possibility to become substantially enriched via the supranational process of legal norm generating. Against this background, the author makes some methodological delineation between international and global law-making, stressing on the fact that the latter has a broader scope and is not boundary-limited. Having made this, it is emphasized that global law-making as a gnostic value has its own internal and external purposes. Namely, the last one unifies axiological parameters that are valuable for the synergies between different levels of legal systems. The article concludes with an exploration of the two dimensions within which the rule of law principle might be reflected in the context of global law-making.

Keywords: rule of law, legal principle, law-making, global law-making, international legal system, convergence of municipal legal systems.

The proliferation of international organizations and new legal regimes has been recognized to play a significant role in the international law-making process. While rule of law theoretical characteristics received abundant attention over the last several decades, it is less known about its immanent parameters in relation to the particular legal phenomenon – international law-making. This type of law-making activity increases the importance for cooperation of the countries as participants in international legal relations, especially in the area of approximation of national legal systems, unification and harmonization of their legal frameworks.

Although there is no single methodological toolkit to reveal theoretically-legal characteristics of the international law-making, in this article I suggest the most suitable for current topic approaches employed to describe it.

Specifically, in 1981, in one of the narrower definitions, W. M. Reisman explained international law-making as the process in which certain policies that self-described as law are made. In contrast, broad understanding of this concept represents it as “the aggregate of processes in the [international] community by which political representatives at varying levels of consciousness are shaped and changed”. The international law-making, in this sense, is a *process of communication* and all subjects involved in this processes, form the so-called “communications networks”. In Reisman's opinion, being a complex communicative process, the international law-making has its own phases:

- First phase, in which all actors of international affairs (both national and international officials, governmental and non-governmental organizations) acquire the status of communicators.
- Second phase, where all these actors are authorized as the participants of international law-making; this stage presupposes the identification of particular communicators as well as their expectations and demands for certain social values to be materialized in law-making results.
- Third phase: various points of view and ideas regarding international policy-making shall be agreed upon all subjects of communication process.
- Fourth phase presupposes evidence-gathering by all communicators necessary to justify certain law-making policy.
- Fifth phase includes activities related to the search of various communicative modalities and law-making strategies.
- Sixth phase: the outcomes of such communication are matched with the appropriate behavior models¹.

¹ Reisman, M. (1981). International Law-making: A Process of Communication. *Yale Faculty Scholarship Series*, 101-120. <https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1719&context=fss_papers> (2019, February, 19).

Although legal thinker rightly provides us with the immanent characteristic of the international law-making – its communicative nature, he focuses almost exclusively on its procedural aspect. Reisman's considerations are largely confined to the processes of policies harmonization between international law actors, rather than to the normative effect that occurs within this process. His reflections on significance of international policy coherence are undoubtedly impressive work of legal theory, but its teleological potential is virtually absent. His explicit concern with linking all “communication networks” together treats established international law-making practices as a highly politically-sensitive process. In the broader outlook, while we do not deny the legitimacy of the issue raised, we believe that more space and greater emphasis should have been given to the development of rule of law standards, particularly, their dynamics within the convergence of the legal orders.

Y. Radi and C. Brölmann in their *Research Handbook on the Theory and Practice of International Lawmaking* used idiosyncratic methodological technique which centers on certain structural components of the research definition. Drawing on Chinkin's and Schachter's findings, legal thinkers offer to divide the definition of “international law-making” into three parts (segments):

1. ‘law’, which in its statically sense, is considered as a body of rules; visually, this segment shows all possible ways and methods for law creation;

2. ‘making’ as a marker to denote the process within which law is made; semantically, this means that when we combine ‘law’ with ‘making’, it means that the former can be made in quite different ways;

3. ‘international’ as attributive highlights normative authority determining subjects of this law-making and emphasizing on its limit-free scope¹.

As should become clear, my sympathies lie with an approach that understands international law-making fairly broadly. Within this perspective, some representatives of the Western scholarship suggest to consider international law-making as the model of international cooperation aimed at the creation a new legal framework for certain area of human activity. In my opinion, the reasons for such long-term thinking, primarily lies in the existence of two competing approaches – natural and positive law doctrine. Particularly, international law theorists Rudiger Wolfrum and Volker Röben recognize that: “Natural lawyers have concentrated on the deliberative, consensual process by which referred policy is clarified, while positivists have focused on organized political power as the distinguishing feature of legislation”². However, it should be argued that as a flexible form of international cooperation activity, the law-making by its very nature should be shaped within normative content and reflect community expectations in a certain area of social life.

It is therefore not surprising that many English-language authors suggest quite different terms (instead of well-known “international law-making”) used to denote this process. Particularly, such field-oriented literature is rich in following expressions: “transnational lawmaking”³, “international norm generating process”⁴, “global law-making”⁵, etc. Since the scope of this research does not focused on deliberative linguistic issues, nevertheless it is necessary to make some methodological clarification.

I strongly believe that the term “international law-making” should be substituted by another one – “global law-making”. Simply, there is one strong reason for this. The characteristics “international” and “transnational” intrinsically are much narrower in their scope than the attribute as “global”. That is, while the scope of the former is restricted to the relations between States or cross-border relations between non-state actors, the latter includes world-wide transboundary interactions not only between wide range of actors, but also at the different policy levels.

¹ Brölmann, C., Radi, Y. (2016). *Research handbook on the theory and practice of international lawmaking*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

² Wolfrum, R. (2005). *Developments of international law in treaty making*. Berlin: Springer.

³ See, for example, scientific investigation conducted by Dennis Paterson “Transnational Lawmaking” in Brölmann, C., Radi, Y. (2016). *Research handbook on the theory and practice of international lawmaking*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.; or Quack, S. (2007). Legal Professionals and Transnational Law-Making: A Case of Distributed Agency. *Organization*, 14(5), 643-666.; or DAspremont, J. (2016). *Epistemic forces in international law foundational doctrines and techniques of international legal argumentation*. Cheltenham, UK; Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.

⁴ Andreassen, B.A., Sano, H., McInerney-Lankford, S.A. (2018). *Research methods in human rights: A handbook*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

⁵ Block-Lieb, S., Halliday, T.C. (2006). Legitimation and Global Lawmaking. *SSRN Electronic Journal*.; Vanessa Mak, ‘Mak, V. (2012). Normative Standards and Global Law-Making. *Reflections on Global Law*, 17(2), 109-117.

In its turn, this aspect of the research derives from the fact that all global law-making products reproduce the results of collective identity. Therefore, this activity relates to the conscious need to achieve goals defined by global community. Among other things, such goals may have quite different normative value, offering in its content the instruments of both soft and hard law. Within the global law-making, the concept of the rule of law has gained a special importance among those national legal orders engaged in substantial socio-political and economic reformation processes.

This means that global-law making might be represented as a complex process of materialization of objective social needs via the legal standards which are maintained at different levels of managerial and organizational level. In this regard, the doctrine of global law-making shall be aimed at: a) universal harmonization of generally accepted standards on legal regulation of relevant public relations; b) regulation of certain political and legal situation. As the focal point of the present article is the rule of law concept within global law-making perspective, I consider the first aspect as a more theoretically tangible than the second one for several reasons.

First and foremost, global lawmaking relates primarily to the *product of intellectual and proactively willful activity*. In turn, the product of such activity is determined by the importance for the international law subjects to achieve specific public goal(s). Secondly, the essence of global law-making can be revealed through teleological reasons for the *development of national legal systems*, as the international legal norm is a materialized model of a certain socially significant value or idea. Ontologically, this has led to a worldwide shift of the implementation of global legal standards into municipal legislation. Notably, the need in consistent legal standards (developed at the global level) is emphasized in particular for domestic legal systems that have gone through the process of governance crisis and prolonged political conflict as these are considered to be unsustainable and those which pose obstacles for successful globalization.

At the same time, gnostic value of the global law-making category lies principally in the fact that its existence is predetermined by certain internal and external purposes. *Internal purposes* encapsulate the values that in their entirety shape the international legal order (for example, the development and adoption of a law-making act aimed at overcoming international terrorism or supporting the right of certain nation to self-determination). In contrast, the *external purposes* are only those values that have an integrative importance for the interaction between international legal system and its domestic analogues (in particular, the legal integration of national legal orders, the implementation of certain international legal standards in State's legislation, etc.). Since a detailed analysis of the global law-making's internal purposes goes beyond the scope of current research tasks, I am of the opinion that the theoretical and legal focus should be shifted precisely to the external purposes of abovementioned phenomenon.

At the same time, while the rule of law appraisal at the level of States' political coordination is not controversial and is relatively well understood, the idea that the rule of law standards are the logical product of global law-making has survived up to the present day. Beaulac, for example, is keenly interested in "externalisation of the rule of law values", thus transposing its essential components (principle of legal normativity, adequate creation and equal application of legal norms, adjudicative enforcement of normativity) to supranational level¹. A relevant part of the rule of literature has centered in the dichotomy between its national and international versions². However, attempts to use the achievements in theoretically-legal research in addressing the question of the rule of law place within global law-making activities, demonstrate for the most part quite limited results. Thus, for example, almost the only work devoted to the outlined research field is a scientific article written by S. Duquet in collaboration with

¹ See, Stéphane Beaulac's paper "The Rule of Law in International Law Today" in Palombella, G., & Walker, N. (2009). *Relocating the rule of law*. Oxford: Hart.

² Neate, F. W., Agbakoba, O. (2009). *The rule of law: Perspectives from around the globe*. London: LexisNexis.; Kanetake, M. (n.d.). The Interfaces Between the National and International Rule of Law: A Framework Paper. *The Rule of Law at the National and International Levels: Contestations and Deference*; Waldron, J. (2009). Are Sovereigns Entitled to the Benefit of the International Rule of Law? *SSRN Electronic Journal*, 1-35.; Owada, H. (2009). The Rule of Law in a Globalizing World – An Asian Perspective. *Washington University Global Studies Law Review*, 8(2), 187-205. <https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1072&context=law_globalstudies>. (2019, February, 19).; Wouters, J., Burnay, M. (2013). The International Rule of Law: European and Asian Perspectives. *Revue Belge De Droit International*, 2, 299-306. <http://fr.bruylant.larciergroup.com/resource/extra/9782802746447/RBDI_N_13_2_web_intro.pdf>. (2019, February, 19).

J. Pauwelyn, R. A. Wessel and J. Wouters¹. Cited study, nevertheless, is aimed rather at a theoretically-legal determination of the rule of law impact on the effectiveness of informal international law-making. However, the issue becomes more complicated as the law-making potential of relevant international acts is almost locked today for many post-Soviet States (namely, Ukraine). As a result, the level of law enforcement practice in the rule of law implementation is quite low (as evidenced by the World Justice Project annual reports²).

Considering the increasing importance of international legal instruments, one is inclined to ask why there have been so few attempts to *theorize linear developments in the rule of law modification* at the international level. Thus, as current scientific discourse has directly moved on, the following part of information deals specifically with the rule of law materialization in global law-making activity and contains mostly personal thoughts.

As has been noted elsewhere in the present text, global law-making activity has its own axiological determinants, which can simultaneously serve as its external purposes. Logically, one of these values is the rule of law. This principle, being in an 'interaction vacuum' between two types of legal systems – international and municipal, – is actively enshrined in acts of law-making activity, the ultimate goal of which is to fix generally accepted standards of legal behavior and their further unification from implementation in States' legal practices.

Basically, from our perspective, in addressing the issue regarding the rule of law role in global law-making, the following methodological explication should be taken into account. With reference to the legal norm generating, rule of law principle can be translated into action as: a) an instrument or b) its ultimate goal.

As the *instrument of global law-making*, the rule of law principle "molds" certain formal requirements for law-making acts. That is, it establishes clear frameworks for their development and adoption. In fact, the rule of law is a *sui generis* axiological guideline in the legal drafting methodology necessary for the proper development of such law-making acts.

As the *ultimate goal*, this principle directly becomes the target of global law-making activity. Within the framework of international legal relations, it acquires new manifestations, i.e. its content is substantially enriched by certain international institutions (both international organizations of global and regional importance, and international judicial bodies).

The scope of the present research limits me to the second rule of law parameter. Being manifested at the level of international affairs, rule of law reflects itself also as the topic for global policy-making, specifically, with an aim to incorporate its results into the State's internal policies. Changes in global legal order are equally kaleidoscopic. As it was argued previously, international law sources (namely, soft law instruments) have become important means for *convergence of municipal legal systems* and their approximation with the legal system of supranational level. In the era of cross-border cooperation, international law needs to reflect socio-political values that are commonly held in all States. For this very reason, every viable community (local, regional) endeavors to "extract" such values and enshrine them into their legislation. Therefore, the rule of law quality to serve as the *normative basis for the interaction between municipal legal systems* is the logical result of the dialectic synergies between two levels of legal orders (supranational and national). This is primarily objectified in "international law-making acts" (in this sense, the attribute "international" denotes that law-making act is developed within the framework of international affairs). We did not find any definition of this term, thus, it is appropriate to suggest own. Thus, *international law-making act* can be understood as the exercise of the will of authorized international law subjects aimed at establishing, modifying or renewal particular normative prescription resulted in a written document, which contains relevant legal regulations on the promotion of certain socio-political values.

This is precisely why, acts of global law-making, where the rule of law is the key subject, are of particular importance for the development of domestic legal norms. In this, such international legal standards can be classified as *non-traditional sources of international law* as their normative construction does not create any commitments (in contrast to international law treaties) to its potential recipients.

¹ Duquet, S., Pauwelyn, J., Wessel, R. A., Wouters, J. (2014). Upholding the Rule of Law in Informal International Lawmaking Processes. *Hague Journal on the Rule of Law*, 6(01), 75-95.

² World Justice Project. Report on Rule of Law Index 2017-2018. <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-ROLI-2018-June-Online-Edition_0.pdf>. (2019, February, 19).

Moreover, these sources are quite essential for national legal practice for several reasons. Firstly, at the law-making level, national legislator should take into account and use relevant rule of law international standards as a target determinant. In this case, rule of law serves as the factor of law creation. Secondly, in order to regulate public relations, international standards of the rule of law can act as a factor of the law enforcement, if there are legislative gaps in the country's municipal law. This aspect is clearly reflected at the level of judicial law-making, where the rule of law principle is the immediate normative condition (basis) to take a decision on a specific legal case.

The above trend is based primarily from the direct interest of the global community in the facilitation to the promotion of such standards through the development of various forms of international cooperation. This produces tangible results – creation of soft law norms, subject to the existence of appropriate mechanisms for determination the implementation feasibility. In this case, I strongly believe that instruments of soft law are no less effective than a certain norm of the hard law.

Hence, within the framework of global law-making, the rule of law reflects in itself two crucial **teleological characteristics**. The first one is that the rule of law, being a common heritage for the local societies, is extended to the international level and borrowed by specific organization (namely, regional) with an aim to modify and improve it substantially. The second one is that there are actions specifically centered on the incorporation of these rule of law modified standards back into the municipal legal systems. These characteristics can thus be seen as:

1) the rule of law standards modification via interaction between legal system of a higher level with its municipal analogues; or

2) the implementation of the modified rule of law standards into domestic legal systems taking into account special needs and interests of certain community.

Having made these methodological remarks, our **central research argument** is that the rule of law standards are best developed at the international level (within various international law actors) and then materialized in instruments of soft law with an aim to streamline the process of reception such-like standards into the national legislation (both primary and secondary). Along with this, markedly new rule of law standards that are objectified in the soft international law instruments, may impact on national legislator in **two ways**. First, it acts as the assessment criteria of domestic legislation to be treated as effective and appropriate. And, secondly, the duality of the rule of law paradox presupposes that rule of law standards by themselves are the product of the global law-making, but at the same time they serve as the empirical basis for the national law-making activity.

References:

1. Andreassen, B.A., Sano, H., McInerney-Lankford, S.A. (2018). *Research methods in human rights: A handbook*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. [in English].
2. Block-Lieb, S., Halliday, T.C. (2006). Legitimation and Global Lawmaking. *SSRN Electronic Journal*. [in English].
3. Brölmann, C., Radi, Y. (2016). *Research handbook on the theory and practice of international lawmaking*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. [in English].
4. D'Aspremont, J. (2016). *Epistemic forces in international law foundational doctrines and techniques of international legal argumentation*. Cheltenham, UK; Northampton, MA: Edward Elgar Publishing. [in English].
5. Duquet, S., Pauwelyn, J., Wessel, R.A., Wouters, J. (2014). Upholding the Rule of Law in Informal International Lawmaking Processes. *Hague Journal on the Rule of Law*, 6(01), 75-95. [in English].
6. Kanetake, M. (n.d.). The Interfaces Between the National and International Rule of Law: A Framework Paper. *The Rule of Law at the National and International Levels: Contestations and Deference*. [in English].
7. Mak, V. (2012). Normative Standards and Global Law-Making. *Reflections on Global Law*, 17(2), 109-117. [in English].
8. Neate, F.W., Agbakoba, O. (2009). *The rule of law: Perspectives from around the globe*. London: LexisNexis. [in English].
9. Owada, H. (2009). The Rule of Law in a Globalizing World – An Asian Perspective. *Washington University Global Studies Law Review*, no. 8(2), 187-205. <https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1072&context=law_globalstudies> (2019, February, 19). [in English].
10. Palombella, G., Walker, N. (2009). *Relocating the rule of law*. Oxford: Hart. [in English].
11. World Justice Project. Report on Rule of Law Index 2017-2018. <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-ROLI-2018-June-Online-Edition_0.pdf> (2019, February, 19). [in English].
12. Quack, S. (2007). Legal Professionals and Transnational Law-Making: A Case of Distributed Agency. *Organization*, no. 14(5), 643-666. [in English].

13. Reisman, M. (1981). International Law-making: A Process of Communication. *Yale Faculty Scholarship Series*, 101-120. <https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1719&context=fss_papers> (2019, February, 19). [in English].
14. Waldron, J. (2009). Are Sovereigns Entitled to the Benefit of the International Rule of Law? *SSRN Electronic Journal*, 1-35. [in English].
15. Wolfrum, R. (2005). *Developments of international law in treaty making*. Berlin: Springer. [in English].
16. Wouters, J., Burnay, M. (2013). The International Rule of Law: European and Asian Perspectives. *Revue Belge De Droit International*, no. 2, 299-306. <http://fr.bruylant.larciergroup.com/resource/extra/9782802746447/RBDI_N_13_2_web_intro.pdf> (2019, February, 19). [in English].

Svitlana Vnuchko, PhD in Political Science

Viktor Teremko, PhD in Political Science

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

EUROPEAN INTEGRATION POLICY OF THE EASTERN PARTNERSHIP COUNTRIES DURING THE PERIOD FROM 2014 TILL EARLY 2018: GEORGIA, MOLDOVA AND UKRAINE CASE STUDIES

The EU is one of the most influential actors in the world process. The European Neighborhood, the Eastern Partnership, the Association Agreements are those forms of interaction that are aimed at integrating the neighboring regions into the EU. In 2014 Georgia, Moldova and Ukraine have already signed the Association Agreement with the EU and now these countries are undergoing significant changes. The results of the Euro integration policy of the three countries in the period 2014 – early 2018 show that Georgia, Moldova and Ukraine must be capable of functional integration. Membership is preceded by the development of elements of functional integration as well as by a country's rapprochement with the EU, the deepening of trade relations, closer economic and industrial cooperation.

Keywords: Association agreement, Eastern Partnership, European integration, European Parliament.

In May 2008, Poland and Sweden proposed creating a new initiative aimed at cooperation with the former Soviet countries – the Eastern Partnership (EaP). In a year (7 May 2009), the Eastern Partnership initiative was fully launched at the Prague Summit as an integral part of the European Neighbourhood Policy (ENP). It was driven by several factors – an interest of the Eastern European countries in deeper European integration, the EU's internal need for strengthening the Eastern direction of its foreign policy and the security situation in the region.

The establishment of the Eastern Partnership resulted in differentiation of the EU's foreign policy approaches to its relations with its Southern and Eastern neighbours which were treated in the same way under the ENP. The EaP goals were defined as political association and economic integration between the EU and its Eastern Partners: Ukraine, Moldova, Georgia, Azerbaijan, Belarus and Armenia, which provided for concluding new Association Agreements with the EU and the Deep and Comprehensive Free Trade Areas as well as for gradual integration to the EU economy.

The goal of this article is to analyze the outcomes of the European Integration policy of Georgia, Moldova and Ukraine during the period from 2014 till early 2018 as well as the EU integration prospects of these countries.

The study of general outcomes of the European Integration policies in Georgia, Moldova and Ukraine during the period from 2014 till early 2018 in the context of implementation of the Association Agreements is based on an in-depth analysis of source material, including official documents, declarations, public presentations by various actors and decision makers, as well as of secondary information, including articles, scientific literature, academic literature, reports by NGOs and news agencies. All collected data was thoroughly verified and subjected to critical analysis.

The integration processes continuing in Georgia, Moldova and Ukraine are characterized by different pace, depth and complexity. However, all of them are aimed at approximation of the legal framework with the EU *aquis*. It became necessary as soon as the Association Agreement was signed.

When assessing the outcomes of the European Integration policies of the Eastern Partner countries, achieved in the course of fulfilment by Georgia, Moldova and Ukraine of their commitments under the Association Agreements, the focus was on the following aspects:

1. General characteristics of the social and economic situation in Georgia, Moldova and Ukraine allowed for the analysis of the preconditions for the European Integration reforms. The population and the GDP per capita figures somehow explain the difference in pace and key aspects of reforms in each country.

2. The analysis of institutional development of authorities and the civil society institutions enabled to identify common features and differences in the mandate and functions of institutions entrusted with implementation and coordination of the European Integration reforms.

3. The analysis of involvement of the civil society organizations in the decision making process at the authorities in the course of the European Integration reforms shows a level of interaction of the authorities in each country and the EU institutions with the Civil Society Platforms established and operating in Georgia, Moldova and Ukraine under the Association Agreements.

4. The study and systematization of short-term prospects and challenges to be faced by each country within the framework of the European Integration policy has led us to conclude that despite some progress made in implementation of the European Integration reforms in Georgia, Moldova and Ukraine, real and meaningful results of the transformation for the people in these countries will be seen in the long-term perspective. The pace of the European Integration reforms is lower than it was initially expected.

In 2014, Georgia, Moldova and Ukraine signed the Association Agreements (AA). Therefore, the EaP faced the challenge related to the division of the Partner countries into those who concluded the Association Agreements with the EU and those who did not.

On 1 July 2016, the Association Agreements between the EU and Moldova and Georgia came into full force. Provisional application of both Agreements started on 1 September 2014.

In case of Ukraine, the so called «provisional application» of the Association Agreement started since 1 November 2014, and its Section IV «Trade and Trade-related Matters», implementing the Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA), was provisionally applied since 1 January 2016. Full application of the Ukrainian Agreement from the start was impossible as it was not ratified by the Netherlands. In April 2016, the Netherlands held a referendum, where most voters who came to polling stations voted against the EU-Ukraine Association Agreement. The EU-28 officially approved the Association Agreement with Ukraine in July 2017. Therefore, only on 1 September 2017, the EU-Ukraine Association Agreement came into full force.

In contrast to Georgia and Moldova, the EU-Ukraine AA was signed in two steps: first, only its political part was signed, and a bit later, its full text, including its economic part, was signed.

The EU-Ukraine AA was the first to be developed and initialled as it was a kind of matrix for two other texts. In this regard, the three AAs are basically identical, though they differ by some technicalities and have a number of substantial content-related differences.

Despite the fact that the AAs were signed almost around the same time, the European Integration policies of Georgia, Moldova and Ukraine have both common and different features attributable to different political, economic, social and demographic aspects.

The population and the GDP per capita in each of the countries are indicative of potential pace and key aspects of the European Integration policies in Georgia, Moldova and Ukraine (Table 1).

Table 1

Basic statistical data on Georgia, Moldova and Ukraine¹.

No.	Countries	Population 2014	Population 2017	GDP per capita (US\$) 2014	GDP per capita (US\$) 2017
1	Georgia	3 727 000	3 717 100	4 428	4 078
2	Moldova	3 556 397	3 549 750	2 246	2 290
3	Ukraine	45 271 947	44 831 159	3 095	2 640

In early March 2015, The European Commission announced joint wide consultations on the review of the European Neighbourhood Policy. The consultations with the Partner countries continued till the end of June. The Ukrainian party submitted its proposals on the ENP update to the EU on 25 June 2015, advocating for making the Eastern Partnership a separate direction of the EU policy, with more ambitious tools of its implementation, corresponding to the European Integration aspirations of the EU Eastern Partners.

On 18 November 2015, the Joint Communication of the European Commission and the EU High Representative «Review of the European Neighbourhood Policy» was published, which was supported by the Council Conclusions on the ENP Review of 14 December 2015.

¹ Own work, based on the data from the official website of the World Bank. <<https://data.worldbank.org/>> (2019, February, 26).

The European Parliament members see the Eastern Partnership as far-sighted, adapted to the needs of each state, having a clear political programme. Its experts on relations with Ukraine, Moldova and Georgia proposed going even farther: launching the so called «Eastern Partnership+», an extended partnership model, establishing a special-purpose fund and a new European investment plan for the countries that achieved a significant progress in implementation of the Association Agreements in force, namely for Ukraine, Georgia and Moldova.

On 2 March 2018, the Heads of the Parliaments of Ukraine, Georgia and Moldova Andriy Parubiy, Irakli Kobakhidze and Andrian Candu signed the declaration on the commitment to the European Integration. The declaration was signed during the First Inter-Parliamentary Conference «Georgia, the Republic of Moldova and Ukraine: Eastern Partnership and current security challenges».

On 9 June 2018, the ceremony of signing the statement on establishing of Georgia-Moldova-Ukraine Inter-Parliamentary Assembly was held. In accordance with the document, the Assembly was established for further deepening of cooperation and dialogue among the three states, coordination of efforts for implementation of the EU Association Agreements.

The existence of an efficient body responsible for the European Integration is a key to ensure that the process is successful. However, management techniques are different, i.e. each country has developed its own system.

The EU monitors the implementation of the AAs through structures set up in accordance with the provisions of the Association Agreements. An Association Council, an Association Committee, a Parliamentary Association Committee and a Civil-Society Platform are the four bodies per country establishment according AAs.

As early as 2004, the Georgian established the governmental European Integration Commission chaired by the Prime Minister. In the same year, a post of the State Minister on European and Euro-Atlantic Integration was introduced, who chaired the relevant structure – a special-purpose European Office. In 2018, as a result of structural and personnel changes in the Georgian government, the number of ministries will reduce from 18 to 14. Consequently, the Office of the State Minister on European and Euro-Atlantic Integration will join the Ministry of Foreign Affairs.

Committee on European Integration of the Parliament of Georgia provides overall coordination with state bodies and institutions and international organizations and defines the agenda for the committee meetings.

In Ukraine, was created the Verkhovna Rada Committee on European Integration. The Committee's responsibilities include: participation of Ukraine in international integration processes related to the activity of the European Union; alignment of Ukrainian legislation with the European Union *acquis*, ensuring its compliance with Ukraine's commitments within the framework of the Council of Europe etc. In order to ensure appropriate organization of fulfilment of the European Integration tasks and implementation of the EU-Ukraine Association Agreement, the Government of Ukraine established the Governmental Office for European Integration, comprising the Secretariat of the Cabinet of Ministers of Ukraine, charged with: development and implementation of activities aimed at implementation of the Agreement, other international treaties of Ukraine and arrangements between Ukraine and the European Union; cooperation between Ukraine and the European Union and its Member States within the limits of their powers under the Treaty on the functioning of the European Union; alignment of Ukrainian legislation with the European Union *acquis* etc¹.

The Ministry of Foreign Affairs and European Integration is a special central public administration body authorized to pursue and implement Moldova's foreign policy. The Ministry implements a lot of activities aimed at ensuring favourable conditions for full implementation of Moldova's national interests in the international context: European Integration, consolidated cooperation within the framework of international and regional organizations, promotion of economic interests, ensuring favourable external environment and required international support, implementation of economic, social, and political reforms in the country. In 2016, the Parliament established the European Integration Council. This body should provide for a mechanism of interaction and coordination in the process of the European Integration of Moldova and harmonisation of its national legislation with the EU *acquis*. The Council monitors the process

¹ Постанова про Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції 2017 (Кабінет Міністрів України). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/759-2017-%D0%BF/stru>>.

of implementation of the Association Agreement between the EU and the Republic of Moldova and ensures implementation of the Legislative Programme on implementing the commitments taken under the Association Agreement. At the same time, the Council coordinates some aspects related to implementation of the integration policy and holds public hearings in that respect as well as exercises parliamentary control over implementation of the AA and DCFTA with the EU. The Council members participate in development of Moldova's European Integration strategy and control the activity of parliamentary delegations at the European forums. The Council may request the Government to provide the data on the European Integration process, hear the reports of members of the Government, monitor negotiations between the Government and the European institutions, control the Government's activity related to the use of funding and the European financial assistance.

Each country's authorities entrusted with implementation of the European Integration policy also regularly publish implementation reports.

Government Office for Coordination of European and Euro-Atlantic Integration and the Office of Vice Prime Minister of Ukraine for European and Euro-Atlantic Integration, jointly with experts of the European Union Project Association4U every year preparing reports and publish them on the official site. In Ukraine, there is also the European Integration Portal. The Portal is a dynamic online platform containing up-to-date and useful information about the European Integration processes in Ukraine.

Ministry of Foreign Affairs and European Integration of Moldova published on its website a report on the implementation of the National Action Plan for the implementation of the Association Agreement with the EU for 2017 – 2019¹.

In Georgia Reports of the Action Plan for the Implementation of the Association Agreement and the Association Agenda are published on the website of Ministry of Foreign Affairs². In 2017 the Committee on European Integration took a lead in managing and updating the web portal www.aa.ge. It makes the following information publicly accessible: commitments assumed by the country under the EU-Georgia Association Agreement and detailed information on the regulations, directives, resolutions and recommendations envisaged under the Agreement. The portal will be used to monitor the implementation of the commitments assumed under the Association Agreement. Respective line ministries regularly submit updated information to the Committee within the format designed by the Committee. The portal promotes transparency of the implementation of the Association Agreement and serves as a valuable and interesting source of information for general public³.

The European Commission is constantly preparing and publishing reports on the implementation of Association Agreements by each of the countries. In August 2017, the European Parliament's Committee on Foreign Affairs (AFET) began the preparation of three initiative reports on the implementation of Association Agreements with Moldova, Georgia and Ukraine. In June 2018 documents were presented to the public. The first part of the documents shows the position of the EU monitoring bodies regarding the implementation of the three Association Agreements and represents the associated countries in the selected EU programs. The second part is prepared by external experts and has three briefing reports, which evaluate the implementation of the AAs with Moldova, Georgia and Ukraine in detail. These documents demonstrate the strengths and weaknesses of the reforms. The analysis is accompanied by recommendations for improving implementation processes⁴.

One of the factors determining the success of the state activity is public support that is possible only on condition that citizens are aware of the government's actions, have an open access to relevant data and understand what is happening and why. Ensuring a sustainably high level of conscious public support for the course towards the European Integration is a priority of each state's domestic and foreign policy and

¹ *Report on the implementation of the National Action Plan for the implementation of the Association Agreement with the EU for 2017 – 2019 2018* (Ministry of Foreign Affairs and European Integration of Moldova).

<<http://www.mfa.gov.md/img/docs/Raport-consolidat-implementarea-2017-PNA-AA-2017-2019.pdf>> (2019, January, 28).

² *Report of the Action Plan for the Implementation of the Association Agreement and the Association Agenda 2016* (Ministry of Foreign Affairs of Georgia). <<http://mfa.gov.ge>> (2019, February, 13).

³ Committee on European Integration of the Parliament of Georgia (2018). *Annual report 2017*.

<http://parliament.ge/ge/ajax/downloadFile/87367/Parliament_ENG_WEB> (2019, February, 13).

⁴ European Parliamentary Research Service (2018). *Association agreements between the EU and Moldova, Georgia and Ukraine. European Implementation Assessment*. <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/621833/EPRS_STU\(2018\)621833_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/621833/EPRS_STU(2018)621833_EN.pdf)> (2019, January, 28).

reforms that are implemented and will be implemented by the government to prepare the countries to the future EU membership.

According to the European Parliament data in 2017 «44 % of respondents from six EaP countries had a positive image of the EU, 37 % were neutral and 13 % were negative. In the 2016 survey, 45 % EaP respondents expressed positive feelings, 32 % neutral and 13 % negative ones towards the EU»¹.

The «EU Neighbours East» project is constantly monitored Public Opinion of perceptions of the European Union in Georgia, Moldova and Ukraine. The results of these studies show that «as in 2016, residents of the EaP countries generally seem to be slightly more optimistic about their own future (52%) compared to the future of their country (44%). Among all the surveyed countries, Georgians appear to be the most optimistic (66%) about their country's future, compared to Ukraine where 40%-41% of citizens feel optimistic in this regard. As for personal expectations, Georgians also express the highest level of optimism (74%), with Ukraine again the lowest (46%). Unemployment appears to be the most pressing problem for 49% of the inhabitants of EaP countries, followed by low salaries and pensions (38%), low living standards and poverty (36%), corruption (35%) and economic crisis (34%). Unemployment seems to be of particular concern in Georgia (81%), while corruption represents the pressing issue in Moldova and Ukraine (46% and 45% respectively)»^{2,3,4,5,6}.

In the European Union, civil society representatives have a substantial impact on the economic integration process. They take part in the decision-making process by the EU institutions and in the process of development of draft legal acts. Here it goes about advisory committees: the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, and not just that. Their main function is expressing their opinions within the limits of their competence, analyzing draft EU acts, and providing advice and expert opinions in that respect. The Committees may act both on their own initiative and upon request of the EU institutions. Based on its own experience, the European Union strives to implement and develop close cooperation of the Government with the public in Ukraine. The European Commission proposal to create the Civil Society Forum (EaP CSF) was approved at the Summit in Prague on 7 May 2009, together with the Eastern Partnership as its integral part. The Forum is a part of the Eastern dimension of the European Neighbourhood Policy. It aims at developing relations between civil society representatives in the EU and in the Partner Countries (Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Moldova and Ukraine), and supporting their active participation in the social life and reforms in their country. Representatives of the Forum are invited to take part in the Eastern Partnership thematic platforms on a regular basis.

National Platforms (NP) are valuable tools facilitating the achievement of the goals of the Eastern Partnership policies in each of the EaP countries. They were created for the purpose of ensuring active involvement of each partner-country's civil society in the reform process. The National Platforms hold regular meetings and annual conferences, where they analyse the role of the Platform and its activities as well as look ahead to future activities⁷. Georgian NP has 181 Member Organizations, Ukrainian NP – 221 Member Organizations, and Moldovan NP – 43 Member Organizations.

¹ European Parliament (2018). *AA between the EU and Moldova, Georgia and Ukraine*.

<http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_STU> (2019, January, 28).

² EU Neighbours (2017). Annual Survey Report: regional overview. 2nd Wave (Spring 2017). *Open Neighbourhood*. <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2017-10/EUNEIGHBOURSeast_AnnualSurvey2017report_EaP_OVERVIEW_0.pdf> (2019, January, 14).

³ European External Action Service (2018). *EU-Moldova relations, Factsheet*. <https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/4011/EU-Moldova%20relations,%20Factsheet> (2019, January, 13).

⁴ European Neighbourhood Policy (2018). *Perceptions of the EU public opinion in the Republic of Moldova*. <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2017-10/EU%20NEIGHBOURS%20east_AS%202017_Factsheets_Moldova_EN.pdf> (2019, January, 28).

⁵ European Neighbourhood Policy (2018). *Perceptions of the EU public opinion in Georgia*. <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2018-07/EU%20NEIGHBOURS%20east_AnnualSurvey2018factsheets_GEORGIA_ENG.pdf> (2019, January, 28).

⁶ European Neighbourhood Policy (2018). *Perceptions of the European Union public opinion in Ukraine*. <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2017-10/EU%20NEIGHBOURS%20east_AS%202017_Factsheets_Ukraine_EN_0.pdf> (2019, January, 28).

⁷ Eastern Partnership Civil Society Forum (2018). *National Platforms*. <<http://eap-csf.eu/national-platforms>> (2019, February, 13).

The Association Agreement also provides for establishing Civil Society Platforms (CSP) in Georgia, Moldova and Ukraine. The Platform is one of the four Association bodies together with the Association Council, the Association Committee and the Parliamentary Association Committee. While the first three bodies represent the Government and the Parliament, the CSP is established to ensure adequate public involvement in the implementation of the Association Agreement. The CSP may provide recommendations to the Association Council. The Association Committee and the Parliamentary Association Committee must have regular contacts with representatives of the Civil Society Platform to take their opinion on the achievement of objectives of the Agreements.

The correlation between the signing and implementation of the Association Agreement with the EU and progress in each of the countries are well illustrated in the research of the Eastern Partnership Index. Combining an independent analysis and modern quantitative indicators, the Eastern Partnership Index is a tool for monitoring and advocacy, which strengthens civil society and helps officials who set the political course of the EaP states. The Eastern Partnership Index reflects achievements of the six Eastern Partnership countries in the integration to the EU, determines a level of approximation to the EU and of democracy development, strengths and weaknesses of the EaP countries in this respect, and provides the countries with recommendations on the transformation process. The Eastern Partnership Index also contains benchmarks and input data for the comparative assessment of the degree of «deep and sustainable democracy».

The 2014 Index shows the results of European integration reforms for the six Eastern partner countries in the period January 2013 – June 2014. According to the research results for the period «on the one hand, Moldova and to an even greater degree Georgia continued steady progress in integration with the EU. On the other hand, Armenia and Ukraine experienced a stop-and-start trajectory, and a range of internal and external challenges. Ukraine, alongside Georgia and Moldova, proceeded to sign and ratify an Association Agreement with the EU»¹.

The Eastern Partnership Index 2015-2016 shows that leaders of the Eastern Partnership Integration Index: Moldova, Ukraine and Georgia going pretty close. Key results of the 2015-2016 Index show that «Moldova was the leading reformer in the EaP region in meeting EU standards. It achieved the highest Linkage score of all six countries, although it continued to lag behind Ukraine and Georgia when it came to International Security, Political Dialogue and Co-operation. Moldova also led in Approximation, where it shared with Georgia the best results in Deep and Sustainable Democracy, within which Moldova scored highest on accountability and anti-discrimination policy. In EU Integration and Convergence, Moldova was a close second to Ukraine, but was the second worst performer on business climate, and lagged behind both Georgia and Ukraine on DCFTA»².

In the next years, the EU may see substantial changes that will have a major impact on its relations with the Partner countries. These changes will bring about additional opportunities for Georgia, Moldova and Ukraine, while creating certain obstacles.

The political validation of the European perspective for Georgia, Moldova and Ukraine will result from the increased attractiveness of this for the EU, which is possible only through the materialization of the Association Agreement.

More exactly, all three countries should struggle, by reforming and modernizing the country, to show to the EU that it deserves an explicit and guaranteed European perspective. At the same time, synergy is needed at the level of society and political forces, which cannot be imagined with a government that is not able to fully ensure the European integration.

The EaP countries' integration with each other (implementation of the model EaP+) may not be set as an end in itself because it is based on the geoeconomic factor.

Georgia notes that the EU+3 meetings could be dedicated to deepened cooperation between the DCFTA countries, sharing of reform experiences, synchronization of regulatory framework reforms and application of general rules to all the countries, what would eventually lead to the formation

¹ Eastern Partnership Index (2014). *European Integration Index 2014 for Eastern Partnership countries*. <http://www.eap-index.eu/sites/default/files/EaP_Index_2014_%20flier.pdf> (2019, February, 13).

² Eastern Partnership Index (2018). Eastern Partnership Index 2015-2016. *Charting Progress in European Integration, Democratic Reforms, and Sustainable Development*. <<http://eap-csf.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/EaP-Index-2015-2016.pdf>> (2019, February, 13).

of a Neighborhood Economic Community (NEC). Moldova prefers development of bilateral cooperation with the EU¹.

Therefore, the implementation of the model of the Eastern Partnership + should begin with the launch of a dialogue between the national Civil Society Platforms (CSP and EaP CSF) that exist in all three countries. This, in turn, will increase the possibility of implementation of the model Eastern Partnership + at the political level in the future.

The analysis of the European integration policy of Moldova, Georgia and Ukraine during the period from 2014 till early 2018 shows that the basis of the reforms of each country is the commitments set forth in the AAs. Association Agreements do not guarantee the countries of automatic EU membership. That is why they are often called "European perspectives". The main purpose of each of the Agreements is to create special political and economic relations that in the future can lead to the functional integration of the candidate countries. Whereas the scope and contents of these agreements are very similar, some specific differences can be identified in view of the different political and economic priorities of the EU's partner countries.

The progress in the implementation of Association Agreements is declared by the authorities of Georgia, Moldova, Ukraine and the EU authorities responsible for monitoring and evaluating the implementation of the AAs. At the same time, the EU is more restrained in discussing the issue of full membership and recommends that each of the candidate countries make more efforts in conducting the reform.

Georgia, Moldova and Ukraine must be capable for functional integration. Deepening of trade relations, increased people-to-people contacts, closer economic and industrial cooperation precedes the development of functional integration, rapprochement with the EU. This implies not only bilateral cooperation with the EU but also regional cooperation with neighboring countries especially with those countries that are striving to join the EU. The creation of the Georgia-Moldova-Ukraine Inter-Parliamentary Assembly can be considered an important step in this direction.

References:

1. *Postanova pro Uriadovyi ofis koordynatsii yevropeiskoi ta yevroatlantychnoi intehratsii 2017* [Resolution on the Government Office for the Coordination of European and Euro-Atlantic Integration] (The Cabinet of Ministers of Ukraine). *Ofitsiynyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/759-2017-%D0%BF/stru>>. [in Ukrainian].
2. Committee on European Integration of the Parliament of Georgia (2018). *Annual report 2017*. <http://parliament.ge/ge/ajax/downloadFile/87367/Parliament_ENG_WEB> (2019, February, 13) [in English].
3. Eastern Partnership Civil Society Forum (2018). *National Platforms*. <<http://eap-csf.eu/national-platforms>>. (2019, February, 13) [in English].
4. Eastern Partnership Index (2014). *European Integration Index 2014 for Eastern Partnership countries*. <http://www.eap-index.eu/sites/default/files/EaP_Index_2014_%20fler.pdf>. (2019, February, 13) [in English].
5. Eastern Partnership Index (2018). Eastern Partnership Index 2015-2016. *Charting Progress in European Integration, Democratic Reforms, and Sustainable Development*. <<http://eap-csf.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/EaP-Index-2015-2016.pdf>>. (2019, February, 13) [in English].
6. EU Neighbours (2017). Annual Survey Report: regional overview. 2nd Wave (Spring 2017). *Open Neighbourhood – Communicating for a stronger partnership: connecting with citizens across the Eastern Neighbourhood*. <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2017-10/EUNEIGHBOURSeast_AnnualSurvey2017report_EaP_OVERVIEW_0.pdf>. (2019, January, 01) [in English].
7. European External Action Service (2018). *EU-Moldova relations, Factsheet*. <https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/4011/EU-Moldova%20relations,%20Factsheet>. (2019, January, 13) [in English].
8. European Neighbourhood Policy (2018). *Perceptions of the European Union public opinion in the Republic of Moldova*. <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2017-10/EU%20NEIGHBOURS%20east_AS%202017_Factsheets_Moldova_EN.pdf>. (2019, January, 28) [in English].
9. European Neighbourhood Policy (2018). *Perceptions of the European Union public opinion in Georgia*. <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2018-07/EU%20NEIGHBOURS%20east_AnnualSurvey2018factsheets_GEORGIA_ENG.pdf>. (2019, January, 28) [in English].
10. European Neighbourhood Policy (2018). *Perceptions of the European Union public opinion in Ukraine*. <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2017-10/EU%20NEIGHBOURS%20east_AS%202017_Factsheets_Ukraine_EN_0.pdf>. (2019, January, 28) [in English].

¹ Vdovenko, Y. (2018). *The Future Economic Integration of the Eastern Partnership Countries: A View from Ukraine* (Policy paper). Kyiv: Civic Synergy Project.

11. European Parliament (2018). *Association agreements between the EU and Moldova, Georgia and Ukraine*. <http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_STU>. (2019, January, 28) [in English].
12. European Parliamentary Research Service (2018). Association agreements between the EU and Moldova, Georgia and Ukraine. *European Implementation Assessment*. <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/621833/EPRS_STU\(2018\)621833_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/621833/EPRS_STU(2018)621833_EN.pdf)>. (2019, January, 28) [in English].
13. Ministry of Foreign Affairs and European Integration of Moldova (2018). *Report on the implementation of the National Action Plan for the implementation of the Association Agreement with the EU for 2017 – 2019*. <<http://www.mfa.gov.md/img/docs/Raport-consolidat-implementarea-2017-PNA-AA-2017-2019.pdf>>. (2019, January, 28) [in English].
14. Ministry of Foreign Affairs of Georgia (2016). *Report of the Action Plan for the Implementation of the Association Agreement and the Association Agenda*. <<http://mfa.gov.ge>>. (2019, February, 13) [in English].
15. Vdovenko, Y. (2018). *The Future Economic Integration of the Eastern Partnership Countries: A View from Ukraine* (Policy paper). Kyiv: Civic Synergy Project [in English].

Дмитро Даниленко

Національний університет «Одеська морська академія», Україна

СКЛАД ЦИВІЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ В МІЖНАРОДНОМУ МОРСЬКОМУ ПЕРЕВЕЗЕННІ

Dmytro Danylenko,

National University "Odesa Maritime Academy", Ukraine

CORPUS DELICTI OF CIVIL OFFENCES IN INTERNATIONAL SEA SHIPPING

The contents of the Athens Convention relating to the Carriage of Passengers and their Luggage by Sea 1974 are analyzed. The analysis of the main elements of corpus delicti of the offences defined by this convention was carried out. The concept of luggage, the fault of the carrier and its liability are considered, the relationship between material damage and loss is found out. The article establishes that the Athens Convention lacks indications of wrongful act as an integral element of the objective side of a civil offence, which entails the imposition of civil liability on the subject that has committed it, as well as the causal link between the wrongful act and the damage, which arose as its consequence.

Keywords: international maritime convention, Athens Convention, carriage of luggage, carriage of passengers, corpus delicti.

Постановка проблеми. Морські перевезення є важливим шляхом перевезення пасажирів та багажу, надійність морського сполучення забезпечується міжнародними конвенціями, нормами яких встановлено відповідальність перевізника за шкоду, завдану пасажиру (його смерть або втрата чи пошкодження багажу), межа відповідальності, підстави вимог, підсудність та ін. Відповідальність перевізника залежить від обсягу його вини чи недбалості, службовців або агентів, що діяли в межах їх службових обов'язків, наявності вини пасажирів, об'єктивних обставин завдання шкоди. Міжнародними морськими конвенціями також визначено основні елементи складу правопорушення, до яких відноситься об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. Афіньська конвенція про перевезення морем пасажирів і багажу 1974 р. (Афіньська конвенція) є ключовим міжнародно-правовим договором у зазначеній сфері. Однак питання відповідальності морського перевізника із врахуванням складу правопорушення до цього часу є недостатньо повно дослідженими.

Стан дослідження. Афіньська конвенція вивчається такими науковцями як В. Гуцуляк, Ф. Бойцов, Т. Гревцова, Г. Іванов, Т. Ілюшина, А. Маковський, Є. Рябова, О. Радчук, Г. Феденяк, Л. Феденяк та інші. Однак значний діапазон розгляду різнобічних проблем міжнародних морських конвенцій про перевезення не зумовив детального аналізу Афіньської конвенції з питань складу правопорушення, що визначає актуальність дослідження.

Метою статті є вивчення і аналіз правових положень Афіньської конвенції щодо визначення в ній поняття та обсягу багажу, завданого під час перевезення шкоди пасажиру та багажу, вини перевізника та пасажирів, відповідальності перевізника.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до поширеної в юридичній літературі точки зору, загальною і єдиною підставою юридичної відповідальності є наявність складу правопорушення. До складу правопорушення входять об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. Об'єктивну сторону цивільного правопорушення утворюють в сукупності три елементи: 1) шкода, заподіяна правопорушенням; 2) протиправність поведінки правопорушника; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою¹. Визначимося із змістом елементів об'єктивної сторони цивільного правопорушення, та в тому числі щодо перевезення у морському сполученні.

¹ Шевченко, Я.М. (заг. ред.) (2006). Цивільне право України. Академічний курс: підручник. У 2 т. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», Т. 1. Загальна частина, 108.

Важливим елементом об'єктивної сторони цивільного правопорушення є наявність «шкоди», під яким розуміється сукупність моральної шкоди і збитків (п.п. 4 ч. 1 ст. 611 «Правові наслідки порушення зобов'язання» ЦК України)¹. Характер завданої шкоди визначається не за безпосереднім об'єктом, на який посягалася особа, що завдавала шкоди, а об'єктом, якому була завдана шкода за результатами посягання. Тобто майнова шкода може поширюватись як на шкоду, завдану майну, так і на особу².

Специфікою протиправності в цивільному правопорушенні є те, що протиправним є як дія, що порушує закон, так і порушення умов договору, укладеного між сторонами. Слід враховувати – якщо для деліктних зобов'язань (зобов'язань із спричинення шкоди) характерні протиправні дії, то для договорів нерідко протиправною є бездіяльність.

Причинний зв'язок між протиправним діянням правопорушника і шкодою, що настала – це такий взаємозв'язок, який об'єктивно існує між явищами, при якій одне з них з необхідністю породжує інше. Збитки, які виникли у кредитора у зв'язку з порушенням договору боржником, знаходяться в прямому причинному зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Збитки можуть бути заподіяні дією непереборної сили (обставин, яким боржник не міг запобігти) і випадку (обставин, які боржник не міг передбачити і тому не запобіг).

Перейдемо до розгляду об'єкта і об'єктивної сторони правопорушення відповідно до Афіньської конференції. Вкажемо, що в Афіньській конвенції термін «багаж» означає «будь-який предмет або автомашину, що перевозиться перевізником за договором перевезення ...» (ч. 5 ст. 1). У п.п. а) і b) ч.5 ст.1 також перераховані винятки з наведеного правила. Нею як багаж визначаються речі або автомашини, що перевозяться за договором фрахтування, коносаментом або іншим договором і живі тварини³. Вважаємо недоречним введення в текст Конвенції цих винятків, бо, по-перше, живі тварини ніяк не можуть бути сплутані з «будь-яким предметом або автомашиною», та є незрозумілим, чому «автомашина» це те, що слід вважати «предметом» тільки у зв'язку із спеціальною вказівкою. Водночас відсутня вказівка на те як кваліфікувати, наприклад, автомобіль з причепом: як два місця багажу (два предмети) або одне місце багажу (один предмет)?

Багаж в Афіньській конвенції визначається як каютний багаж та інший багаж, що не є каютним. Термін «каютний багаж» означає багаж, який знаходиться в каюті пасажирів або іншим чином знаходиться в його володінні, під його охороною або його контролем. За винятком випадків застосування п.8 цієї статті і ст. 8, каютний багаж включає багаж, який пасажир має в своїй автомашині або на ній» (ч. 6, ст. 1). Із змісту тексту п.п. з ч. 8 ст.1 Конвенції слід зробити висновок про те, що існує ще і «інший багаж, що не є каютним» (“other luggage which is not cabin luggage”). Слід зазначити і такий вид «багажу» як «цінності», які можна віднести до «каютного багажу» в одному випадку, передбаченому Конвенцією, і до «іншого багажу, що не є каютним» – в іншому випадку, передбаченому Конвенцією. Відповідно до ст. 5 Афіньської конвенції цей термін означає: гроші, цінні папери, золото, вироби з срібла, ювелірні вироби, прикраси, витвори мистецтва⁴. Приведений перелік не є вичерпним, оскільки не забороняє включати в нього і «інші цінності». Так, наприклад, в перелік цінностей був включений годинник (ч.3, ст. 4 Конвенції про уніфікацію деяких правил про перевезку морем багажу пасажирів 1967 р.)⁵.

Кваліфікуючою ознакою для віднесення предметів, що перевозяться на судні за договором перевезення пасажирів і його багажу, до того або іншого виду слід вважати знаходження багажу «у володінні, під охороною або контролем» пасажирів. А. Донець слушно зауважує, що ст. 974 ЦК України містить вказівку на те, що дані речі повинні перевозитись у відведеному місці, без

¹ Цивільний кодекс України 2003 (Верховна Рада України). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>>.

² Терефенко, О.Р. (2013). Шкода, як умова відповідальності органів державної влади. *Вісник Вищої ради юстиції*, 3 (15), 128.

³ Афіньська конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_094>.

⁴ Афіньська конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_094>.

⁵ Конвенция об унификации некоторых правил о перевозке морем багажа пассажиров 1967. <http://www.conventions.ru/view_base.php?id=851>.

конкретизації того, що це за місце. З погляду законодавства спеціальні нормативно-правові акти чітко регламентують ситуації, в яких на перевізника покладається обов'язок по забезпеченню схоронності, а в яких – ні. З точки зору правової природи зберігання піддається сумніву можливість здійснення зберігання без фактичного володіння зберігачем предметом зберігання (хоча це і не виключається, як, наприклад, при зберіганні речей в готелі). Судова практика займає ту ж саму позицію. Так, в судовому Рішенні по справі №661/3498/15-ц від 26 січня 2016 року суд зазначив, якщо ручна поклажа перевозиться в салоні автобуса та перебуває під наглядом пасажирів, перевізник не несе відповідальності за її втрату чи пошкодження¹.

Суттєвою умовою договору перевезення пасажирів і його багажу є встановлення кількості «каютного багажу», що перевозиться без додаткової оплати до вартості проїзного квитка, рівно як і тарифів на перевезення «іншого багажу, що не є каютним». В Афіньській конвенції ці умови не знайшли свого встановлення, тому ми можемо припустити що такі питання будуть вирішуватися виходячи з принципу «автономії волі» сторін договору.

Афіньська конвенція визначає, що підставою виникнення договірних зобов'язань є наявність «збитку». Виникнення «збитку» – це результат події, яка привела до «втрати» багажу і/або «пошкодження» багажу якщо подія, внаслідок якої було завдано шкоду, сталася під час перевезення і була наслідком вини або недбалості перевізника, його службовців або агентів, які діяли в межах своїх службових обов'язків (ст. 3)².

При цьому «втрата або пошкодження багажу» включає «матеріальний збиток, заподіяний тим, що багаж не був виданий пасажирів в розумний термін (“within a reasonable time”) після прибуття судна, на якому багаж перевозився або повинен перевозитися, але не включає затримки (“delay”), викликані трудовими конфліктами (“labour disputes”))» (частина 7 ст. 1). Відзначимо, що Конвенція про багаж посилається на “strikes or lock-outs” (п.п. 4 п. (d) ст. 1)³.

Оскільки Афіньська конвенція не містить яких-небудь інших визначень, що стосуються опису термінів «втрата», «пошкодження», «збиток», «розумний термін» можна припустити, що:

по-перше, термін «втрата» багажу означає його відсутність (як в значенні пропажі – фізична відсутність, так і «пошкодження» – зіпсування до стану повної непридатності до використання) і може відноситися як до каютного, так і іншого, ніж каютний багаж;

по-друге, термін «пошкодження» багажу означає його зіпсування – погіршення його якостей, яке приводить до зменшення його вартості і може відноситися як до каютного, так і до іншого, ніж каютний багаж;

по-третє, термін «затримка» у видачі багажу означає його невидачу в «розумний» термін, після закінчення якого багаж слід вважати «втраченим», і може відноситися тільки до іншого, ніж каютний багаж;

по-четверте, термін «збиток» слід розуміти як «матеріальний збиток» (грошовий, матеріальний, майновий збиток).

Відповідно до Афіньської конвенції тягар доведення того, що подія, унаслідок якої був причинений збиток, відбулася під час перевезення, а також тягар доведення розміру збитку покладається на позивача (ч. 2 ст. 3)⁴. Що, отже, потрібно тлумачити як умову, що означає застосовність вищезгаданого як відносно каютного, так і іншого, ніж каютний багажу. Питання про те, який збиток повинна відшкодувати відповідальна особа, в одних конвенціях повністю, а в інших – значною мірою залишений на розсуд національного права.

Відповідно до ЦК України «відшкодування збитків» є одним із способів «відшкодування майнової шкоди». «Збитками є»: «реальні збитки» – втрати, які особа понесла у зв'язку із знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або повинна зробити для відновлення свого порушеного права (п.п. 1) част. 2 ст. 22), і «упущена вигода» – доходи, які особа

¹ Донець, А.Г. *Щодо проблеми зберігання речей пасажира під час його перевезення*, 262.

<<http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12657/1/Donets.pdf>>.

² Афіньська конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_094>.

³ Конвенція об унификации некоторых правил о перевозке морем багажа пассажиров 1967.

<http://www.conventions.ru/view_base.php?id=851>.

⁴ Афіньська конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_094>.

могла б реально одержати при звичних обставинах, якби її право не було порушене (п.п. 2) частина 2 ст. 22)¹.

С. Теньков стверджує: «Аналіз судової практики свідчить про те, що не лише сторони договору, а й суди подекуди не можуть визначитись із застосуванням самих понять «школа» і «збитки» у справах, де йдеться про відповідне відшкодування та оформлення цього у документах (претензії, позовні заяви, судові рішення тощо)². Сучасні дослідники з цього питання дотримуються різних поглядів. Так, колектив науковців вважає, що «грошовий вираз майнової шкоди називають ще збитками»³. І. Митрофанов та Т. Гайкова вказують, що поняття «школа» у законодавстві України є ширшим за поняття «збитки». Школа може бути відшкодована і в грошовій формі, і в натурі, а збитки – лише в грошовій формі, тобто школа завжди включає в себе збитки⁴. М. Дончик та І. Коваль підкреслюють, що збитки завдаються протиправними діями саме майну, в той час як школа може бути завдана безпосередньо особі, її здоров'ю, діловій репутації. Також школа включає в себе такі способи відшкодування як відшкодування збитків і відшкодування в натурі (передання речі того ж роду і такої ж якості, пошкодження пошкодженої речі тощо)⁵. Автори «Юридичної енциклопедії» вказують: «від поняття “майнова школа” слід відрізняти поняття “майнові збитки”, які є економічним (вартісним, грошовим) еквівалентом завданої майнової шкоди»⁶. Школа і збитки відрізняються між собою у способах відшкодування. Школа відшкодовується двома способами: натуральним (переданням тієї ж речі) або відшкодуванням завданих збитків. Тобто «школа» є родовим поняттям щодо поняття «збитки»⁷.

Слід погодитися з поглядом С. Тенькова про те, що проблему можна значно спростити при буквальному тлумаченні ст. ст. 623 і 1166 ЦК України, і до зобов'язальних (договірних) відносин слід застосовувати поняття «збитки», до деліктів – «школа»⁸. Цієї ж думки дотримується також В. Гуцуляк: «Під шкодою розуміється заподіяний в результаті протиправного діяння (дії або бездіяльності) збиток». Збитки є грошовою оцінкою майнових втрат судновласника⁹. Такий же погляд висловлює Г. Дудка¹⁰.

У цивільному праві діє принцип повного відшкодування збитків, «якщо договором або законом не передбачене відшкодування в меншому або більшому розмірі» (ч.3 ст. 22 ЦК України)¹¹.

Стаття 23 ЦК України встановлює, що «особа має право на відшкодування моральної шкоди, заподіяної в результаті порушення його прав» (ч. 1). При цьому моральна школа полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи (п.2 ст.23 ЦК України). Моральна школа відшкодовується грошима, іншим майном або

¹ Цивільний кодекс України 2003 (Верховна Рада України). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>>.

² Теньков, С. (2006). Спори, пов'язані з відшкодуванням збитків. *Юридичний Вісник України*, 47.

³ Дзера, О.В., Кузнецова, Н.С. (ред.) (2002). *Цивільне право України: підручник: у 2-х кн.* Київ: Юрінком Інтер, 717.

⁴ Митрофанов, І.І., Гайкова, Т.В. (2012). «Школа» та «збитки»: співвідношення понять. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*, 3 (74), 199.

⁵ Дончик, М.П., Коваль, І.Ф. (2018). Щодо поняття і складу збитків. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*, вип. 10, том 1. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 33.

⁶ Юридична енциклопедія (2004). Т. 6. Київ: «Українська енциклопедія», 441.

⁷ Гринько, С., Заверуха, С. (2012). Школа і збитки як умова цивільно-правової відповідальності: порівняльно-правовий аналіз. *Університетські наукові записки*, 4, 102-103.

⁸ Теньков, С. (2006). Спори, пов'язані з відшкодуванням збитків. *Юридичний Вісник України*, 47.

⁹ Гуцуляк, В.Н. (2000). *Морское право: учебное пособие*. Москва: РосКонсульт, 290.

¹⁰ Дутка, Г.І. (2001). Проблеми колізійності законодавства України та шляхи їх розв'язання. *Вісник Запорізького юридичного інституту*, 4, 316-323.

¹¹ Цивільний кодекс України 2003 (Верховна Рада України). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>>.

іншим способом, розмір її грошового відшкодування визначається судом. Моральна шкода відшкодовується одноразово (якщо інше не встановлене договором або законом), незалежно від відшкодування майнової шкоди і не пов'язана з розміром цього відшкодування (ч. 4 і 5 ст. 23 ЦК України)¹.

У фаховій літературі наводяться декілька класифікацій збитків. Зокрема, залежно від того, чи заподіяні вони невиконанням договору або позадоговірними правопорушеннями, розрізняють збитки договірні і не договірні. За характером причинного зв'язку між протиправними діями і наслідками, що наступили, розрізняють: збитки прямі – ті, які є безпосереднім результатом порушення зобов'язання (здійснення правопорушення) і збитки непрямі – ті, які виникають в результаті правопорушення і супутніх йому інших обставин (за загальним правилом, такі збитки не відшкодовуються, або підлягають відшкодуванню в обмеженому обсязі).

Розмір збитків, заподіяних порушенням зобов'язання, доводиться кредитором (ч. 2 ст. 623 «Відшкодування збитків, заподіяних порушенням зобов'язання» ЦК України). При цьому, збитки визначаються з урахуванням ринкових цін, існуючих на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора в місці, де зобов'язання повинне бути виконане, а якщо вимогу не було задоволено добровільно, – в день пред'явлення позову, якщо інше не встановлене договором або законом. Суд може задовільнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, існуючі на день ухвалення рішення (ч. 3 ст. 623 ЦК України)².

Афінська конвенція не містить вказівок на необхідність наявності «протиправного діяння (дії або бездіяльності)», як одного з елементів об'єктивної сторони цивільного правопорушення, що тягне покладання цивільно-правової відповідальності на суб'єкта, що його допустив. Аналогічний висновок слід зробити і про такий елемент об'єктивної сторони цивільного правопорушення, як «причинний зв'язок» між протиправним діянням і збитком, який виник як його наслідок³.

Перейдемо до розгляду суб'єкта і суб'єктивної сторони складу правопорушення в договорах морського перевезення.

У цивільному праві «суб'єктом» є учасник певних правовідносин. Відповідно до Афінської конвенції ним є пасажир, перевізник, службовці та/або агенти перевізника, перевізник, який фактично здійснює перевезення. Під терміном «пасажир» в Афінській конвенції розуміється – «будь-яка особа, яка перевозиться на судні: а) за договором перевезення або б) з відома перевізника для супроводу автомашини або живих тварин, що є предметом договору перевезення вантажів, не регульованого цією Конвенцією» (ч. 4 ст. 1). Терміном «перевізник» в Афінській конвенції визначається «особа, якою або від імені якої укладений договір перевезення, незалежно від того, чи здійснюється фактично перевезення ним самим або замінюючим перевізником (п.п. а) ч. 1 ст. 1)⁴. За шкоду, яка стала наслідком протиправних діянь або вини службовців або агентів перевізника, діючих в межах своїх службових обов'язків, відповідає перевізник. Позов про відшкодування шкоди може бути пред'явлений також до службовця або агента перевізника, однак, якщо вони доведуть, що діяли в межах своїх службових обов'язків, то вправі скористатися межами відповідальності, які покладаються на перевізника та які не повинні бути перевищені.

У Афінській конвенції термін «замінюючий перевізник» означає – особу, іншу ніж перевізник, яка, будучи власником, фрахтувальником або оператором судна, фактично здійснює все перевезення або її частину (п.п. б) ч. 1 ст. 1). Проте відповідальним за все перевезення є перевізник, а замінюючий перевізник несе обов'язки і має права, передбачені положеннями цієї Конвенцією, тільки лише відносно частини перевезення, здійснюваного ним самим. Всі інші права і обов'язки замінюючого перевізника повинні бути підтвердженні спеціальною угодою в письмовій формі. У передбачених законом і угодою випадках перевізник і замінюючий перевізник відповідають

¹ Цивільний кодекс України 2003 (Верховна Рада України). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>>.

² Цивільний кодекс України 2003 (Верховна Рада України). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>>.

³ Афінська конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_094>.

⁴ Афінська конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_094>.

солідарно. Однак ніяке з правових положень Афіїнської конвенції не завдає шкоди праву регресу перевізника і замінюючого перевізника один до одного (ч. 5 ст. 4)¹.

Умовою цивільно-правової відповідальності, як суб'єктивної сторони цивільного правопорушення є вина, яка у фаховій літературі визначається як психічне відношення правопорушника до своєї протиправної поведінки і його наслідків². Стаття 614 ЦК України визначає, що особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності вини (наміру або необережності), якщо інше не встановлене договором або законом. Однак, вона є невинною, якщо доведе, що вжила всі залежні від неї заходи по належному виконанню зобов'язань³.

Відповідальність за заподіяну шкоду в галузі морських перевезень пасажирів базується на принципі вини. У міжнародному приватному морському праві питання про вину потерпілого розв'язується однозначно: за загальним правилом будь-який ступінь вини потерпілого, дії чи бездіяльності яких причинно пов'язані зі збитком, служать підставою для звільнення відповідальної особи від відшкодування цього збитку повністю або частково.

У Міжнародній конвенції про уніфікацію деяких правил, що відносяться до перевезення пасажирів морем 1961 р. (Брюссель) встановлюється, що відповідальність перевізника настає при наявності вини, яка презюмується, якщо обставини, зазначені в її п. 2 ст. 4 з'явилися наслідком аварії корабля, зіткнення, посадки на мілину, вибуху або пожежі. В цих випадках для звільнення від відповідальності перевізник зобов'язаний довести відсутність своєї провини. У всіх інших випадках обов'язок доказування вини перевізника покладається на позивача. Стаття 5 вказує, якщо перевізник доведе, що смерть або каліцтво пасажирів були викликані або виникнення їх сприяли помилка або недбалість самого пасажирів, суд може, відповідно до положень свого національного законодавства, звільнити перевізника від відповідальності повністю або частково⁴.

Наведемо зміст ст.6 Афіїнської конвенції: «Якщо перевізник доведе, що вина чи недбалість пасажирів стали причиною або сприяли його смерті чи тілесному ушкодженню або втраті чи пошкодженню його багажу, суд, який розглядає справу, може згідно з положеннями законодавства країни суду звільнити перевізника від відповідальності повністю або частково»⁵.

Вина або недбалість перевізника, його службовців або агентів, що діяли в межах їхніх службових обов'язків, передбачається, оскільки не доведено протилежне, якщо смерть або тілесні ушкодження пасажирів або втрата чи пошкодження каютного багажу сталися в результаті або у зв'язку з корабельною аварією, зіткненням, посадкою на мілину, вибухом чи пожежею або недоліками судна. Щодо втрати чи пошкодження іншого багажу така вина чи недбалість передбачається, оскільки не доведено протилежне, незалежно від характеру події, яка спричинила втрату чи пошкодження багажу. В інших випадках обов'язок доказування вини або недбалості лежить на позивачеві (ч. 3 ст. 3)⁶.

Висновок. Отже, в Афіїнській конвенції містяться тільки окремі елементи складу правопорушення, у відповідності до яких на перевізника може бути накладена правова відповідальність, це вказівка та визначення поняття багажу та його видів; встановлення поняття та видів шкоди (пасажирів та його багажу); визначення відповідальності та умов її настання для перевізника, а також вину перевізника, як суб'єктивну сторону складу правопорушення. Встановлено відсутність в Афіїнській конвенції вказівок на протиправне діяння, як складовий елемент об'єктивної сторони цивільного правопорушення, що тягне покладання цивільно-правової відповідальності на суб'єкта, що його допустив, а також причинний зв'язок між протиправним діянням і збитком, який виник як його наслідок.

¹ Афіїнська конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_094>.

² Харитонов, Е.О., Саниахметова, Н.А. (2005). *Гражданское право Украины: учебник. Издание второе*. Харьков: ООО «Одиссей», 507.

³ *Цивільний кодекс України 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>>.

⁴ *Международная конвенция об унификации некоторых правил, относящихся к перевозке пассажиров морем*. <http://www.conventions.ru/view_base.php?id=851>.

⁵ Афіїнська конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_094>.

⁶ Афіїнська конвенція про перевезення морем пасажирів та їх багажу. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_094>.

References:

1. *Afinska konvetsiia pro perevezennia morem pasazhyriv ta yikh bahazhu* [Athens Convention on the Carriage of Passengers by Sea and their Luggage]. *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_094>. [in Ukrainian].
2. Hrynko, S., Zaverukha, S. (2012). Shkoda i zbytky yak umova tsyvilno-pravovoi vidpovidalnosti: porivnialno-pravovyi analiz [Pity and damage as a condition of civil liability: comparative legal analysis]. *Universytetski naukovi zapysky* [University Scientific Notes], no. 4, 102-103. [in Ukrainian].
3. Guculjak, V.N. (2000). *Morskoe pravo: uchebnoe posobie* [Maritime law: a manual]. Moscow: RosKonsul't. [in Russian].
4. Dzera, O.V., Kuznietsova, N.S. (red.) (2002). *Tsyvilne pravo Ukrainy: pidruchnyk: u 2-kh kn.* [Ukraine Civil law: the textbook: in 2 Vol.]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
5. Donets, A.H. *Shchodo problemy zberihannia rechei passazhyra pid chas yoho perevezennia* [As to the problem of storage of things of the passenger during his transportation]. <<http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12657/1/Donets.pdf>>. [in Ukrainian].
6. Donchyk, M.P., Koval, I.F. (2018). Shchodo poniattia i skladu zbytkiv [Concerning the concept and composition of losses]. *Visnyk studentskoho naukovoho tovarystva Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa* [Bulletin of Student Scientific Society of Vasyl Stus Donetsk National University], issue. 10, vol. 1. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa. [in Ukrainian].
7. Dutka, H.I. (2001). Problemy koliziiinosti zakonodavstva Ukrainy ta shliakhy yikh rozviazannia [Problems of conflict of laws of Ukraine and ways of their solution]. *Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho instytutu* [Bulletin of the Zaporizhzhya Institute of Law], no. 4, 316-323. [in Ukrainian].
8. *Konvencija ob unifikacii nekotorykh pravil o perevozke morem bagazha passazhirov 1967* [International Convention for the unification of certain rules relating to the carriage of passengers by sea]. <http://www.conventions.ru/view_base.php?id=851>. [in Russian].
9. Mytrofanov, I.I., Haikova, T.V. (2012). «Shkoda» ta «zbytky»: spivvidnoshennia poniat ["Pity" and "losses": the ratio of concepts]. *Visnyk KrNU imeni Mykhaila Ostrohradskoho* [Bulletin of the KrNU named after Mikhail Ostrogradsky], no. 3 (74), 199. [in Ukrainian].
10. Tenkov, S. (2006). Spory, poviazani z vidshkoduvanniam zbytkiv [Disputes related to damages]. *Yurydychnyi Visnyk Ukrainy* [Legal Bulletin of Ukraine], no. 47. [in Ukrainian].
11. Terefenko, O.R. (2013). Shkoda, yak umova vidpovidalnosti orhaniv derzhavnoi vlady [It's a pity, as a condition of the responsibility of state authorities]. *Visnyk Vyshchoi rady yustytzii* [Bulletin of the High Council of Justice], no. 3 (15), 128. [in Ukrainian].
12. Haritonov, E.O., Saniahmetova, N.A. (2005). *Grazhdanskoe pravo Ukrainy: uchebnyk. Izdanie vtoroe* [Civil law of Ukraine: textbook. The second edition]. Kharkiv: OOO «Odissej». [in Russian].
13. *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy 2003* [The Civil Code of Ukraine] (Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>>. [in Ukrainian].
14. Shevchenko, Ya.M. (zah. red.) (2006). *Tsyvilne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs: pidruchnyk. U 2 t. Vyd. 2-he, dop. i pererob.* [Civil law of Ukraine. Academic course: tutorial. At 2 tons. View. 2nd, additional and processing]. Kyiv: Vydavnychi Dim «In Yure», Vol. 1. General part, 108. [in Ukrainian].
15. *Yurydychna entsyklopediia* [Legal Encyclopedia] (2004). Vol. 6. Kyiv: «Ukrainska entsyklopediia». [in Ukrainian].

Mariia Deviatkina

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT AND IMPACT OF ON-LINE SYSTEM ON INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION

The paper gives the analysis of international commercial arbitration sphere on the basis of newly submitted cases to arbitration institutions. The analysis showed that European arbitration institutions have a decline in the statistics. As the result, the paper suggests, that the best option to increase the level of newly submitted cases and to improve quality of the dispute resolution it would be necessary to develop the system of online arbitration. Such a system could be developed as a universal one, or it could be developed by permanent arbitration institutions on their own. Currently, an online dispute resolution system is enshrined in several states, however, the functionality of such a system is limited. The paper provides guidelines for the development of a full-fledged system, within which the parties and arbitration institution could resolve a dispute from the moment of registration of arbitration agreement (clause) to the adoption of a final award.

Keywords: international commercial arbitration, dispute resolution, arbitration agreement, anti-suit injunctions, online dispute resolution.

International commercial arbitration is a constantly and actively developing system as it has shown its effectiveness and convenience to the parties of arbitration over the years of its existence. Numbers of cases submitted to different arbitration institutions reflect the enduring popularity of arbitration. For example, caseload of the International Chamber of Commerce has increased from 353 cases submitted in 1993¹ to 810 new cases filed in 2017², which involved 2,316 parties from a record 142 countries. The ICC figures also showed that the 1,548 pending cases at the end of 2017 represented an average value in dispute of US\$ 137,325, 630 with newly registered cases in 2017 representing an aggregate value in dispute of over US\$ 30.85 billion³.

Nevertheless, statistics shows that majority of the most popular European permanent arbitration institutions have a decline in the number of newly submitted cases in last few years (see Figure 1⁴). Such figures can be explained by several factors:

1. Arbitration institutions in the Asian region are gaining in popularity. As shown in Figure 1, SIAC statistics increased by 31.7% and CIETAC by 35.6%. At the same time, ICC numbers decreased by 16.1%,

¹ Born, Gary B. (2009). *International Commercial Arbitration. Volume 1*. The Netherlands: Kluwer Law International, 69.

² International Chamber of Commerce. *ICC announces 2017 figures confirming global reach and leading position for complex, high-value disputes*. <<https://iccwbo.org/media-wall/news-speeches/icc-announces-2017-figures-confirming-global-reach-leading-position-complex-high-value-disputes/>> (2019, March, 18).

³ International Chamber of Commerce. *ICC announces 2017 figures confirming global reach and leading position for complex, high-value disputes*. <<https://iccwbo.org/media-wall/news-speeches/icc-announces-2017-figures-confirming-global-reach-leading-position-complex-high-value-disputes/>> (2019, March, 18).

⁴ Altenkirch, M., Frohloff, J. *International Arbitration Statistics 2016 – Busy Times for Arbitral Institutions. Global Arbitration News*. <<https://globalarbitrationnews.com/international-arbitration-statistics-2016-busy-times-for-arbitral-institutions/>> (2019, March, 18); For ICC 2017: International Chamber of Commerce. *ICC announces 2017 figures confirming global reach and leading position for complex, high-value disputes*. <<https://iccwbo.org/media-wall/news-speeches/icc-announces-2017-figures-confirming-global-reach-leading-position-complex-high-value-disputes/>> (2019, March, 18); For SIAC 2017: Singapore International Arbitration Center. *SIAC Announces New Records for 2017*. <<http://www.siac.org.sg/69-siac-news/560-siac-announces-new-records-for-2017>> (2019, March, 18); For LCIA 2017: *Facts and Figures. Casework report 2017*. (London Court of International Arbitration). <<https://www.lcia.org/LCIA/reports.aspx>> (2019, March, 18); For CIETAC 2017: China International Economic and Trade Arbitration Commission. *CIETAC Annual Caseload (Foreign-Related and Domestic)*. <<http://www.cietac.org/index.php?m=Page&a=index&id=40&l=en>> (2019, March, 18); For SCC 2017: Stockholm Chamber of Commerce. *SCC Statistics 2017*. <<https://sccinstitute.com/statistics/>> (2019, March, 18); For ICAC: International Commercial Arbitration Court at the Ukrainian CCI. *The ICAC is one of the most reputable arbitration institutions in Central and Eastern Europe*. <<https://icac.org.ua/en/statystyka-ta-praktyka/statystyka/>> (2019, March, 18).

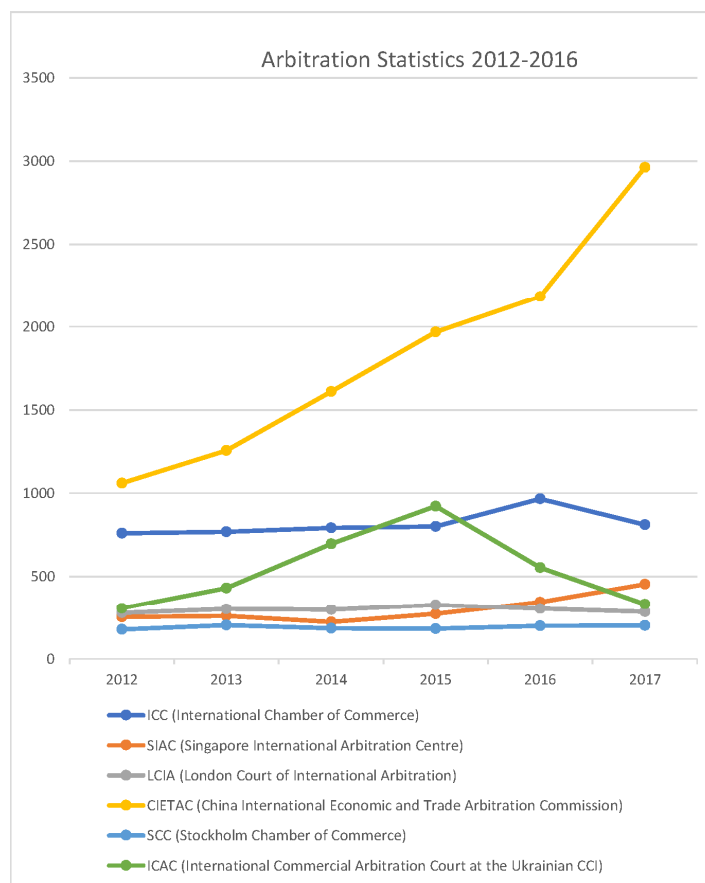

Fig. 1. Arbitration Statistics 2012 - 2016

LCIA by 5.9%, ICAC by 40.1%. SSC data remained almost unchanged. However, CIETAC statistics (2,183 new cases in 2016 year), also includes purely domestic cases. In 2016, 483 cases were international cases from 57 countries¹. Thus, the popularity of Asian arbitration institutions leads to a decline in the statistics of European arbitration institutions.

2. International trade participants prefer to solve their disputes in national courts instead of arbitration, even though the final decisions of international commercial arbitration are subject to compulsory enforcement as if they are the decisions of the state courts. This could be explained by high price for submission of the case to arbitration and by unsolved issues in arbitration system. Such issues include the risk of parallel proceedings in arbitration and national courts, the difficulty in recognizing and enforcing interim measures issued by international commercial arbitration, criteria for establishing the validity of an arbitration agreement, the problem of determining jurisdiction, etc.

The above-mentioned challenges in the international commercial arbitration system can be eliminated by the development of on-line system for arbitration institutions. The effectiveness of this system can be proved on the example of parallel proceedings. Today, British and American courts use the practice of anti-suit injunctions in order to protect their own jurisdiction from a foreign non-competent court. The fact is that British and American courts have a long history of issuing injunctions that forbid parties to file a case to foreign courts bypassing an existing arbitration agreement, and recognize the issuing of such injunctions by other courts. This approach is clearly illustrated by the *Aggeliki Charis Compania Maritima v Pagnan* judgment². Under this decision, the court issued anti-suit injunctions to prevent parties from continuing the trial in an Italian court, since the same case was considered between the same parties

¹ China International Economic and Trade Arbitration Commission. 贸仲委2016年业务工作总结和2017年业务工作计划. <<http://www.cietac.org/index.php?m=Article&a=show&id=14107>> (2019, March, 19).

² *Aggeliki Charis Compania Maritima v Pagnan (the Angelic Grace)* [1995] CA UK. <<http://swarb.co.uk/aggeliki-charis-compania-maritima-sa-v-pagnan-spa-the-angelic-grace-ca-1995/>>. (2019, March, 20).

in the English court. This logic is not supported in continental law countries. Anti-suit measures of protection are especially criticized in the European Union. The EU Court in *Turner v Grovit*¹ case ruled that a court of a Member State cannot deprive the party of the right to continue the trial in a court of another EU Member State.

Based on the foregoing, anti-suit measures of protection are not the best option for avoiding parallel proceedings. In this case, it is important for courts to find a compromise.

The most effective solution of the parallel proceedings issue would be the development of online system, that would accept and process applications submitted to international commercial arbitration or national courts. With application of such system, it would be impossible to file the case between the same parties on the same issues both to national court and international commercial arbitration.

There are two ways:

1. The development of a global system, which will include all national courts and international commercial arbitrations. It is the most efficient project of improvement all litigation system, but, in the same time, this option is the most difficult for practical implementation.

2. The development of such a system within the framework of the ongoing international commercial arbitration. This option is easier for implementation and is fully depends on opportunities of the arbitration institutions.

It should be noted that several states have already launched a system for online litigation or declared in their national law about the development and enforcement of such system. For instance, Ukraine in its Act «On Amendments to the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Legal Proceedings of Ukraine and other legislative acts»² declared the development of the Unified Informational Telecommunicational System for courts, which should enable document circulation in electronic system. In accordance with the Act, the system should become available at March 1, 2019. However, The State Judicial Administration of Ukraine, taking into account the proposals of the courts, and in accordance with the decision of the High Council of Justice, sent revocation notice on March 1, 2019, so Unified Informational Telecommunicational System still unavailable in Ukraine³.

Today, two countries have working e-court systems, namely, India and Australia. The functionality of these systems is at completely different levels. For elaboration of a model system for arbitration institutions it is important to consider each system in detail.

The access to eCourts system in India is available at http://www.ecourts.gov.in/ecourts_home/, or via the eCourts Services mobile application. The online court system in India was called eCourts and was developed under the «National Policy and Action Plan for Implementation of Information and Communication Technology (ICT) in the Indian Judiciary – 2005»⁴, which was approved by the eCommittee and the Supreme Court of India. The eCommittee in its turn was created by the Government of India. The purpose of the eCourts system is to establish a Pan-Indian system for district courts, which is supervised and funded by the Justice Department of the Ministry of Justice of India. Today, the system works as follows: a unique number assigned to each court case that will be heard in the district court. By case number, it is possible to get information about the status of the case, and view the entire history of document circulation. The system allows to search for court cases not only by number, but also by type of case, by parties of the process, date of submission. If several cases should be tracked, they can be stored in the «My Cases» list, so it becomes convenient for the party to receive any notification concerning a particular case. Unfortunately, the functionality of the online court in India is limited to search and statistics.

In Australia, the online court system is more advanced. In this country, it is possible to conduct some procedural steps without leaving your home or office through the eCourtroom system, which is available at: <http://www.fedcourt.gov.au/online-services/ecourtroom>. eCourtroom is an online courtroom that is used

¹ Gregory Paul Turner v Felix Fareed Ismail Grovit [2001] CJEU.

<<http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-159/02>>. (2019, March, 20).

² Закон про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів, ст. 6, 2017 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>> (2019, March, 22).

³ ДСА відтермінувала повноцінний запуск електронного суду. Українське право.

<[http://ukrainepravo.com/news/ukraine/dsa-vidterminovala-povnotsinnyy-zapusk-yesits/-/](http://ukrainepravo.com/news/ukraine/dsa-vidterminovala-povnotsinnyy-zapusk-yesits/)> (2019, March, 22).

⁴ eCourts Services App. About Us. <<https://services.ecourts.gov.in/App/appaboutus.html>> (2019, March, 22).

by judges and registered users of the system for resolution of a specific category of cases by the Australian Federal Court or the Australian Federal Circuit Court. The procedures that can be considered online include:

- 1) ex parte applications for substituted service in bankruptcy proceedings;
- 2) applications for examination summonses;
- 3) giving of directions and other orders in general federal law matters eCourtroom is also linked to the eLodgment system, which gives the parties an opportunity to exchange electronic documents¹.

The final judgment to a case in the eCourtroom system is equivalent to the judgment in the regular courtroom². «This means that:

1. the eCourtroom must only be used for issues requiring consideration and determination by the Court or a Judge;
2. the eCourtroom is not to be used for communications solely between the parties or their representatives, particularly where the communications are confidential or otherwise sensitive;
3. the language and modes of address used on the eCourtroom must be same as that used if the matter were being dealt with an ordinary courtroom;
4. undertakings given on the eCourtroom by a party or their representative to the Court or a Judge or other parties are binding as if the undertaking were given in an ordinary courtroom;
5. the rules of contempt apply to proceedings conducted using the eCourtroom; and
6. a copy of the discussion thread for each topic dealt with on the eCourtroom will, unless the Court or a Judge otherwise orders, be publicly available as read-only text on the Court's web site».

When a case is held through the eCourtroom system, the judge or the court may decide to terminate the use of the system for the given case or for a part of the case at any time on its own initiative or at the request of the parties.

The Court or a Judge may give directions as to:

- the issue or issues that will be discussed through the system;
- participants of the eCourtroom;
- maximum length of messages and applications;
- maximum time to send messages (including replies) to eCourtroom.

As to the documents related to the case, they must be submitted to the Court in original form. However, during communication via eCourtroom, when a party refers to a document, this document should be attached in electronic form to the message.

Thus, developing an online system for international commercial arbitration, Australian system of eCourtroom should be taken into consideration.

By reason that international commercial arbitration is based on the *lex voluntatis* principle, it is possible to develop an online dispute resolution system, which would give the opportunity to resolve a case starting from the moment of conclusion of arbitration agreement and ending by giving the final award. For the purposes of this paper, let's call the system eArbitration.

First of all, if parties want to resolve their case in international commercial arbitration, they should conclude the arbitration agreement or they should include the arbitration clause in the contract, so that the arbitral institution has the competence to resolve the dispute between the parties. At this stage, the parties could registrar their contracts with arbitration clause or arbitration agreement in the system of eArbitration. The eArbitration system may be developed in each arbitration institution separately, in such case parties should register their agreement or contract in that arbitration institution, that is specified in the agreement or contract. In global eArbitration system, parties may register without regard to the reference of the arbitration institution. Such registration will avoid the problem of parallel proceedings and the problem of the non-validity of an arbitration agreement.

Further, in eArbitration system at the moment of registration of the agreement (clause) the parties would receive an individual login and password to access the functions of the system. The login and password should automatically expire after a certain period after the termination of the contract (for example, after 1 year). If the termination of the contract is due to the performance of certain actions (for example, with the delivery of the goods to the buyer), then the party in whose favor the event occurs

¹ Federal Court of Australia. *eLodgment*. <<https://www.elodgment.fedcourt.gov.au/eLodgment/login.aspx?ReturnUrl=%2felodgment%2fdefault.aspx>> (2019, March, 22).

² Federal Court of Australia. *eCourtroom Protocol*. <<http://www.fedcourt.gov.au/online-services/ecourtroom>> (2019, March, 22).

must enter into the eArbitration system the date of the occurrence of such an event, and from that date would start the limitation period (for example, 1 year).

To initiate a case, the party will need to submit an online application, which should be signed by the digital signature. As regards the information to be contained in the application, it should be the same, as for the regular application and it should be set forth in arbitration rules of each institution.

Together with the application, the applicant must file the relevant documents to the case and confirmation of payment of the registration fee. In the eArbitration system, it is proposed to make a separate section "Documents" where the parties and the arbitral tribunal will download all documents, including procedural ones and evidence in the case. In addition to online versions of documents, the parties must send each other and to the court original documents or their certified copies.

After the claim is filed, the defendant must have time to file counterclaims. For this reason, the eArbitration system should have the "Submit counterclaims / response" field which would be activated within 20 days, for the respondent to file the counterclaims. The deadline for filing counterclaims may be set shorter than the one currently set in the arbitration rules, as the respondent would receive a notification via email and through the mobile application about the initiation of the case. Accordingly, the defendant's response will also be received by the applicant and to the court in a matter of seconds.

Sometimes it is important to add additional participants to the procedure, such as third parties and witnesses. To do this via eArbitration the party should fill the form of the corresponding application in the section "Application for Joinder".

The templates for all applications submitted by the parties must be in the relevant sections above.

In addition, if claims that arose on the basis of or in connection with more than one contract, they may be reviewed within the same arbitration proceeding. To do this, at the time of filing an application, the party should have to specify on the basis of which agreements (clauses) the application was filed in the system. Moreover, it would be possible to consolidate arbitration proceedings with the application of the party (parties) and with the consent of the other party (parties) of the dispute. The advantage of working in the eArbitration system is that all the procedure will be conducted as fast as possible, in the most convenient place to all the parties and the history of every procedural stage and exchanging of messages could be tracked through the online system or mobile application.

It will also be convenient for the parties to make an appointment of arbitrators. Each arbitration institution has a recommended list of arbitrators, and if the party to the dispute chooses an arbitrator from the list, the appointment takes place instantly. In addition, the system should automatically remove those arbitrators who are in contact with the party to the dispute. After the appointment of an arbitrator, the system must run a timer for the party to replace an arbitrator if it is necessary. If the party seeks for interim measures before appointment of arbitration court, it is possible to make the application for the appointment of an emergency arbitrator. If application is accepted, the system will automatically appoint an arbitrator in random. Accordingly, due to the application of the system, the extra time would not be spent.

However, while using the online system of arbitration, the place of arbitration will be under the question. Therefore, the place of arbitration should be established by the place of conclusion of the contract, if it is not indicated, at the place of registration of the permanent arbitration institution.

The online arbitration system has many advantages. For all participants of the arbitration process it would be convenient to view the procedural schedule, exchange messages and written evidence, and, if necessary, to hold oral hearings in the program through a video conference. All these functions should be available at the mobile application. The main requirement for the program will be high security of communication channels because all cases that are considered in arbitration institutions are confidential. Through the program, it will also be possible to monitor the compliance with the terms for conducting procedural actions. This feature is useful when the parties are located in different time zones. For arbitration institutions application of the system will allow to shorten the deadlines for procedural actions. Accordingly, it will be possible to collect statistics for which period of time the dispute is resolved in one or another arbitration institution, thus such institutions could submit more new claims.

As a result, the advantages of using the online system during arbitration are the following:

- avoidance of parallel proceedings, since the parties would not be able to deny the existence of an arbitration clause and submit the application to the court. The court in its turn would not be able to state that the arbitration clause was concluded in the absence of the agreement of one of the parties and consequently recognize it as inapplicable;

- acceleration of the dispute resolution procedure in arbitration. It would be possible to conduct all the procedural actions through the system from the registration of the arbitration agreement to the publication of the final award;
- convenience in the dispute consolidation. This is especially important when other parties join to the arbitration process;
- transparency in the election of the emergency arbitrator. Since an emergency arbitrator would be randomly chosen by system, the human factor eliminates on which parties may have an influence;
- convenience for the parties and arbitrators. Since it would become possible to review all the procedure history and receive notifications about updated information, to see the exchange of all communications, all documents and materials of the case, to get information about how much time left to perform certain procedural actions, it is very convenient for the parties and the court to track the state of dispute resolution.

Thus, by creating an online system for the dispute resolution, arbitration institutions will receive a number of benefits that will increase the number of newly submitted cases in those arbitration institutions that develop such system. In addition, it is easier to develop such system within international commercial arbitration sphere, rather than in interstate, or in state levels.

References:

1. Born, Gary B. (2009). *International Commercial Arbitration. Volume 1*. The Netherlands: Kluwer Law International. [in English].
2. International Chamber of Commerce. *ICC announces 2017 figures confirming global reach and leading position for complex, high-value disputes*. <<https://iccwbo.org/media-wall/news-speeches/icc-announces-2017-figures-confirming-global-reach-leading-position-complex-high-value-disputes/>> (2019, March, 18). [in English].
3. Altenkirch, M., Frohloff, J. *International Arbitration Statistics 2016 – Busy Times for Arbitral Institutions*. *Global Arbitration News*. <<https://globalarbitrationnews.com/international-arbitration-statistics-2016-busy-times-for-arbitral-institutions/>> (2019, March, 18). [in English].
4. Singapore International Arbitration Center. *SIAC Announces New Records for 2017*. <<http://www.siac.org.sg/69-siac-news/560-siac-announces-new-records-for-2017>> (2019, March, 18). [in English].
5. *Facts and Figures. Casework report 2017* (London Court of International Arbitration). <<https://www.lcia.org/LCIA/reports.aspx>> (2019, March, 18). [in English].
6. China International Economic and Trade Arbitration Commission. *CIETAC Annual Caseload (Foreign-Related and Domestic)*. <<http://www.cietac.org/index.php?m=Page&a=index&id=40&l=en>> (2019, March, 18). [in English].
7. Stockholm Chamber of Commerce. *SCC Statistics 2017*. <<https://sccinstitute.com/statistics/>> (2019, March, 18). [in English].
8. International Commercial Arbitration Court at the Ukrainian CCI. *The ICAC is one of the most reputable arbitration institutions in Central and Eastern Europe*. <<https://icac.org.ua/en/statystyka-ta-praktyka/statystyka/>> (2019, March, 18). [in English].
9. China International Economic and Trade Arbitration Commission. *Mào zhòng wěi 2016 nián yèwù gōngzuò zǒngjié hé 2017 nián yèwù gōngzuò jìhuà*. <<http://www.cietac.org/index.php?m=Article&a=show&id=14107>> (2019, March, 19). [in Chinese].
10. *Aggeliki Charis Compania Maritima v Pagnan* (the Angelic Grace) [1995] CA UK. <<http://swarb.co.uk/aggeliki-charis-compania-maritima-sa-v-pagnan-spa-the-angelic-grace-ca-1995/>>. (2019, March, 20). [in English].
11. *Gregory Paul Turner v Felix Fareed Ismail Grovit* [2001] CJEU. <<http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-159/02>>. (2019, March, 20). [in English].
12. *Zakon pro vnesennya zmin do Gospodarskogo procesualnogo kodeksu Ukrayiny, Cyvilnogo procesualnogo kodeksu Ukrayiny, Kodeksu administratyvnogo sudochynstva Ukrayiny ta inshyx zakonodavchyx aktiv 2017* [The Law on Amendments to the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Legal Proceedings of Ukraine and other legislative acts] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Oficijnyj sajт Verxovnoyi Rady Ukrayiny* [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>> (2019, March, 22). [in Ukrainian].
13. DSA vidterminovala povnocinnij zapusk elektronnoho sudu [SJA postponed the full launch of the electronic court]. *Ukrayinske pravo* [Ukrainian Law]. <<http://ukrainepravo.com/news/ukraine/dsa-vidterminovala-povnotsinnyy-zapusk-yesits/>> (2019, March, 22). [in Ukrainian].
14. eCourts Services App. *About Us*. <<https://services.ecourts.gov.in/App/appaboutus.html>> (2019, March, 22). [in English].
15. Federal Court of Australia. *eLodgment*. <<https://www.elodgment.fedcourt.gov.au/eLodgment/login.aspx?ReturnUrl=%2felodgment%2fdefault.aspx>> (2019, March, 22). [in English].
16. Federal Court of Australia. *eCourtroom Protocol*. <<http://www.fedcourt.gov.au/online-services/ecourtroom>>. (2019, March, 22). [in English].

Nadiia Klymovych, PhD in Law

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

LEGAL MIND TRANSFORMATION ON A VIEW ON REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION (EU BACKGROUND)

This article is devoted to the analysis of the role of the legal element in the evolution of the essence of integration processes on European territories. Currently, the world faces such phenomena as globalization and international integration that lead to the introduction of the full-scale system for legal regulation of integrations and requires a deep analysis of the role and contribution of regional economic integrations to the development of international legal system. The actuality can be underlined with a view to the fact of the existence of lots of regional integrations of different levels around the world. The price for regional economic integration and the role of the legal instrument in all this process should be clarified.

Keywords: integration, regional economic integration, process of formation of regional economic integration, EU.

Setting objectives. The purpose of the article is to highlight the integration process that took place in European territories during the twentieth century and continues in the XXI century, the preconditions for the emergence of the idea of an economic integration and the process of its formation. We should clearly understand what is the basis for the process of legal integration in the framework of the EU and what steps have been taken by those states that have become the driving force to the EU integration, which powers should be delegated to supranational bodies of the EU by the states desiring to participate in integration and the reason for the need for such delegation of authority.

Introduction. Process of economic integration shall provide to state new economic possibilities and facilitate its access to the new markets. But on the other hand, such kind of cooperation in the framework of regional economic integrations is based on the institutional and legal mechanisms to ensure the effective operation of the system. Regional economic integration is one of the most important trends in the world economy today, which includes many aspects of international cooperation in the field of transnationalization of the production process and exchange of capital and resource base. The key feature of such cooperation is that it requires supranational regulation and closer legal cooperation. In the area of modern Europe, the process of integration, which resulted in the creation of the European Union (EU), took place during the last 100 years. Even nowadays there are still plenty on states on Balkan region and East Europe desire to become members of the European Union. For example, under the East Partnership Ukraine undertook obligations to implement European legislation embodied in the provisions of the Ukraine–European Union Association Agreement and its desire for rapprochement with the EU with the goal of full integration and EU membership was recently enshrined in the preamble of the Constitution of Ukraine as a strategic course of the country. The same situation appears to happen in different regions all over the world. Accordingly, it remains important to analyze the integration process in European territories, the emergence of the idea of economic integration as an effective mechanism for international cooperation, and the experience of the EU states that serves as an example for states of the other regions all over the world.

The modern world is developing quite intensively and generates new trends towards globalization and economic integration. Globalization is the driving force of changes in various aspects of the social life of mankind. The process of globalization that can be observed over the past decades, causes a lot of debate. Of particular interest are such manifestations of globalization as the security of the development of economic, social, political and legal systems, the problems of global transformations; most of the questions are still controversial and require some kind of complex solution. Prerequisites, or how they can be called the factors that determine economic integration, are not only political and legal factors, infrastructural, socio-cultural, but the most important are, above all, economic ones: long-term economic cooperation between countries, the degree of maturity of market relations, economic and geographical proximity, presence of common economic problems, resource and economic potential of a possible integration. It is these factors that are the determining rush force that motivates the countries to integrate, and this

determines the nature of the future of such an integration unit. Therefore, today there are mainly regional integration associations of an economic nature.

Europe was and remains an example for international trends, this is due to historical development, the development of legal thought and the progress of the idea of globalization. After the First World War on the territory of the European continent, the first attempts were made to create organizations that would solve world problems exclusively in a peaceful way¹. The League of Nations, based on the Paris Peace Conference, was established to promote cooperation, peace, security and prosperity of nations. During the existence of the League of Nations a large number of international forums were held that had an impact on the further development of international law in relation to aspects related to economic integration. One of the most significant forums was the International Economic Conference of 1927, held in Geneva. It can be considered as the first truly global forum, which was called to hold consultations on economic policy issues both from member countries and non-members of the League of Nations. The global character was highlighted by the presence of representatives from 50 countries and the participation of such countries as the United States and the USSR. The forum discussed a wide range of economic problems as international in nature, which was related to issues of international cooperation and domestic, which included the development of various industries. The League of Nations made a proposal to resort to a mutual reduction of countries obstacles to international trade, namely – trade barriers². At that time trade barriers were tariff restrictions, ie duty, and sometimes the export of goods itself. The resolution of the forum specifically noted that the issue of customs duties, although related to the issues of sovereign jurisdiction of the state, but affects not only national interests but also affects and international trade. Such a conclusion called into question "too much protectionism", which was used by most of the countries of that time, and gave impetus to the realization that it is possible to achieve a significant improvement in economic conditions by increasing the opportunities of international trade. A step-by-step plan for reaching the results of the forum was developed, which became crucial for future economic integration. In fact, it has become a prototype of the World Trade Organization (WTO) system. The distinguishing feature of the conference was that for the first time in history it stated the harm it suffered as a result of dumping, and recognized the right of countries to apply protective measures against such a phenomenon in order to protect the national industry, while drafting recommendations and criteria for the application of such measures.

The League of Nations was engaged not only in conferences related to economic integration, but also in the plans of the League of Nations to develop a model for the creation of this kind of integration – the European Federation Union. One of France's most prominent politicians of that time, Aristide Briane, initiated the plan for the integration of Europe. In 1927, Briand, as the honorary chair of the Paneuropean Union, spoke in support of the creation of the United States of Europe. He considered the integration more from a political point of view rather than an economic or legal one. And the political and social circles of the time in Europe responded with the greatest interest in the idea of Briana. The result of his appeal was the appeal of representatives of European countries to Brian to prepare a draft for federation integration³. The project was called the "Memorandum on the organization of the European Federation Union" and was presented by the Government of France on May 17, 1930. Comparing the concept of the European Federation Union and the modern European Union, one can observe a certain similarity, especially in the way that economic model is similar; the concept of a pan-European market was the basis of the European internal market of the EU. But if you take the political concept of the European Federation Union with the modern European Union, it has little in common. The concept of integration at that time did not involve supranationalism. In the 1920-1930s, it was difficult to imagine a situation in which France or any other European country was ready to delegate a part of national sovereignty authority and agree to create supranational structures. Therefore, this concept cannot be called too mature, as the further history shows, regional economic integration is impossible without a clear supranational legal control, and it is for this reason that the economic crisis of the 30s of the XX century and the inconsistency of the parties to create effective legal control will further lead to a new large the war in Europe and will slow down the process

¹ Wikipedia, the free encyclopedia (2019). *European integration*. <https://en.wikipedia.org/wiki/European_integration> [in English]. (2019, March, 27).

² Clavin P. (2013). *Securing the world economy. The reinvention of the League of Nations 1920–1946*. Oxford: Oxford University Press, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.

³ EU Funded Pro EU Troll (2014). *EU Federalization: The Briand Plan*. <<https://eufundedproeutroll.wordpress.com/2014/06/07/eu-federalization-the-briand-plan/>>. (2019, March, 01).

of regional economic integration. Most of the integration projects within the League of Nations have been defeated due to the fact that they are far ahead of their time.

Although most of the integration projects have not been put into practice, they have become the basis for further integration movements that swept Europe and other regions of the world after the Second World War. They became the basis for the formation of modern integration law and laid the foundation for the definition and features of economic integration. It is European integration that has become a unique phenomenon for the world order. It was intended to prevent any future wars on the European continent and to ensure the replenishment of the national economies of the small states through the integration into the common global market through the internationalization of these economies. References to this process were the affirmation in Europe of political democracy, civil society, social responsibility, the rule of law and the law, human rights and the establishment of the principle of private property. If at this stage, integration ideas developed only at the level of certain politicians and governments, then in the postwar period, the ideas of integration have already developed in parallel at the governmental level and at the level of society.

In 1946, in his speech at the University of Zurich, Winston Churchill outlined the ideas of pan-European reconciliation and cooperation for peace, laying the foundations for the integration process¹. At the same time, social movements that advocated the integration and unification of Europe in political terms, the creation of a federal European constitution, emerged. One such movement was created in 1946 in Paris by the European Union of Federalists, which in short terms created its cells in many Western European countries. The federalist desire was to create a European federation that was offered to delegate certain sovereign authority necessary to protect the common interests of European citizens, which included issues of the international circulation of monetary units, foreign policy and defense. In May 1948, the congress of the European Congress in The Hague hosted 700 delegates representing the unification of Western Europe. The result of the congress was the preparation of projects for economic and political integration². Later, in January 1948 the creation of a customs union Benelux happened. This was the first step towards an all-embracing economic, political, social and cultural integration within the European continent. And on May 5, 1949, a meeting was held in London between the leading European countries that had established the Council of Europe. The Council of Europe pursued the objective of protecting the principles of freedom and the rule of law, within the framework of which the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms was prepared.

The further evolution of economic integration on the European continent has developed quite rapidly. In 1950, French Foreign Minister Robert Schumann announced the idea of reconciling France and Germany through economic integration. This process was later called "Schuman Plan" and became the first step towards the creation of the European Federation³. The key points of the plan were that it foresaw the creation of a peaceful united Europe, but instead of starting the construction of the political component, it was surprisingly decided that political integration should be preceded by economic and legal integration. This was the decisive moment for further successful integration, which until now could not be achieved by the method of political decisions. It was precisely at that time that the concept of integration had undergone certain changes in the definition and contributed to the consolidation of the idea that integration begins with an economic component and, further, through the creation of a legal mechanism, is fixed at the political level.

The key point in the integration process was the signing in 1951 of the Treaty establishing the European Coal and Steel Community, which served to create a common market for coal and steel, envisaged rapid modernization and increase of the efficiency of the coal and steel industry, improvement of efficiency and working conditions. In fact, the subordination of these two sectors to the supranational body has made it possible to improve the overall state of the economy of the member states and exclude the possibility of preparing for war by any of the member states. It is important to note that within

¹ *Speech to the Academic Youth in Zurich* (2014). <https://h2o.law.harvard.edu/text_blocks/7599>. (2019, March, 02).

² *The Congress of Europe in The Hague (7 to 10 May 1948)*. <<https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/7b137b71-6010-4621-83b4-b0ca06a6b2cb/4b311dc0-cbe6-421d-9f9a-3bc8b1b155f6>>. (2019, March, 04).

³ *The Schuman Plan and Franco-British relations*. <<https://www.cvce.eu/en/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/9f64d11c-0f79-4eeb-983d-b2700fc62cfd>>. (2019, March, 04).

⁴ European Commission. *Robert Schuman: the architect of the European integration project*. <https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/robert_schuman_en.pdf>. (2019, March, 21).

the framework of the ECSC, several institutions were created, including the Court, a supranational body with the right to make decisions and recommendations¹. On March 27, 1957, the ECSC member states met in Rome to sign two important integration agreements establishing the European Economic Community (EEC) and the European Atomic Energy Community (Euratom)². The Treaty establishing the European Economic Community became the document that launched the second stage of economic integration, namely the customs union. Having analyzed the ECSC in detail, we can conclude that this was the first stage since the establishment of a free trade zone, and it was the EEC that arose as a result of the evolutionary development of integration into the level of the customs union. EEC aimed at a gradual transition to a common market through the gradual reduction and elimination of customs tariffs in trade between the participating countries and the establishment of a common customs tariff for goods for trade with other countries. But the ultimate goal of the EEC was to develop the principle of free circulation of goods, services, capital and individuals. All existing integrations at that time received a new common name – the European Community.

The gradual reduction and elimination of internal customs tariffs were completed by 1968, the Common Foreign Customs Tariff was put into effect, and in the 1970s, the trade policy passed from the competence of national authorities to the competence of the EEC. But trade policy was not the only priority for the EEC, much effort was also being made on other spheres of economic activity of the participating countries, for example, in 1958 the mechanism for the implementation of the common agricultural policy was approved. It was suggested that the funds received from the external tariffs should be directed towards the financing of a common agricultural policy, but the European Community was not prepared for such radical steps. Also, the EEC decided not to create a free trade area between all European countries within the framework of one integration, it was necessary to create a somewhat new level of integration. The decision was to create the European Free Trade Association (EFTA) on January 4, 1960, in Stockholm.

The period of 1970-1980s became a period of testing for the stability of the integration process. The collapse of the Bretton Woods monetary system, based on the gold and currency standard, has become a shock to the economy all over the world. The exchange rate of the national currencies had to be determined according to market conditions. Member States of the EEC, having faced a difficult situation due to oil price problems, developed a plan to diversify production, which resulted in the transition from heavy industry to more technical and scientific fields of petrochemicals and electrical engineering. This allowed to restore the economic status of the participating countries and to develop a mechanism for overcoming such problems, although the integrity of integration was questioned as more and more participants resorted to the actual violation of the Rome treaties in the field of non-tariff barriers: subsidizing own production, creating protectionist restrictions through the introduction of standards, import licenses and other procedural issues. Although the EEC bodies condemned such practices, there was no direct intervention mechanism to prevent or resolve such violations by the participating countries. As a result, it became clear that it is necessary to change the system and move to the stage of formation of the economic and monetary union with the subsequent transformation into political integration.

Pierre Werner, Prime Minister of Luxembourg, made the plan, called the "Werner Plan", whose purpose was to create its own currency system, an alternative to the Bretton Woods. The plan envisaged joint coordination of the budget policy of the EEC, the limitation of the permissibility of the fluctuations of the currencies of the participating countries and the subsequent transition to a single currency. The Council of Europe, the newly created body at that time, began to establish the European Monetary System, which resulted in the adoption in 1978 of Copenhagen of a common basket currency unit ECU. ECU was used for international payments as a reserve currency, and it was used for budget maintenance and statistics of the EEC. At this stage, the completion of the formation of the Economic and Monetary Union was not completed and it continued until the establishment of the European Union and the introduction of a common currency – the euro.

The European integration movement has become so popular that other countries have joined it. Economic integration has become so successful that there has been a desire to return to the format of political integration, which contributed to the creation of European political cooperation in 1970,

¹ *History of European Integration*. <<http://europejskiportal.eu/history-of-european-integration/>>. (2019, March, 21).

² Michelle Cini and Nieves Pérez-Solórzano Borragán (2017). *European Union Politics (5th edn)*. Oxford University Press, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, 2016. <<http://www.oxfordpoliticstrove.com/view/10.1093/hepl/9780198708933.001.0001/hepl-9780198708933-chapter-2>>. (2019, March, 05).

henceforth, the EEC became not only a local decision-making mechanism but also received international recognition; there was a legal recognition of the integration association at the world arena.

1986 became a landmark year for the EEC since the Single European Act (SEA) was signed, which proclaimed the idea of a single internal market for goods, services, capital and individuals until December 31, 1992. This document consolidated the legal status of European political cooperation, expanded the scope of cooperation in many areas, expanded the powers of the European Council, the European Parliament and the Court, and established the General Court. At the same time as creating a single market, it was decided in 1985 to create a Schengen zone aimed at simplifying the movement of persons, to erase the internal borders.

The previous steps made it possible in 1992 to sign the Treaty Establishing the European Union (Maastricht Treaty), which entered into force on 1 November 1993. Since then, the European Community has received a new name – the European Union, which operates under the Treaty Establishing the EU and the Treaty Establishing the EEC. The European Union had to absorb all of its previous integration benefits, including economic ones, where decisions had already been taken by supranational bodies and subject to the EU Court's control, and internal and external policies. The agreement also established the Economic and Monetary Union, including the mechanism for its work, the rules for the development and implementation of a common economic policy, the creation of the European Central Bank (ECB) and developed the criteria for joining the monetary union. The Amsterdam Treaty of 1997, which entered into force on May 1, 1999, somewhat supplemented the Maastricht Treaty in the area of cooperation in matters of justice and home affairs: external border protection, legal cooperation in civil and criminal cases, etc. Since January 1, 1999, the euro was introduced for non-cash payments, and since January 1, 2002, the euro was introduced into the cash circulation¹.

In view of the further enlargement of the European Union by the countries of Eastern Europe in 2000, another agreement was signed – Nice Treaty². It provided for the extension of the powers of the European Parliament, the introduction of quotas for the participation of the countries in the European Parliament and the Council of the EU through a dual majority mechanism (not only the number of countries that voted for a particular issue, but also the population of these countries). As a result of such amendments, agreement was reached on the further expansion of the European Union by the countries of Eastern Europe. The European Union has intensified its international activities and began to claim the role of the main subject of world politics. The European Union has continued to sign important international treaties with various countries and other integration organizations such as ASEAN and NAFTA. The completion of the European Union was the signing of the Lisbon Treaty of 2007, which came into force on December 1, 2009, which gave the European Union the status of a legal entity and granted international legal personality. The European Union obtained an exclusive competence to legislate.

The European Union can be called the most successful format of the integration association, since it has undergone all stages of formation and proved its effectiveness in solving both internal and external issues. Currently, other regional integration projects are only on the path to such an establishment, but the model of the European Union serves as a model for the construction of such integration associations around the world, and this makes it possible to significantly accelerate integration processes in other regions of the world. Therefore, it is not surprising that East European countries and Balkan countries see their future in participation in such a regional economic union as the EU. Its mechanism of legal regulation has undergone a long process of formation and development, which is why it reflects the main trends of the development of international law. It is the solid foundation of legal regulation, which includes effective legislation that has evolved over the past 80 years, the mechanism for clear control over the implementation of integration institutions and the possibility of a judicial appeal by individuals and legal entities in court, make the EU so attractive to the aspirations of others states to become EU members.

Conclusions. So, today it is possible to state the fact that the process of integration is rather long-term and complicated. But the most complicated in this process is transformation of the concept of regional

¹ European Parliament (2018). *The historical development of European integration*.

<[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/PERI/2018/618969/IPOL_PERI\(2018\)618969_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/PERI/2018/618969/IPOL_PERI(2018)618969_EN.pdf)>. (2019, March, 25).

² European Parliament (2018). *The historical development of European integration*.

<[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/PERI/2018/618969/IPOL_PERI\(2018\)618969_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/PERI/2018/618969/IPOL_PERI(2018)618969_EN.pdf)>. (2019, March, 25).

economic integration from political-economic oriented to legal based. It took about 80 years, but as experience can be applied by other regional integration with the goal of accelerating their integration processes, European countries have spent a lot of efforts on this, had to overcome a lot of difficulties to introduce the ideal mechanism for implementing decisions within the integration, and create effective legal regulation.

But the integration process will not stop at the stage of regional integration, and there are still plans for global integration. This is a somewhat new level and one must realize that politically the world is not ready yet. And as the practice of European integration of the 20-40s of the XX century shows, and global integration is currently at this stage, it will take much time for political thought to overcome barriers and once again, economics and law have come to the forefront in the process of forming global integration. That is why this research should give impetus to further researches in the field of the role of legal element in the integration process.

References:

1. Wikipedia, the free encyclopedia (2019). *European integration*. <https://en.wikipedia.org/wiki/European_integration> (2019, March, 27). [in English].
2. Clavin, P. (2013). Securing the world economy. *The reinvention of the League of Nations 1920–1946*. Oxford: Oxford University Press, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. [in English].
3. EU Funded Pro EU Troll (2014). *EU Federalization: The Briand Plan*. <<https://eufundedproeutroll.wordpress.com/2014/06/07/eu-federalization-the-briand-plan/>> (2019, March, 01). [in English].
4. Speech to the Academic Youth in Zurich (2014). *H20*. <https://h2o.law.harvard.edu/text_blocks/7599> (2019, March, 02). [in English].
5. CVCE (Digital Research in European Studies) (2019). *The Congress of Europe in The Hague (7 to 10 May 1948)*. <<https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/7b137b71-6010-4621-83b4-b0ca06a6b2cb/4b311dc0-cbe6-421d-9f9a-3bc8b1b155f6>> (2019, March, 04). [in English].
6. European Commission (2019). *Robert Schuman: the architect of the European integration project*. <https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/robert_schuman_en.pdf> (2019, March, 04). [in English].
7. Michelle Cini and Nieves Pérez-Solórzano Borragán (2017). *European Union Politics (5th edn)*. Oxford University Press, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, 2016 <<http://www.oxfordpoliticstrove.com/view/10.1093/hepl/9780198708933.001.0001/hepl-9780198708933-chapter-2>> (2019, March, 05). [in English].

Тетяна Акуленко

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЩОДО АНТИДОПІНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Tetiana Akulenko

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

THE MAIN STAGES OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL LEGAL COOPERATION ON ANTI-DOPING ACTIVITIES

The article is devoted to the review of the main historical stages of the formation and development of international legal cooperation regarding anti-doping activities, as well as emphasizing the key features of each of these stages. The formation of the anti-doping relationship did not occur in one day and was associated with a number of issues, in particular organizational and legal issues. Despite the large number of works devoted to the research of the problems of using doping and anti-doping measures, it should be noted that legal literature has not formed a regular periodization of the main stages of their development. This work is devoted to the matter of determining the main periods of formation and development of international legal cooperation regarding anti-doping activities.

Keywords: sport, doping in sport, history of doping in sport, anti-doping activity, stages of formation of anti-doping activity.

Постановка проблеми. Останнім часом проблеми боротьби з використанням допінгу в спортивних змаганнях привертають до себе все більшу увагу науковців та громадськості. Все частіше лунає інформація щодо гучних розслідувань, які пов'язані з виявленням застосування допінгу серед спортсменів найвищого рівня. Тож варто визнати факт, що на сьогодні проблема боротьби з цим явищем є надзвичайно актуальною. Але допінг та його застосування аж ніяк не є лише прикметою сьогодення та чимось новим для людства. Історія цього явища набагато триваліша, ніж можна було б очікувати та існує стільки ж довго, скільки існує спорт. Для того, щоб зрозуміти, що таке допінг, на якому етапі знаходиться антидопінгова боротьба сьогодні, та з'ясувати причини виникнення цього явища, нам потрібно зробити історичний експурс в цю сферу та простежити, які саме етапи проходило людство у використанні допінгу та боротьбі з таким використанням.

Стан дослідження. Аналізом основних історичних етапів становлення та розвитку міжнародно-правового співробітництва щодо антидопінгової діяльності займалися такі вчені, як Х. Хілперт, Р. Сікман, С.С. Яценко, П.П. Андрушко, М.Й. Коржанський, М.Є. Кутєпова, Л.М. Кривоченко, В.М. Платонов, С.В. Алексєєв, І.М. Башкін. Однак й дотепер відсутня єдина точка зору щодо періодизації історії боротьби з допінгом та міжнародного співробітництва в цій сфері. Також недостатньо вивченим є питання щодо ролі, яку зіграв кожний з цих історичних періодів у формуванні сучасної системи міжнародних урядових та неурядових антидопінгових організацій, а також усталеної практики їх співробітництва між собою.

Метою статті – встановити основні етапи становлення та розвитку міжнародно-правового співробітництва щодо антидопінгової діяльності, а також детальне дослідження кожного з цих етапів, що дозволить сформулювати краще розуміння процесів, які проходять в сфері боротьби з допінгом сьогодні, а також допоможе виявити найбільш перспективні напрями удосконалення міжнародно-правового співробітництва щодо антидопінгової діяльності в майбутньому.

Виклад основного матеріалу. Ґрунтовне та усебічне вивчення сучасного стану міжнародно-правового співробітництва в сфері антидопінгової діяльності є фактично неможливим без висвітлення історичних аспектів становлення правовідносин у цій сфері. Вважаємо, що саме це дозволить нам з'ясувати генезу, основні етапи та закономірності виникнення міжнародно-правових

норм щодо визначення та врегулювання поняття «допінгу». Виявлення чинників, які обумовлювали виникнення антидопінгових міжнародно-правових норм, дозволить нам перейти до вивчення сучасного стану міжнародного співробітництва в цій сфері та всебічно проаналізувати актуальний стан її правового врегулювання, а також окреслити перспективні напрями для її подальшого розвитку.

Ми можемо виділити наступні етапи розвитку міжнародно-правового співробітництва щодо антидопінгової діяльності:

1. Етап зародження світового спортивного руху (найдовший за часом). Він охоплює період з моменту зародження античних Олімпійських ігор до кінця дев'ятнадцятого століття;

2. Період з кінця дев'ятнадцятого століття і до Другої світової війни. Це час інтенсивного розвитку міжнародного спортивного руху та початок його міжнародно-правової регламентації;

3. Період холодної війни (1949-1991). Можемо сказати, що цей період біполярного світу ще характеризується продовженням активного використання допінгових препаратів спортсменами, а також загостренням та актуалізацією проблем використання допінгу у спортивних змаганнях;

4. Період після розпаду СРСР, тобто після закінчення холодної війни, та до 1999 року. Спорт набуває насправді глобальних рис у зв'язку зі зникненням блокової системи. Відбувається посилення міжнародно-правової взаємодії в спортивній сфері. Приймається Медичний кодекс Міжнародного олімпійського комітету (1994 р.), положення якого регулюють порядок проведення антидопінгового контролю, а через деякий час йому на зміну приходить Медичний кодекс олімпійського руху (1999 р.);

5. Період від 1999 року, коли було створено Всесвітнє антидопінгове агенство (World Anti-Doping Agency – WADA), та до 2003 року. Це короткий, але надзвичайно важливий етап. Адже саме з цього моменту світовий антидопінговий рух набув свого офіційного закріплення та отримав свою власну надзвичайно важливу та авторитетну структуру в обличчі WADA. В цей період відбувається створення та початок становлення цієї організації;

6. Сучасний етап, що триває від 2003 року, коли було прийнято Всесвітній антидопінговий кодекс (2003 р.), додатком до якого є Заборонений список, а також Копенгагенську декларацію (2003 р.) про боротьбу з допінгом у спорті, додатком до якої є Міжнародний стандарт щодо терапевтичного використання заборонених речовин. Також в цей період була прийнята Міжнародна конвенція про боротьбу з допінгом у спорті¹, яка була прийнята ЮНЕСКО в 2005 році. Додатком до якої є Міжнародний стандарт для тестування. Також відповідно до Робочої програми груп експертів ЄС на 2011-2014 рр. функціонувала Група експертів із боротьби з допінгом, яка вивчала способи боротьби з допінгом як у професійному, так і в аматорському спорті. Цей етап характеризується активним розвитком антидопінгової сфери, так неодноразово переглядається Всесвітній антидопінговий кодекс, наслідком чого є випуск нових редакцій цього документу (на даний момент діє редакція, яка вступила в силу з 01.01.2015 року). У зв'язку з численними антидопінговими заборонами допінг на цьому етапі приймає більш підступні форми, а боротьба з ним стає все жорсткішою.

Зараз розглянемо кожний з цих етапів більш детально. Як ми вже зазначали, першим був етап зародження світового спортивного руху, який охоплював період з моменту зародження античних Олімпійських ігор до кінця дев'ятнадцятого століття, коли почалося відродження олімпійських традицій вже в Новому часі та став можливим початок створення перших міжнародних спортивних організацій². Використання допінгу в цей період розвивалося паралельно історії спорту, так, достеменно відомо, що в Стародавній Греції спортсмени застосовували стимулюючі зілля з сирих грибів задля покращення своїх спортивних досягнень³. Правила Олімпіади того часу не забороняли прийом стимуляторів – головним порушенням тоді вважалася попередня змова щодо результатів змагання, а також піддавання супернику. Звичайно, в цей час не було і не могло бути будь-якого правового регулювання ані антидопінгової діяльності, ані спортивного руху в цілому, однак той самий «дух спорту», основні засади

¹ Міжнародна конвенція про боротьбу з допінгом у спорті 2006. Офіційний вісник України, 34, 54, 2421.

² Ізмайлова, О.В., Щербак, Ю.Є. (2005). *Допінг і боротьба з ним: методичний посібник*. Полтава: ПДПУ ім. В.Г.Короленка, 34.

³ Гик, Е., Гупало, Е. (2019). Спорт и допинг. *Наука и жизнь*, 1. <<https://www.nkj.ru/archive/articles/12676/>> (2019, січень, 21).

спортивної / неспортивної поведінки, а також цінності спорту, про які ми зазначали вище, виникають саме на цьому етапі.

Другим став період з кінця дев'ятнадцятого століття і до Другої світової війни. Це час інтенсивного розвитку міжнародного спортивного руху та початок його міжнародно-правової регламентації. В цей період виникають перші спортивні організації, до числа яких можна віднести: Міжнародну федерацію гімнастики (1881), Міжнародну федерацію веслових товариств (1892), Міжнародну федерацію боулінгу (1895), Міжнародну федерацію велосипедистів (1900) та інші¹. Також саме тоді була створена міжнародна організація з відродження Олімпійських ігор та пропагування олімпійського руху, яка відома нам як Міжнародний олімпійський комітет (23 червня 1894 року). Також саме тоді формується система централізованого керування відповідними видами спорту, починає складатися єдина спортивна ідеологія, виникають та уніфікуються системи змагань та оцінювання досягнень спортсменів за певними видами спорту. Цей період став часом розвитку спорту та міжнародного спортивного руху вже в сучасному розумінні цих понять та створив ту міжнародну структуру спортивних організацій, за існування якої необхідність створення правової антидопінгової бази стало лише питанням часу². При всьому цьому, цей період ми можемо вважати «золотою ерою» використання допінгу, у зв'язку з достатньо великим розвитком міжнародної спортивної діяльності, яка характеризувалася майже відкритим та практично нічим не обмеженим застосуванням різноманітних стимуляторів спортсменами під час їхньої участі у змаганнях, що відбувалося через практичну відсутність будь-якого правового регулювання цієї сфери, а також тому, що спортивному та світовому співтовариству шкода для здоров'я від використання стимулюючих препаратів була ще неочевидною. Саме до цього етапу відноситься перший (і далеко не останній) задокументований випадок загибелі спортсмену через використання допінгу – в 1886 році помер англійський велогонщик Девід Лінтон, який приймав участь у 600-кілометровому вело змаганні у Франції. Більшість міжнародних спортивних організацій того часу воліли не помічати «темного боку» спортивних змагань та вважали за найкраще не піднімати проблему допінгу офіційно. Першою міжнародною спортивною федерацією, яка порушила цю «змову мовчання» була Федерація легкої атлетики IAAF, яка в 1928 році включила до своїх правил наступний пункт: «Допінгом є використання будь-якого стимулятора, який не є звичайним засобом для поліпшення показників в легкоатлетичних змаганнях вище середнього. Будь-яку людину, яка свідомо приймає, або допомагає приймати вищезазначені препарати, буде виключено з будь-якого змагання, на яке поширюються ці правила, або відсторонено від подальшої участі в змаганнях легкоатлетів-любителів, що проводяться під юрисдикцією даної федерації»³. Незважаючи на те, що таке визначення допінгу є надто розмитим, ця поодинокі заборона була першою спробою антидопінгової боротьби за допомогою правових методів та передвісником початку ери боротьби з допінгом на міжнародному рівні.

Наступним етапом розвитку антидопінгової діяльності ми можемо назвати період холодної війни (1949-1991). Можемо сказати, що цей період біполярного світу ще характеризується продовженням активного використання допінгових препаратів спортсменами, а також загостренням та актуалізацією проблем використання допінгу у спортивних змаганнях за умов, коли спортивним організаціям, державам та міжнародному співтовариству не помічати цю проблему надалі вже було неможливо. Це відбулося через цілу низку допінгових скандалів, найбільш гучні серед яких були пов'язані зі подальшими смертями спортсменів, які використовували допінг. Так, у 1960 році на XVII Літніх Олімпійських Іграх в Римі під час змагань помер 23-річний датський велогонщик Кнуд Енемарк Йенсен, в крові якого були знайдені амфетаміни, які й стали причиною його загибелі. У тому ж році також через прийом амфетамінів загинув велосипедист Дік Ховард⁴. Після цих трагічних подій на Міжнародному конгресі

¹ Долбишева, Н.Г. (2015). Організаційна структура та основні функції діяльності Міжнародного конвенту «СпортАккорд». *Слобожанський науково-спортивний вісник*, 3 (47), 35.

² McCulley, K. (2018). Playing by market rules: Anti-doping policy in the European Union. *Claremont-UC Undergraduate Reserch Confernce on the European Union*. <<http://scholarship.claremont.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1023&context=urceu>> (2018, грудень, 24).

³ Anti Doping (2018). *International Association of Athletics Federations*. <<https://www.iaaf.org/about-iaaf/anti-doping>> (2018, грудень, 24).

⁴ Абсаямов, Т.М. (2003). Международные и внутригосударственные аспекты борьбы с допингом в спорте. *Вестник спортивной науки*, 2, 53.

зі психофізіології 1960 року вперше на міжнародному рівні було підняте питання щодо необхідності офіційної заборони використання допінгу. В 1965 році на Страсбурзькому Міжнародному конгресу зі спортивної медицини було сформульоване достатньо повне визначення допінгу, яке є актуальним й сьогодні, відповідно до якого допінгом є введення до організму людини будь-яким шляхом речовини, чужої для цього організму, будь-якої фізіологічної субстанції в ненормальній кількості або якої-небудь речовини неприродним шляхом для того, щоб штучно і нечесно підвищити результат спортсмена під час виступу на змаганнях¹. Ще кілька років після цього антидопінгова боротьба залишалася на початковому рівні, але в 1967 році на велогонці «Тур де Франс» також через використання стимуляторів прямо на трасі знов помер гонщик – Томмі Сімпсон. І вже після цих подій Міжнародним Олімпійським Комітетом був складений перелік заборонених для використання під час спортивних змагань препаратів, а також створена спеціальна комісія по боротьбі з допінгом. В 1968 на XIX Літніх Олімпійських Іграх в Мехіко були вперше проведені вибіркові допінг-тести перед змаганнями, а з 1972 року допінг-контроль став обов'язковим для всіх видів олімпійської програми та поступово антидопінговий принцип було розповсюджено на світові та регіональні чемпіонати з більшості видів спорту. У 1988 році МОК скликав першу Всесвітню конференцію з допінгу в спорті², на якій був схвалений Олімпійський антидопінговий кодекс. А у 1989 році з'явилися перші пропозиції про створення незалежного антидопінгового органу³. Початок створення нормативно-правової бази з врегулювання міжнародного співробітництва щодо антидопінгової діяльності поклала Рада Європи, яка прийняла в 1989 році Конвенцію проти застосування допінгу⁴.

Власне саме цей період ми без перебільшення можемо вважати моментом офіційного переходу від латентної фази боротьби з використанням допінгу до відкритого міжнародно-правового закріплення цього поняття та масової заборони використання спортсменами стимулюючих препаратів під час їхньої участі у спортивних змаганнях. Саме тоді співробітництво щодо антидопінгової діяльності стало насправді міжнародним та отримало своє перше організаційно-правове закріплення.

Наступним етапом розвитку антидопінгової діяльності ми можемо вважати період після розпаду СРСР, тобто після закінчення холодної війни, та до 1999 року, коли було створено Всесвітнє антидопінгове агентство (World Anti-Doping Agency – WADA). Саме в цей час після зникнення біполярного світу та блокової системи спорт набуває насправді глобальних рис, що характеризується посиленням міжнародно-правової взаємодії в спортивній сфері, зростанням координації спортивних інституцій з різними акторами міжнародних відносин та формуванням відповідної наукової та правової бази в сфері заборони використання допінгу⁵. Неприпустимість використання допінгу в спорті на цьому етапі не тільки є очевидною для всіх учасників спортивного руху, а й отримує належне нормативне та організаційно-правове закріплення на локальному, міжнародному та глобальному рівнях.

У 1994 році було прийнято Медичний кодекс Міжнародного олімпійського комітету, положення якого регулюють порядок проведення антидопінгового контролю, після чого в 1999 р. на зміну йому Виконавчою Радою МОК було прийнято Медичний кодекс олімпійського руху⁶.

Надзвичайно важливою подією у сфері антидопінгової боротьби стало проведення Міжнародним олімпійським комітетом у 1998 році в Лозанні Міжнародної конференції з допінгу в спорті. В конференції взяли участь більш ніж шістьсот учасників, серед яких представники міжнародного олімпійського руху. Наслідком проведення конференції стало прийняття Лозаннської

¹ Алексеев, С.В. (2014). *Спортивное право России. Правовые основы физической культуры и спорта: Учебник для вузов*. Москва: Закон и право, 16.

² Casini, L. (2009). Global Hybrid Public-Private Bodies: the World Anti-Doping Agency (WADA). *International Organizations Law Review*, 6, 2, 429.

³ Latty, F. (2007). *La lex sportiva. Recherches sur le droit transnational*. Leiden; Boston: Martinus Nijhoff, 384.

⁴ Конвенция против применения допинга, 1989 (Совет Европы). *Conventions* <<http://conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/135.htm>> (2018, грудень, 28).

⁵ Граевская, Н.Д. (2011). Проблема допинга в спорте. *Спортивная биология и медицина в повышении качества жизни: XXI век: сборник научных трудов*, 45.

⁶ Ізмайлова, О.В., Щербак, Ю.Є. (2005). *Допінг і боротьба з ним: методичний посібник*. Полтава: ПДПУ ім. В.Г. Короленка, 17.

декларації про допінг в спорті¹. Одним з найбільш важливих положень цієї декларації стало рішення про створення незалежного міжнародного антидопінгового агентства, в якому на паритетних началах були б представлені олімпійський рух, міжнародні спортивні організації. Та, на виконання цього рішення, 10 листопада 1999 року в Лозанні відбулося установче засідання Всесвітнього антидопінгового агентства (World Anti-Doping Agency – WADA), основне завдання якого є звільнення світу спорту від допінгу. Ми можемо визнати цей етап поворотним в розвитку міжнародного антидопінгового співробітництва, після якого світ спорту став принципово іншим.

У 2002 році у Варшаві було підписано Додатковий протокол до цієї Конвенції², який адаптував положення Конвенції до антидопінгового режиму WADA. Відповідно до нього держави взаємно визнавали право національних антидопінгових організацій проводити відповідно до внутрішніх норм країни-організатора допінг-контроль спортсменів, які прибувають з інших держав – учасниць Конвенції (ст. 1.1); а також визнають компетенцію WADA та інших організацій по допінговому контролю, що діють під її керівництвом, щодо здійснення перевірок спортсменів поза змаганнями на їх території або в іншому місці (ст. 1.3).

В 2003 році WADA був прийнятий Всесвітній антидопінговий кодекс (нова редакція Кодексу набрала чинності в 2015 році), який виступає основним і універсальним документом, на якому ґрунтується Всесвітня антидопінгова програма в спорті. Мета Кодексу полягає в підвищенні ефективності боротьби з допінгом в світі шляхом об'єднання основних елементів цієї боротьби. Для досягнення ефективної взаємодії в тих питаннях, по яким потрібно однаковість, Кодекс містить досить конкретні положення, водночас він досить універсальний в тих випадках, коли потрібна гнучкий підхід до питань застосування на практиці принципів боротьби з допінгом. Кодекс був розроблений з урахуванням принципів пропорційності та прав людини³.

Додатком до Всесвітнього антидопінгового кодексу є Заборонений список, відповідно до якого (на теперішній час) до заборонених препаратів віднесені наступні групи речовин:

- анаболічні стероїди (тестостерон, ретаболіл (нандролон), метинолог тощо);
- бета-блокатори (пропранолол, атенолол, метопролол тощо);
- діуретичні засоби (дихлотіазид, гідрохлотіазид, фуросемід тощо);
- стимулятори (амфетамін, кофеїн, кокаїн, ефедрин, метил-ефедрин, фентермін тощо);
- наркотичні засоби (кодеїн, героїн, морфін тощо)⁴.

Так само як і Всесвітній антидопінговий кодекс в 2003 році WADA було прийнято Копенгагенську декларацію про боротьбу з допінгом у спорті, додатком до якої є Міжнародний стандарт щодо терапевтичного використання заборонених речовин, відповідно до якого спортсмен має право використовувати заборонені речовини або методи в терапевтичних цілях за умови отримання дозволу від антидопінгової організації. Мета Міжнародного стандарту терапевтичного використання – гармонізувати процес надання дозволу терапевтичного використання заборонених речовин в різних видах спорту і країнах. Підставою для видачі такого дозволу є:

- можливість значного погіршення стану здоров'я спортсмена, якщо в процесі лікування будь-якого гострого або хронічного захворювання він не зможе використати заборонену речовину або заборонений метод;
- терапевтичне використання заборонених речовин або забороненого методу не призведе до додаткового поліпшення спортивних результатів, крім очікуваного поліпшення, пов'язаного з поверненням до нормального стану здоров'я під впливом терапевтичного ефекту від застосування даної речовини або методу;
- відсутність розумної терапевтичної альтернативи використанню забороненої речовини або забороненого методу;

¹ Cotir, A. (2018). *Правове регулювання допінгу в спорті*. <<https://www.slideshare.net/UBA-komitet/ss-62332105>> (2019, січень, 22).

² *Дополнительный протокол к Конвенции против применения допинга, 2002* (Совет Европы). *Conventions* <<http://www.conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/188.htm>> (2018, грудень, 28).

³ *Всесвітній антидопінговий кодекс, 2015* (World Anti-Doping Agency). *WADA-AMA* <<https://www.wada-ama.org/sites/default/files/resources/files/wada-2015-code-ru.pdf>> (2018, грудень, 28).

⁴ *Всесвітній антидопінговий кодекс, 2015* (World Anti-Doping Agency). *WADA-AMA* <<https://www.wada-ama.org/sites/default/files/resources/files/wada-2015-code-ru.pdf>> (2018, грудень, 28).

– необхідність використання забороненої речовини або забороненого методу не може бути наслідком, повністю або частково, попереднього нетерапевтичного використання субстанцій з забороненого списку.

Ще одним важливим нормативно-правовим актом в антидопінговій сфері стала Міжнародна конвенція про боротьбу з допінгом у спорті¹, яка була прийнята ЮНЕСКО в 2005 році. Додатком до якої є Міжнародний стандарт для тестування. Метою застосування Міжнародного стандарту тестування є ефективне планування тестування та збереження цілісності й ідентичності проб, починаючи з моменту повідомлення спортсмена про взяття проби, та до моменту відправки проби в лабораторію. Ще одним важливим додатком до Конвенції є Лабораторний стандарт, який забезпечує отримання достовірних результатів при аналізі допінг-проб. Також він дозволяє створити для всіх акредитованих лабораторій єдину гармонізовану схему надання результатів і звітів. Крім того, в стандарті перераховані критерії, яким повинні відповідати акредитовані WADA лабораторії.

Крім того, Конвенція закріпила механізм координації норм міжурядового договору з нормами Всесвітнього антидопінгового кодексу, відповідно до якого принципи Кодексу мають пріоритет дії. Цікавою та важливою для ефективності дії є стаття 22 Конвенції ЮНЕСКО, яка передбачає санкції у разі відмови держави від приєднання до неї до 01 січня 2010 року або від виконання її вимог (серед яких заборона на організацію змагань, вилучення офісів і посад в рамках WADA). Вказані міри призвели до надзвичайно високої ефективності впливу Конвенції на держави.

17 листопада 2007 року Радою засновників Всесвітнього антидопінгового агентства було затверджено змінений Всесвітній антидопінговий кодекс. Положення кодексу неодноразово переглядалися (наприклад, одна переглянута версія Всесвітнього антидопінгового кодексу вступила в силу з 1 січня 2009 року, наступна – з 1 січня 2015 року).

Відповідно до Робочої програми груп експертів ЄС на 2011–2014 рр. функціонувала Група експертів із боротьби з допінгом, яка вивчала способи боротьби з допінгом як у професійному, так і в аматорському спорті.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку антидопінгового руху існують міжнародні, регіональні та національні антидопінгові організації. До міжнародних антидопінгових організацій відносяться: Всесвітнє антидопінгове агентство, Міжнародний олімпійський комітет, Міжнародний паралімпійський комітет, міжнародні спортивні федерації (МСФ), інші організатори великих спортивних заходів, які проводять на них антидопінгове тестування. Безперечно, основні навантаження щодо здійснення антидопінгової діяльності в сучасному світі покладені на Всесвітнє антидопінгове агентство (WADA) – спеціалізовану організацію, що була створена спеціально для здійснення антидопінгової діяльності в спортивній сфері.

Звичайно цей період характеризується значною кількістю складнощів. Наприклад, існує думка, що спортивні змагання, в тому числі Олімпійські ігри, все більше перетворюються в змагання фармацевтів, де одні (WADA) шукають шляхи виявлення допінгу, а інші (з боку спортсменів) змагаються в створенні нових препаратів та розробці схеми їх застосування, яка би дозволила отримати високий спортивний результат і не бути при цьому викритими².

Висновки. У цій статті розглянуті основні історичні етапи становлення та розвитку міжнародно-правового співробітництва щодо антидопінгової діяльності, а також виділені ключових особливостей кожного з цих етапів. Зауважено, що ґрунтовне вивчення сучасного стану міжнародно-правового співробітництва в сфері антидопінгової діяльності є фактично неможливим без висвітлення історичних аспектів становлення правовідносин у цій сфері.

Перспективи подальшого дослідження. Подальший прогрес в боротьбі з допінгом залежить від багатьох факторів, причому не тільки в області вдосконалення методів допінг-контролю й посилення покарання для порушників. Істотна увага зараз приділяється профілактичним заходам: розробці спеціальних програм, спрямованих на пропаганду серед молоді принципів етики та чесної гри в спорті, та активне інформування та роз'яснення спортсменам згубних наслідків застосування заборонених препаратів і методів. Він характеризується низкою організаційно-правових зусиль з боку Міжнародного олімпійського комітету та Всесвітнього

¹ Міжнародна конвенція про боротьбу з допінгом у спорті 2006. Офіційний вісник України, 34, 54, 2421.

² Саруханян, Л.А., Давудов, Т.С. (2016). Проблема допинга в современном спорте. *Електронный сборник статей. Молодежный научный форум: Гуманитарные науки*, 3 (31), 89.

антидопінгового агентства в боротьбі за чистоту спорту та подолання проблеми допінгу в спорті. Це відбувається шляхом залучення до антидопінгової діяльності всіх учасників олімпійського руху, а також міжнародної громадськості.

References:

1. Absaljamov, T.M. (2003). Mezhdunarodnye i vnutrigosudarstvennye aspekty bor'by s dopingom v sporte [The international and interstate aspects of fight against doping in sport]. *Vestnik sportivnoj nauki* [Bulletin of Sports Science], no. 2, 55. [in Russian].
2. Alekseev, S.V. (2014). *Sportivnoe pravo Rossii. Pravovye osnovy fizicheskoy kul'tury i sporta: Uchebnik dlja vuzov* [Sports Law of Russia. Legal basis of physical culture and sports: Textbook for universities]. Moscow: Zakon i pravo. [in Russian].
3. *Vsesvitnii antydoпинhovyi kodeks 2015* [The World Anti-Doping Code] (World Anti-Doping Agency). WADA-AMA. <<https://www.wada-ama.org/sites/default/files/resources/files/wada-2015-code-ru.pdf>> (2018, December, 28). [in Ukrainian].
4. Gik, E., Gupalo, E. (2019). Sport i doping [Sport and doping]. *Nauka i zhizn'* [Science and life], no. 01. <<https://www.nkj.ru/archive/articles/12676/>> (2019, January, 21). [in Russian].
5. Graevskaja, N.D. (2011). Problema dopinga v sporte [The problem of doping in sport]. *Sportivnaja biologija i medicina v povysenii kachestva zhizni: XXI vek: sbornik nauchnyh trudov* [Sports biology and medicine in improving the quality of life: the XXI century: a collection of scientific papers], 45. [in Russian].
6. Dolbysheva, N.H. (2015). Orhanizatsiina struktura ta osnovni funktsii diialnosti Mizhnarodnoho konventu «SportAkkord» [Organizational structure and main functions of the International Convention "SportAkkord"]. *Slobozhanskyi naukovy-sportyvnyi visnyk* [Slobozhansky scientific and Sports Bulletin], no. 3 (47), 35. [in Ukrainian].
7. *Dopolnitel'nyj protokol k Konvencii protiv primenenija dopinga 2002* [Additional Protocol to the Anti-Doping Convention] (Council of Europe). *Conventions* <<http://www.conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/188.htm>> (2018, December, 28). [in Russian].
8. Izmailova, O.V., Shcherbak, Yu.Ie. (2005). *Dopinh i borotba z nym: metodychnyi posibnyk* [Doping and fight with him: handbook]. Poltava: PSPU them. VG Korolenko. [in Ukrainian].
9. *Konvencija protiv primenenija dopinga 1989* [Anti-Doping Convention] (Council of Europe). *Conventions*. <<http://conventions.coe.int/Treaty/rus/Treaties/Html/135.htm>>. (2018, December, 28). [in Russian].
10. *Mizhnarodna konventsia pro borotbu z dopinhom u sporti 2006* [International Convention against Doping in Sport]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 34, 54, 2421. [in Ukrainian].
11. Saruhanjan, L.A., Davudov, T.S. (2016). Problema dopinga v sovremennom sporte [The problem of doping in modern sports]. *Elektronnyj sbornik statej. Molodezhnyj nauchnyj forum: Gumanitarnye nauki* [Electronic collection of articles. Youth Science Forum: Humanities], no. 3 (31), 89. [in Russian].
12. Sergeev, V.N. (2016). Izmenenie otnoshenija junyh sportsmenov k upotrebleniju dopinga kak rezul'tat provedenija antidopingovyh meroprijatij olimpijskoj napravlenosti [Changing attitudes of young athletes to doping as a result of the Olympic anti-doping measures]. *Uspehi sovremennoj nauki* [The successes of modern science], vol. 2, no. 6, 114. [in Russian].
13. Sotir, A. (2018). *Pravove rehuliuвання dopinhu v sporti* [Legal regulation of doping in sport]. <<https://www.slideshare.net/UBA-komitet/ss-62332105>> (2019, January, 22). [in Ukrainian].
14. Suslov, F.P., Tyshler, D.A. (2001). *Terminologija sporta: Tolkovyj slovar' sportivnyh terminov* [Terminology of sport: A glossary of sports terms]. Moscow: SportAkademPress. [in Russian].
15. Anti Doping (2018). *International Association of Athletics Federations*. <<https://www.iaaf.org/about-iaaf/anti-doping>> (2018, December, 24). [in English].
16. Casini, L. (2009). Global Hybrid Public-Private Bodies: the World Anti-Doping Agency (WADA). *International Organizations Law Review*, 6, 2, 429. [in English].
17. Latty, F. (2007). *La lexsportiva. Recherchesur le droittransnational*. Leiden; Boston: Martinus Nijhoff, 384. [In French].
18. McCulley, K. (2018). Playing by market rules: Anti-doping policy in the European Union. *Ckaremont-UC Undergraduate Reserch Confernce on the European Union*. <<http://scholarship.claremont.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1023&context=urceu>>. (2018, December, 24). [in English].

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Наталія Буроменська

Університет економіки та права "КРОК", Україна

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРИНЦИПУ ЗАБОРОНИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ: НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Nataliia Buromenska

"KROK" University, Ukraine

CONSTITUTIONAL BASES OF THE PRINCIPLE OF THE PROHIBITION OF LEGAL ABUSE: THEORETICAL ASPECT

This article explores the constitutional and legal bases of the principle of the prohibition of legal abuse. The emphasis is made on the importance and relevance of the chosen topic in the context of modern constitutional and legal reform. It notes the importance of defining the principle of the prohibition of legal abuse in the rule of law, the implementation of the rule of law principle. The system link to the principle of the prohibition of abuse of human rights and freedoms is also indicated. The article analyzes the fundamental provisions of the Constitution of Ukraine, which partially implemented the principle of the prohibition of abuse of the law and studies foreign experience.

Keywords: rule of law, constitutional and legal reform, constitutional principles, human rights, legal abuse, the principle of the prohibition of legal abuse, improvement of the constitution.

Серед ключових завдань на шляху утвердження в Україні принципу верховенства права є вироблення належних, дієвих та доступних механізмів реалізації і гарантування основоположних прав людини¹. Фундаментом цих механізмів і гарантій слугує Конституція України, яка визначає систему основоположних конституційних прав людини, механізмів їх здійснення, гарантування та правової охорони.

Як відомо, конституційна модель системи прав людини та основоположних свобод базується на засадах людиноцентризму, в основі якого лежать людська гідність, життя людини, її недоторканність і безпека як найвищі цінності. Основний Закон України (частина 2 статті 3) проголошуючи, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави», беззаперечно вказує на пріоритет прав та свобод людини перед інтересами держави і суспільства. Норми Конституції України в частині 1 статті 8 зумовлюють також визначальність принципу верховенства права серед складових конституційних інституційних змін та реформ (більш детально з цих питань див. праці українських вчених В.Я. Тація, О.В. Петришина, В.М. Шаповала та ін.²). Варто погодитися із позицією професора М.І. Козюбри, який наголошує на тісному зв'язку принципу верховенства права із такими фундаментальними категоріями як справедливість, свобода, рівність та гуманізм. На думку вченого,

¹ Конституція України 1996 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України, 30, 141; Француз-Яковець, Т.А. (2007). *Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні*: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.02; Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 8-9; Скрипнюк, О. (2013). Сучасна конституційно-правова доктрина України. *Право України*, 12, 20–30.

² Авер'янов, А.Б., Батанов, О.В., Баулін, Ю.В. та ін. (2003). *Конституція України*: науково-практичний коментар. Харків: Видавництво «Право»; Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 12.

зв'язок усіх гілок влади з фундаментальними, невідчужуваними правами людини є безпосереднім проявом принципу верховенства права¹.

В умовах системних інституційних перетворень на особливу увагу заслуговують питання щодо належної імплементації загальноправового принципу заборони зловживання правом, який перебуває у системному зв'язку із виробленням новітніх підходів до системи прав та свобод людини, її належного конституційно-правового забезпечення. У юридичній літературі термін «зловживання правом» зазвичай трактується через виділення таких ознак як: а) наявність особи суб'єктивних прав; б) діяльність щодо реалізації цих прав; в) використання прав всупереч їх соціальному призначенню або заподіяння цим шкоди суспільним або особистим інтересам; г) відсутність порушення конкретних юридичних заборон або обов'язків; д) встановлення факту зловживання компетентним правозастосовчим органом; е) настання юридичних наслідків². Професор В.В. Резнікова також звертає увагу на те, що зловживання правом можна визначити як вольову та усвідомлену діяльність (дій) суб'єкта недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що заподіює шкоду суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб або чи створює реальну загрозу її заподіяння при формальній правомірності такої діяльності (дій)³. Тому, з правової точки зору, реалізація принципу заборони зловживання правом, передбачає: 1) забезпечення доступності та дієвості прав та свобод людини; 2) встановлення застережень щодо існуючих механізмів реалізації прав та свобод людини; 3) збалансування прав та інтересів суспільства, особи і держави. Як відомо, свого часу, у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року встановлювалось, що свобода полягає у можливості «робити все, що не є шкідливим для інших»⁴.

Можна погодитися із позицією Н.В. Стецюк, що «не вдаючись до аналізу змісту тривалих наукових дискусій навколо сутності самої категорії «зловживання правом», підходів щодо тих чи інших варіантів її дефініції «зловживання правом», погоджуючись з тезою щодо багатоманітності та неоднозначності останніх», ми «сприймаємо як доконаний факт те, що від часів появи конституційної держави явище «зловживання правом» було присутнім весь час в такій державі, розвивалося разом з нею і на межі останніх століть посіло своє місце майже у всіх галузях права, набуваючи при цьому певного (галузевого) відтінку»⁵.

Т.Т. Полянський констатує, що зловживання правом, як і правопорушення, неможливо повністю «викоринити» зі суспільно-правового життя. За допомогою якісного законодавства, а також належного правового виховання можна лише створити умови, за яких кількість зловживань правом дещо зменшиться. При цьому, одним із негативних («побічних», «тіньових») наслідків зростання рівня правової свідомості суспільства є – як це, на перший погляд, не парадоксально – одночасна «актуалізація», загострення проблеми зловживання правом⁶. Тому, така проблематика не втратила своєї актуальності в умовах сьогодення. Цілком природно, що в умовах здійснення конституційно-правових реформ, удосконалення положень Конституції України, особливого значення набуває питання щодо втілення принципу заборони зловживання правом. У той же час, конституційні засади принципу заборони зловживання правом можуть бути важливими, з точки зору, розвитку національного законодавства та окремих його галузей.

Метою даної наукової статті є дослідження конституційних засад принципу заборони зловживання правом в умовах сьогодення. У юридичній літературі зазначені проблеми частково

¹ Козюбра, М.І. (2004). Принцип верховенства права та конституційна юрисдикція. *Вісник Конституційного Суду України*, 27-28.

² Вдовичен, О.О. Поняття зловживання правом. *Український юридичний портал*. <<http://radnuk.info/statti/249-tiorua-gov/14801-2011-01-19-03-05-49.html>>.

³ Резнікова, В.В. (2013). Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*, 1 (45), 34.

⁴ Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII-XIX вв.). Англия, США, Франция, Италия, Германия (1957). Галандзы, П.Н. (ред.). *Сборник документов*. Москва: Гос. издательство юридической литературы, 250.

⁵ Стецюк, Н.В. *Зловживання правом у сфері конституційно-правових відносин*, 130.

<http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/28022/1/034_129_134.pdf>; Полянський, Т.Т. (2011). *Зловживання правом: загальнотеоретична характеристика*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів.

⁶ Стецюк, Н.В. *Зловживання правом у сфері конституційно-правових відносин*, 6. <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/28022/1/034_129_134.pdf>.

розглядались у працях таких вчених як: М.І. Козюбра, А.П. Заєць, Р.А. Калюжний, О.В. Скрипнюк, Н.В. Стецюк, В.В. Резнікова, Т.Т. Полянський, О.Я. Рогач, М.М. Хміль, та інші. Поділяючи доктринальні позиції цих та інших вчених-правників щодо конституційних основ принципу заборони зловживання правом як чинника належного функціонування суспільства і держави, слід відзначити, що в умовах сучасних тенденцій впровадження конституційно-правових та інших реформ, належна його регламентація є важливою передумовою удосконалення системи прав та свобод людини, подальшого розвитку національного законодавства. Крім того, особливого значення набуває проблема конституційного визначення принципу заборони зловживання правом у світлі удосконалення системи прав людини та основоположних свобод, визначення механізмів, у тому числі меж їх реалізації, гарантування та правової охорони.

Слід відзначити, що ухвалення 28 червня 1996 року Конституції України стало визначальною подією не лише з точки зору, утвердження українського конституціоналізму, а також визначення конституційних засад взаємодії суспільства, його інститутів та особи¹.

Насамперед, конституційні засади принципу заборони зловживання правом перебувають у системному правовому зв'язку із реалізацією принципу верховенства права, який пронизує усі сфери суспільного життя. Не зважаючи на його конституційно-правове оформлення, можна погодитися із думкою професора М.І. Козюбри щодо надзвичайної складності відповідного поняття як самого права, що робить безперспективною будь-яку спробу дати якесь універсальне визначення принципу верховенства права, придатне на усі випадки життя². У цьому аспекті слушною видається теза С.П. Погребняка, який акцентує увагу на тому, що верховенство права є правовим режимом, який уможливорює право людей діяти відповідно до самостійного вибору, гарантує повагу до громадянських і політичних свобод і тим самим, поза всяким сумнівом, сприяє людському розвитку. Водночас потреба у верховенстві права, стійка підтримка його ідеї, як видається, можлива лише у суспільстві, в якому цінності самовираження переважають над цінностями виживання³.

Більш докладно «принцип верховенства права» розглядає С.П. Головатий. На думку вченого «юридичний принцип верховенства права слід сприймати і як універсальний, і як інтегральний принцип права, як його мега – а то й метапринцип: він у перебігу своєї еволюції, окрім закладених первісно ще у XIX ст. Албертом Дайсі принципу *nullum crimen sine lege* (що становить перший елемент його доктрини) та принципу рівності перед законом (що є другим елементом доктрини Дайсі), надалі увібрав у себе й інші добре відомі універсальні принципи права, які в його контексті виступають його складниками; це – принцип законності, принцип поділу влади (розподілу владних повноважень), принцип *nulla poena sine lege*, принцип юридичної визначеності, принцип справедливого суду тощо»⁴.

Проголошуючи систему основоположних, конституційних прав людини, Основний Закон України в статтях 21 і 22 встановлює, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, а, у свою чергу, права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Крім того, такі права не є вичерпними, гарантуються і не можуть бути скасовані. Це дає підставу стверджувати, що Конституція закріплює принцип невичерпності прав і свобод людини. Щоправда, іноді цей принцип розглядають виключно в межах конституційних прав і свобод, як такий, що має відношення лише до тих прав і свобод, які в ній закріплені, і виключає наявність інших, про які Конституція України не згадує. На нашу думку, цей конституційний принцип варто розглядати не намагаючись обмежити зміст частини 1 статті 22 Конституції України, в якій сказано наступне: "Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними." Це свідчить про визнання

¹ Шумак, І.О. (2000). *Громадянські права і свободи людини за Конституцією України*: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 8-10.; Пушкіна, О.В. (2008). *Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики*: автореф. дис... д-ра. юрид. наук: 12.00.02; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. Харків, 10-20.

² Козюбра, М.І. (заг. ред.) (2015). *Загальна теорія права*: підручник. Київ: Ваїте, 360.; Козюбра, М.І. (2006). *Принцип верховенства права та вітчизняна теорія та практика*. *Українське право*, 1, 15-23.

³ Погребняк, С.П. (2013). *Верховенство права в Україні: передумови та перспективи*. *Філософія права і загальна теорія права*, 1, 35.

⁴ Головатий, С.П. (2008). *Верховенство права: ідея, доктрина, принцип*: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ, 29.; Головатий, С. (2006). *Верховенство права*: монографія: у 3-х книгах. Одеса: Фенікс, *Кн.3. Українськи й досвід*, 85-90 та ін.

Конституцією України природності прав людини і того факту, що вона не бере на себе визначення вичерпного їх переліку.

Отже, основними конституційними засадами системи конституційних прав та свобод в Україні є наступні: універсальність; рівність; необмеженість; невичерпність; непорушність; гарантованість, заборона дискримінації, тощо.

Слід зауважити, що норми Конституції України, визначаючи систему основоположних прав людини, встановлюють приписи, спрямовані на унеможливлення зловживань такими правами. Адже, за своєю суттю, зловживання правом має характер суспільно шкідливої поведінки, вчиненою суб'єктом права формально у рамках правових приписів¹.

М.М. Хміль вказує, що у тексті Конституції України немає прямої заборони зловживання правом, проте аналіз ряду положень Основного закону свідчить, що ідея сумлінного здійснення належних суб'єкту прав та ідея неприпустимості зловживання ними, чітко пронизує зміст низки норм Конституції, зокрема таких що закріплені в її статтях 13, 23, 42.²

За змістом Конституції України (ст.23) кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. За таких обставин важливим є розуміння співвідношення між інтересами особи та інтересами суспільства, а також між правами особи і, відповідно, певного колективу. Виходячи з цього, свобода особи має узгоджуватись із свободою інших людей та обґрунтованими вимогами суспільства³.

У юридичній літературі підкреслюється, що у зазначеній статті законодавець окреслює межі використання права людини на вільний розвиток своєї особистості, указуючи на необхідність дотримання прав і свобод інших людей, що відображає загальнолюдський досвід життя у суспільстві, досвід гуманного, цивілізованого спілкування. На думку цих дослідників, важливим критерієм вільного розвитку особистості кожного є повага до інтересів, прав і свобод інших людей. Однак запровадження розглядуваного обмеження на практиці може викликати неабиякі труднощі, оскільки у соціально неоднорідному суспільстві поряд із загальносуспільними інтересами, однаковими для всіх його членів, існують й інтереси специфічні – групові та індивідуальні⁴. В цьому сенсі надзвичайно важливим є врахування ліберально-індивідуалістичного підходу до розуміння прав людини, особливо і передусім в контексті дискурсу про зловживання правом. Сучасні уявлення про права людини розвивались у межах західної ліберальної традиції і, згідно з сучасними міжнародними стандартами, які склалися в першу чергу під її впливом, держава повинна гарантувати можливість для кожної особистості реалізувати свої права, знаходячи справедливий баланс між інтересами людини і інтересами великих або малих соціальних спільнот. Ліберальна політика бачить роль держави в дотриманні такого конституційного правопорядку, який забезпечує захист індивідуальної свободи, оберігання громадян від насильства зсередини та ззовні. Тому конституційний правопорядок, що впроваджується через ліберальну політику держави, повинен вимагати однакових для всіх правил при збереженні свободи людини вільно приймати рішення. При цьому важливо враховувати ту обставину, що в умовах ліберальної демократії, яку впровадив Основний Закон України, захист прав людини пов'язаний передусім з захистом ліберальних, тобто приватних цінностей, а не публічних, тобто державних. Не випадково ці питання неодноразово ставали в центрі уваги Європейського суду з прав людини, для якого цінності ліберальної демократії нерозривно пов'язані з правами людини, як їх розуміє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

Слід також підкреслити, що конституційні положення щодо реалізації неприпустимості зловживання правом мають морально-правовий вираз. Цей принцип припускає синтез правових і моральних, а також інших соціальних цінностей як самостійних, але взаємозалежних засад суспільного життя. Базуючись на фундаментальних загальнолюдських цінностях і категоріях, які,

¹ Цвік, М.В., Петришина, О.В. (ред.) (2011). *Загальна теорія держави і права*: [підручник для студентів вищих юридичних навчальних закладів. Харків: Право, 354.

² Хміль, М.М. (2005). *Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти)*: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 12.

³ Вдовичен, О.О. (2009). Законодавче закріплення категорії зловживання правом. *Адвокат*, 2 (101), 31.

⁴ Авер'янов, А.Б., Батанов, О.В., Баулін, Ю.В. та ін. (2003). *Конституція України: науково-практичний коментар*. Харків: Видавництво «Право»; Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 121.

у першу чергу, носять моральний характер, він конкретизує тезу, наголошену в Конституції України, про те, що людина, її права, свободи та життя є найвищою соціальною цінністю. За своїм значенням він стоїть в одному ряду з такими загальнолюдськими принципами як гуманізм, демократизм, справедливість¹.

Крім того, розглядувані вище конституційно-правові обмеження зловживання правом системно пов'язані із приписом статті 68 Основного Закону України, яка передбачає, що «кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей». У юридичній літературі підкреслюється, що «цей конституційний припис забороняє посягати на права і свободи, честь та гідність людей незалежно від того, закріплені чи не закріплені вони в Конституції, в законах України». Крім того, включення до складу забороненого об'єкта посягання на честь, гідність зумовлено тим, що «право на честь, гідність, на їх недоторканість і захист є одним із видів прав та свобод людини, наведене формулювання може бути пояснене прагненням додатково акцентувати особливу цінність, значущість саме цього різновиду її прав»². Тому, з правової точки зору, конституційний припис щодо обмеження права людини на вільний розвиток пов'язаний із необхідністю: 1) забезпечення прав та свобод інших людей; 2) забезпечення поваги до прав та свобод інших людей; 3) недопущення порушень прав та свобод людини; 4) запровадження розумних меж у здійсненні людиною своїх прав та свобод.

Норми Конституції України, декларуючи право людини на здійснення підприємницької діяльності (стаття 42), встановлюють, що держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Крім того, законодавець встановив, що «підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом», «не допускаються зловживання монополієм становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція». У юридичній літературі відзначається, що «наявність простого застереження у тексті Конституції на можливість заборонити право на підприємницьку діяльність без посилання на визначений публічний інтерес, захист якого має бути підставою для таких заборон, практично призводить до можливості безконтрольного обмеження поточним законодавством наданого Конституцією України такого права, що не є допустимим»³. Крім того, Основний Закон України встановлює і інші заборони, які позначені у вигляді прямої вказівки на перелік родових складів економічних, господарських правопорушень – зловживання монополієм становищем на ринку; неправомірне обмеження конкуренції; недобросовісна конкуренція а, відтак, фактично ця норма також відсилає до поточного конкурентного законодавства, яке містить вичерпний перелік відповідних правопорушень⁴.

Також норми Конституції України в статті 13, запроваджуючи правовий режим власності, встановлюють, що «власність зобов'язує», «власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству». У юридичній літературі підкреслюється, що «здійснюючи своє право власності, суб'єкти повинні додержуватися конституційних положень про те, що «власність зобов'язує», «і не повинна використовуватись на шкоду людині та суспільству. Це означає, що з урахуванням її соціальної ролі власність повинна забезпечувати узгодження приватних, громадянських та державних інтересів у процесі свого функціонування»⁵. При цьому, конституційні засади принципу заборони зловживання правом реалізуються не лише у межах конституційних прав, а також обов'язків людини. Однак і в цьому випадку варто дуже обережно ставитися до самого розуміння зловживання правом в реалізації особою свого конституційного права мати власність і займатися підприємницькою діяльністю. Як саме розуміння поняття "власність" так і правові засоби

¹ Хміль, М.М. (2005). *Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти)*: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 14.

² Авер'янов, А.Б., Батанов, О.В., Баулін, Ю.В. та ін. (2003). *Конституція України: науково-практичний коментар*. Харків: Видавництво «Право»; Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 335.

³ Авер'янов, А.Б., Батанов, О.В., Баулін, Ю.В. та ін. (2003). *Конституція України: науково-практичний коментар*. Харків: Видавництво «Право»; Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 224.

⁴ Авер'янов, А.Б., Батанов, О.В., Баулін, Ю.В. та ін. (2003). *Конституція України: науково-практичний коментар*. Харків: Видавництво «Право»; Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 224.

⁵ Авер'янов, А.Б., Батанов, О.В., Баулін, Ю.В. та ін. (2003). *Конституція України: науково-практичний коментар*. Харків: Видавництво «Право»; Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 71.

обмеження в реалізації цього права в практиці Європейського суду з прав людини мають так зване "автономне тлумачення", що ставить значною мірою розуміння змісту права власності в залежність від зобов'язань України за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Достатньо конструктивною є позиція О.Я. Рогача, яка зводиться до того, що поширеність такого негативного соціально-правового феномену, як зловживання правом, вимагає концептуального підходу щодо системного перегляду норм Основного Закону, в процесі якого необхідно більш чітко закріпити принцип недопустимості (заборони) зловживання правом. З цією метою він вважає за доцільне внести зміни до Конституції України та доповнити статтю 68 Основного Закону наступним положенням: «Кожен при здійсненні своїх прав повинен дотримуватися принципів добросовісності, розумності, справедливості та не порушувати права й свободи інших осіб. Зловживання правом не допускається»¹. На його думку, саме в такому конституційному положенні, а не у нормах галузевого законодавства, які містять заборону зловживання правом, у максимально концентрованому виді буде викладена інформація про сутність такого правового феномена, як зловживання правом. З таким підходом у цілому можна погодитися, оскільки він беззаперечно спрямований на легітимізацію принципу заборони зловживання правом. Водночас, ураховуючи те, що концептуальні конституційні засади прав та свобод людини і громадянина визначені на підставі норм статті 22 Конституції України, то легалізація принципу заборони зловживання правом має стосуватись змін саме до цієї статті. По-перше, на підставі цієї статті визначені конституційні основи системи прав та свобод людини і громадянина. По-друге, ця стаття стосується концептуальних основ щодо реалізації та гарантування прав та свобод людини. По-третє, очевидно, в умовах трансформації демократичних, загальносуспільних цінностей, видається доцільним посилити конституційні гарантії непорушності прав та свобод людини.

На окрему увагу заслуговують пропозиції робочої групи Конституційної комісії щодо змін та доповнень до другого розділу Конституції України, які спрямовані на удосконалення системи прав та обов'язків людини². У новій редакції статті 68 Конституції України «Заборона зловживання правом», пропонуються такі новели як: «Жодне із закріплених в цій Конституції прав і свобод не може тлумачитись всупереч суті основного права або як таке, що надає право займатися діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування конституційних прав і свобод або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це дозволяє Конституція України». Крім того, у цій статті пропонується, ще одна норма «обмеження на здійснення прав і свобод, передбачені цією Конституцією, не можуть бути застосовані для досягнення жодних інших цілей ніж ті, для яких вони були встановлені».

Отже, на нашу думку, вектор конституційної легітимізації принципу заборони зловживання правом є беззаперечно конструктивним. Однак, дискусійними є висловлювані пропозиції дозволити недостатньо чіткі межі зловживання правом відповідно до конституційних приписів. Щоправда, в якості можливого варіанта, межі зловживання правом можуть бути визначені на підставі закону, що в принципі не буде суперечити зарубіжній практиці. Доречно наголосити, що в цьому питанні досить цікавим є досвід інших держав щодо конституційного закріплення меж, в яких особа може реалізовувати свої права, що опосередковано може бути використаним також для розуміння поняття зловживання правом. На підставі статті 19 Конституції Німеччини визначено, що конституційні права громадян можуть бути обмежені на підставах, які визначені законодавством³. У статті 31 Конституції Польщі обмеження в реалізації конституційних прав та свобод може бути встановлене державою у передбачених законодавством випадках з метою підтримання демократії, забезпечення громадської безпеки та порядку, в інтересах охорони навколишнього середовища, захисту прав і свобод громадян, підтримання публічної моральності тощо⁴. В цілому це відповідає й юридично визнаним Україною сучасним міжнародно-правовим підходам до розуміння балансу між приватним і суспільним

¹ Рогач, О.Я. (2011). *Зловживання правом: теоретико-правове дослідження*. Ужгород: Ліра, 333.

² Зауваження та пропозиції до проекту змін до другого розділу Конституції України. Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. <<http://khpg.org/index.php?id=1456414969>>.

³ Конституция Федеративной Республики Германия. Маклаков, В.В. (2002). *Конституции зарубежных государств*: учебное пособие. Москва: Бек.

⁴ Кубик, А. (пер.) (1997). *Конституция Республики Польша*. Варшава; Левада, О.В. (2017). Правові обмеження як засоби попередження зловживання правом (теоретико-правовий аспект). *Вісник Національної академії правових наук України*, 1 (88), 195.

інтересом, з яким пов'язаний принцип пропорційності¹ – один з ключових в ліберальній концепції прав людини. Такий також підхід не є чужим для чинної Конституції України.

Отже, конституційні засади заборони зловживання правом спрямовані на забезпечення добросовісності здійснення, насамперед, конституційних прав та свобод, що означає, унеможливлення заподіяння шкоди іншим суб'єктам права.

Таким чином, конституційні засади принципу заборони зловживання правом – це сукупність конституційно-правових приписів, спрямованих на запровадження заборон (обмежень) щодо можливості зловживань у процесі реалізації конституційних прав та свобод.

Основні ознаки конституційних засад принципу заборони зловживання правом: зумовлені розвитком загальнолюдських, демократичних цінностей та пріоритетів; перебувають під впливом демократичної, соціальної та правової держави; тісно пов'язані з принципом верховенства права; скеровують конституційні засади в сторону забезпечення стабільності і непорушності прав та свобод людини; мають за мету – гарантування конституційних прав та свобод людини; закріплені у Конституції; реалізуються через призму конституційних обов'язків, виходячи із необхідності поваги до прав та свобод людини, їх непорушності; стосуються конституційно-правового закріплення системи основоположних прав і свобод людини; спрямовані на запровадження розумних і збалансованих обмежень (заборон) при реалізації конституційних прав та свобод людини; можуть знаходити свій вираз на підставі законодавчих та інших нормативно-правових актів.

Таким чином, тенденціями удосконалення конституційних засад заборони принципу заборони зловживання правом є, на нашу думку, наступні: 1) конституційна легітимізація принципу заборони зловживання правом; 2) визначення конституційних меж щодо виключності зловживання правом; 3) унесення коректив до статті 68 Конституції України, з урахуванням конструктивних напрацювань провідних правничих шкіл; 4) запровадження дієвого моніторингу дотримання прав та свобод людини.

Ураховуючи викладене, ст.68 Конституції України доцільно викласти у такій редакції: «(1)Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, за винятком випадків визначених законом. Як виняток, може бути дозволено обмеження прав та свобод, виключно з підстав визначених Конституцією та законами України. (2)Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності».

References:

1. Averianov, A.B., Batanov, O.V., Baulin, Yu.V. та in. (2003). *Konstytutsiia Ukrainy: naukovo-praktychnyi komentar* [The Constitution of Ukraine: a scientific and practical commentary]. Kharkiv: Vydavnytstvo «Pravo»; Kyiv: Kontsern «Vydavnychiy dim «In Yure». [in Ukrainian].
2. Vdovychen, O.O. (2009). Zakonodavche zakriplennia katehorii zlovzhyvannia pravom [Legislating the category of abuse of law]. *Advokat* [Advocate], no. 2 (101), 31. [in Ukrainian].
3. Vdovychen, O.O. Poniattia zlovzhyvannia pravom [The concept of abuse of law]. *Ukrainskyi yurydychnyi portal* [Ukrainian legal portal]. <<http://radnuk.info/statyi/249-tiorua-gov/14801-2011-01-19-03-05-49.html>>. [in Ukrainian].
4. Holovaty, S. (2006). Verkhovenstvo prava: monohrafiia: u 3-kh knykh [Rule of Law: Monograph: in 3 books]. Odesa: Feniks, *Book 3. Ukrainian experience*. [in Ukrainian].
5. Holovaty, S.P. (2008). *Verkhovenstvo prava: ideia, doktryna, pryntsy*: avtoref. dys... d-ra yuryd. nauk: 12.00.01; In-t zakonodavstva Verkhov. Rady Ukrainy [Rule of law: idea, doctrine, principle: author. dis ... Dr Legal. Sciences: 12.00.01; Institutions of Law Verkhovna Rada of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Zauvazhennia ta propozyzii do proektu zmin do druhoho rozdil Konstitutsii Ukrainy [Comments and suggestions to the draft amendments to the second section of the Constitution of Ukraine]. *Prava liudyny v Ukraini. Informatsiinyi portal Kharkivskoi pravozakhysnoi hrupy* [Human rights in Ukraine. Information portal of the Kharkiv Human Rights Group]. <<http://khpg.org/index.php?id=1456414969>>. [in Ukrainian].
7. Koziubra, M.I. (2004). Pryntsy verkhovenstva prava ta konstytutsiina yurysdyktsiia [Principle of Rule of Law and Constitutional Jurisdiction]. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine], 27-28. [in Ukrainian].
8. Koziubra, M.I. (2006). Pryntsy verkhovenstva prava ta vitchyzniana teoriia ta praktyka [Principle of the rule of law and domestic theory and practice]. *Ukrainske pravo* [Ukrainian law], no. 1, 15-23. [in Ukrainian].

¹ Лехник, Н.Л. (2002). Методи тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року. *Наукові записки. Том 20, Юридичні науки*. Київ: Видавничий дім "КМ Академія", 33-36.

9. Koziubra, M.I. (zah. red.) (2015). *Zahalna teoriia prava: pidruchnyk* [General Theory of Law: Textbook]. Kyiv: Vaite. [in Ukrainian].
10. Konstitucii i zakonodatel'nye akty burzhuaiznykh gosudarstv (HVII-HIH vv.). Anglija, SShA, Francija, Italija, Germanija [The constitutions and legislative acts of bourgeois states (XVII-XIX centuries). England, USA, France, Italy, Germany] (1957). Galandzy, P.N. (red.). *Sbornik dokumentov* [Collection of documents]. Moscow: Gos. izdatel'stvo juridicheskoy literatury. [in Russian].
11. Konstitucija Federativnoj Respubliki Germanija [The Constitution of the Federal Republic of Germany]. Maklakov, V.V. (2002). *Konstitucii zarubezhnykh gosudarstv: uchebnoe posobie* [Constitution of foreign states: a manual]. Moscow: Bek. [in Russian].
12. *Konstitutsiia Ukrainy 1996* [The Constitution of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Information from the Verkhovna Rada of Ukraine], no. 30, art. 141. [in Ukrainian].
13. Kubik, A. (per.) (1997). *Konstitucija Respubliki Pol'sha* [Constitution of the Republic of Poland]. Warsaw. [in Ukrainian].
14. Levada, O.V. (2017). Pravovi obmezhenia yak zasoby poperedzhennia zlovzhyvannia pravom (teoretyko-pravovy aspekt) [Legal restrictions as a means of preventing abuse of the law (theoretical and legal aspect)]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine], no. 1 (88), 195. [in Ukrainian].
15. Lekhnyk, N.L. (2002). Metody tлумachennia Konventsii pro zakhyt prav liudyny ta osnovnykh svobod 1950 roku [Methods of interpretation of the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Naukovi zapysky* [Scientific notes]. Vol. 20, *Yurydychni nauky* [Law Sciences]. Kyiv: Vydavnychyi dim "KM Akademiia". [in Ukrainian].
16. Pohrebniak, S.P. (2013). Verkhovenstvo prava v Ukraini: peredumovy ta perspektyvy [The Rule of Law in Ukraine: Preconditions and Prospects]. *Filosofia prava i zahalna teoriia prava* [Philosophy of law and general theory of law], no. 1, 35. [in Ukrainian].
17. Polianskyi, T.T. (2011). *Zlovzhyvannia pravom: zahalnoteoretychna kharakterystyka: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01*; Lviv. nats. un-t im. I. Franka [Abuse of law: general theoretical description: author's abstract. dis ... candidate Legal Sciences: 12.00.01; LNU I. Franko]. Lviv. [in Ukrainian].
18. Pushkina, O.V. (2008). *Konstitutsiinyi mekhanizm zabezpechennia prav liudyny i hromadianyna v Ukraini: problemy teorii i praktyky: avtoref. dys... d-ra. yuryd. nauk: 12.00.02*; Nats. yuryd. akad. Ukrainy imeni Ya. Mudroho [Constitutional mechanism of ensuring human rights and citizen in Ukraine: problems of theory and practice: author's abstract. dis ... dr. Legal Sciences: 12.00.02]. Kharkiv. [in Ukrainian].
19. Rieznikova, V.V. (2013). Zlovzhyvannia pravom: poniattia ta oznaky [Abuse of law: concepts and attributes]. *Universytetski naukovi zapysky* [University Scientific Notes], no. 1 (45), 34. [in Ukrainian].
20. Rohach, O.Ia. (2011). *Zlovzhyvannia pravom: teoretyko-pravove doslidzhennia* [Abuse of law: theoretical and legal research]. Uzhhorod: Lira. [in Ukrainian].
21. Skrypniuk, O. (2013). Suchasna konstitutsiino-pravova doktryna Ukrainy [Contemporary Constitutional and Legal Doctrine of Ukraine]. *Pravo Ukrainy* [The law of Ukraine], no. 12, 20–30. [in Ukrainian].
22. Stetsiuk, N.V. *Zlovzhyvannia pravom u sferi konstitutsiino-pravovykh vidnosyn* [Abuse of law in the field of constitutional-legal relations]. <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/28022/1/034_129_134.pdf>. [in Ukrainian].
23. Frantsuz-Yakovets, T.A. (2007). *Zabezpechennia konstitutsiino-pravovoho statusu liudyny i hromadianyna v Ukraini: avtoref. dys ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02*; Odes. nats. yuryd. akad. [Ensuring the constitutional and legal status of a person and a citizen in Ukraine: author's abstract. Dis ... Cand. Legal Sciences: 12.00.02; ONAL]. Odesa. [in Ukrainian].
24. Khmil, M.M. (2005). *Pryntsyp neprypustymosti zlovzhyvannia pravom (teoretyko-pravovi aspekty): avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01* [Principle of inadmissibility of abuse of law (theoretical and legal aspects): author's abstract. Dis ... Cand. Legal Sciences: 12.00.01]. Kharkiv. [in Ukrainian].
25. Tsvik, M.V., Petryshyna, O.V. (red.) (2011). *Zahalna teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk dlia studentiv vysshykh yurydychnykh navchalnykh zakladiv* [General theory of state and law: a textbook for students of higher law schools]. Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].
26. Shumak, I.O. (2000). *Hromadianski prava i svobody liudyny za Konstitutsiieiu Ukrainy: avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.02* [Civil rights and freedoms of the person under the Constitution of Ukraine: author's abstract. Dis ... Cand. Legal Sciences: 12.00.02]. Kyiv. [in Ukrainian].

Inna Mykhailova

O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, Ukraine

COMMUNITARIANISM AND LIBERALISM: DISCUSSIONS ON THE UNIVERSALITY OF HUMAN RIGHTS

Law, because it relies on coercion, always needs to be justified. However, the transition from a national to a supranational level of a political organization leads to a new problematization of the topic of legitimacy of law. The thesis of the universality of human rights is disputed, on the one hand, by representatives of some developing countries who accuse the West of cultural imperialism and even of human rights imperialism. And on the other hand, its critics are supporters of communitarianism – a fairly influential trend in Western social and political philosophy. The article examines the current problems for modern society related to the creation and strengthening of social integration at a new supranational level.

Keywords: communitarianism, universalism, liberalism, law, legitimation.

Formulation of the problem. The transition from the national to the international level of political organization leads to a new actualization of human rights universality issues. According to the idea of human rights to serve as the basis for the legitimacy of the legal system at the international level, it is necessary to prove their universality. However, the thesis about the universality of human rights is denied on the one hand by representatives of some developing countries accusing the Western cultural imperialism and even imperialism of human rights. On the other hand, its critics are supporters of communitarianism at the same time. Nowadays communitarianism rather influential in Western social and political philosophy.

Analysis of current research. Representatives of these ideas are Ch. Taylor, M. Walker, M. Handel and McIntyre et. The communists insist on the connection of all values with certain cultures. Thus, the values expressed in the human rights principle are also declared to be specific, not universal. Liberal position, represented by J. Rawls, R. Dvorkin, U. Kimlik, originates from the classics of liberalism and uses such values as equality, justice, freedom. The peculiarity of this approach lies in the fact that it, in our opinion, justifies the possibility of universalist morality and insists on implementing these principles in the policy of modern states. The world-famous work Theory of Justice appears as an alternative to the neo-liberal theory of Hayek. By conveying the concept of justice, Rawls set forth such goals. First, he tried to develop the minimum necessary general principles of justice, which could form the basis of a "well-organized society", built on a democratic basis. Secondly, he aimed to formulate a theory that surpasses the most common versions of utilitarianism. The philosopher focused his attention on what he calls the main subject of his study of justice on the basic structure of society; under it he understands the whole set of the most important social, political, state and economic institutions (constitution, private property, competitive market economy, monogamous marriage) The function of the basic structure of society is to distribute advantages and difficulties associated with social cooperation. Rawls sees the main problem of justice in formulating and legitimizing the principles of justice, which should correspond to the basic structure of society. These principles determine how the "priority goods" should be distributed (basic rights and freedoms, power, authority, opportunities for self-fulfillment, welfare, etc.). Applying the principles of justice to the basic structure of society, Rawls solves two problems: first, finds a criterion for the formation of concrete judgments about the justice or injustice of institutions and institutional practices; and secondly, offers a basis for further elaboration of a policy course and laws that contribute to correcting injustice in the basic structure of society. Rawls has developed a procedural method of law enforcement. Here he followed the liberal tradition. For a philosopher, a fair institution will be chosen by a relative majority of reasonable and impartial individuals who are freely involved in the discussion.

An important condition for Rawls is the "veil of ignorance" in the process of choosing the principles, that is, concealing from people who make decisions important and versatile information about them themselves for the sake of ensuring integrity and impartiality. Yes, the parties to the contract should not know what position they occupy in the public hierarchy. Their awareness is limited to political and economic knowledge of society and the laws of human psychology, which is necessary for a rational

agreement. In such a hypothetical situation of choice, reasonable, fair and equal participants in the discussion will take, according to Rawls, the following principles of justice:

1. All people have equal rights to a maximum of many equal basic freedoms, compatible with a similar system of freedoms for all.

2. Social and economic inequality should be regulated in such a way that, firstly, it is directed at the highest benefit of the least prosperous; and secondly, the institutions and the situation in society should be open to all, subject to honest equality of opportunity. However, the formulation of the principles of justice – this is only part of the problem. Also to Rawls is important its legitimacy and proof.

Having formulated two principles of justice, Rawls also focused on how the basic structure of society should be organized, to suite it and what specific mechanisms of its action should be. Such an institutional arrangement should include, in its opinion, four government bodies: to control the accumulation of resources, stabilization, transfer and distribution.

The central idea in the theory of justice as a virtue of J. Rawls calls the idea of the priority of law over the idea of good. However, the liberal political concept of justice can't contain ideas of good. So, in *The Ideas of Good and the Priority of Law*, Rawls points out that the idea of the priority of law is related to the five ideas of good contained in the theory of justice as a virtue. The author lists the following good ideas:

1. The idea of goodness as rationality;
2. The idea of primary goods;
3. The idea of permissible comprehensive concepts of good;
4. The idea of political virtues;
5. The idea of the good of a well-organized (political) society.

The main goal of the article is to uncover the dimensions of the human right discourse between communitarianism and liberal tradition.

Presentation of the main material. According to W. Kimlick, Rawls's historical merit is to destroy the hopeless opposition of intuitionism and utilitarianism.¹ The main thesis of J. Rawls is that all primary goods (freedom, income, welfare) should be distributed equally. According to this thesis, Kimlik believes, problems with the distribution of various goods may arise. Therefore, Rawls divides and arranges the general concept on the principle of "lexical priority". Namely: every person should have the right to a maximum system of equal basic freedoms compatible with a similar system of freedom for all. Social and economic inequalities should be distributed in such a way that they serve the highest benefit of the least prosperous and have been linked to posts and positions open to all, proved that equality of opportunity is honest. The last principle Rawls calls "the principle of differentiation." The question is how to ensure fair equality of opportunities? After all, one should not forget that inequalities can be both social and natural. Rawls notes that natural inequalities, in terms of morality, are random. That is, nobody has the right to be put in an unequal position because of gender, race or social status.

According to the opinion of U. Kimlik, "the argument of Rawls does not explain why the principle of differentiation applies to all inequalities, and not only those that are associated with random, in moral terms, factors"².

In the paper "Politics. Right. Justice" the basis of the critical philosophy of law and state Heffe goes beyond the world-known theory of justice J. Rawls. According to Heffe, the political project of the present, obliged by its origin to two fundamental experiences: the experience of the radical crisis of the community, experienced in the era of shock of the foundations of legal and public order, and the experience of oppression and exploitation. The highest point of oppression is the neglect of elementary human rights. The highest point of the state's turmoil is political and religious wars.

During civil wars, people are clearly convinced of why they need main political institutions. The right and the state are necessary to ensure peace and survival and to make possible freedom and happiness of man. The present order is based on respect for the fundamental right to justice. Neglecting this right has the consequence of mess and conflict. Consequently, political justice is not at all a moral luxury, but a necessary condition for human coexistence. The world is a product of justice. In this connection, Heffe argues that the political philosophy, which gives attention to both types of experience, must constantly keep

¹ Кимлика, У. (1998). *Либеральное равенство. Современный либерализм: Ролз, Бёрлин, Дворские, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон*. Москва: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция.

² Кимлика, У. (1998). *Либеральное равенство. Современный либерализм: Ролз, Бёрлин, Дворские, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон*. Москва: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция.

in mind the three main concepts: "right", "justice", "state". Hence one of the main theses of the philosopher: "If a human wants to have a legitimate character, then it must: firstly, have a legal character; secondly, the right must find the quality of justice, and thirdly, a fair right must be protected by public order – and, therefore, take the form of a state – a just state" ¹. In other words:

1. The state has a duty to be fair.
2. Political justice forms the normative-critical scale of law.
3. Fair law is the legitimate form of human coexistence.

For classics of liberalism, the most important problem was to explain why people who born free and equal could agree to be guided. The answer as follows: "Because of the uncertainties and shortcomings of social life, individuals, without abandoning their equality in a moral sense, would agree to the transfer of certain powers to the state, provided that the state, having their trust in them, would use these powers to protect individuals from uncertainties and for distributing deficits" ².

The work of J. Rawls caused controversy between the followers of Aristotle and Hegel (communitarianism) on the one hand, and the Kants (liberals) on the other. The term "communitarianism" appeared in the English philosophy to refer to such neo-Aristotelians as Ch. Taylor, A. Macintyre, M. Handel. Ch. Taylor in "Ethics of Authenticity" says that the peculiarities of our modern culture and society are perceived by people as a loss or decay. The author calls it the diseases of the present. The first source of concern is individualism. Most people are not interested in what's going on outside of them. The second source is the priority of instrumental thinking.

Instrumental thinking is the kind of rationality we apply when we calculate economic methods for achieving a certain goal. The third source is the fact that "the institutions and structures of an industrially technological society strictly restrict our choices, they force the society as well as individuals to give weight to the instrumental mind, which we never did with a serious ethical review, and which can be very devastating" ³. To understand the present, Taylor thinks, it is necessary to turn to the ideal of authenticity, which is associated with the specificity of the modern person as a moral being. One of Taylor's central provisions is based on observing that authenticity only makes sense on certain horizons of significance. The process of forming a personal identity involves applying to values that are significant not only for me but also for others. Ch. Taylor claims that morality, and not the right, forms the "I". Morality is an integral part of "I," and human rights are given. They are approved by state pressure. Taylor, criticizing liberalism, wrote: "A liberal society should not rely on any particular concept of a virtuous life. The ethics of a liberal society is rather the ethics of law, not of good, therefore its basic principles relate to how society should regulate and try to compete with single individuals. These principles, of course, should include the attitude to individual rights and freedoms, but for any liberal society, the principle of maximum and equal assistance should be central. He does not say what the achievement of which benefits will contribute, but determines what benefits are achievable with these aspirations and demands of citizens – members of society" ⁴. It describes this theory as unrealistic and ethnocentric. Unlike modern liberalism, Taylor offers a return to the classical republican values that are presented in the tradition of European culture. He writes: "However, solidarity with my fellow citizens in the functioning of the republic is based on the recognition of a common destiny, and this is a recognition that is valuable. It is this connection that is of a general nature, makes bonds connecting me with other people and a common cause, even closer, inspire my integrity and patriotism" ⁵. According to Taylor, the legal principle is a common good, and patriotism includes not only a set of moral principles, but also a general commitment to a particular historical society. This should be a common goal. However, is patriotism possible within international world communities?

Another representative of communitarianism, A. Macintyre, considered the concept of liberals to be emotivist. Emotivism argues that all valuation judgments, all moral judgments are nothing more than an expression of feelings and are of an evaluative nature. They cannot be true or false. There is no rational

¹ Хейфе, О. (1994). *Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической теории права и государства*. Москва: Гнозис.

² Алексеева, Т.А. (1994). Джон Роулс и его теория справедливости. *Вопросы философии*, 10, 26-37.

³ Ролз, Дж. (1998). Идея блага и приоритет права. *Современный либерализм: Ролз, Бёрлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон*. Москва: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция.

⁴ Ролз, Дж. (1998). Идея блага и приоритет права. *Современный либерализм: Ролз, Бёрлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон*. Москва: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция.

⁵ Ролз, Дж. (1998). Идея блага и приоритет права. *Современный либерализм: Ролз, Бёрлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон*. Москва: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция.

way of justifying them. The main thesis of emotion is as follows: "There can be no rational justification, no statement about the existence of objective moral standards, and therefore it does not exist". According to Macintyre, we have not yet fully understood the assertion of moral philosophy and did not find out what will be its social application. Emotivism adheres to the notion that any attempt to give a rational justification of objective morals is doomed to failure. Macintyre in "After Virtue" analyzes the disastrous consequences of individualism and subjectivism. For a person, only those values which are enshrined in social practices and traditions of the community in which he lives are objective. The choice of human values is deterministic. O. Heffe highlights five theses of communitarianism:

1. communitarianism as a philosophy of morality is directed against the Enlightenment and universalist morality. This is a critique of Modernism and moral criticism;
2. communitarianism as a philosophy of morality looks like the ethics of virtue;
3. communitarianism as a social theory continues to defend the "community" as the perfect form of social life. At the same time, he constantly deepens his analysis of the current crisis phenomena and believes that liberalism is controversial not only theoretically, but practically;
4. communitarianism protects the possibility of the existence of a society free of state coercion;
5. communitarianism is skeptical of justice of human rights, bringing it closer to utilitarianism.

According to Heffe, communitarianism began with big claims. However, in fact, the philosopher wrote: "Instead of education and universal morality – the tradition and specific ethics; Instead of separate duties and principles – personal virtues; instead of connecting the living conditions with the freedom of partially group, and partly individual projects of good life – a common life project; instead of state registration of the self-organization of individual individuals within a diverse, pluralistic society – small, homogeneous and, if possible, free from the domination of the community"¹.

Conclusions and directions for further research. Processes that take place in modern society have a complex and multilevel character. Therefore, in our opinion, the solution of the problems humanity faces requires joint action, however, at a new level, at the level of the world community. This topic is socio-philosophical, although, of course, it requires the exit and practical philosophy – moral, legal and political.

References:

1. Aleksyeyeva, T.A. (1994). Dzhon Roulz i yeho teoriya spravedlyvosti [John Rawls and his theory of justice]. *Voprosy filosofii* [Questions of philosophy], no. 10, 26–37. [in Russian].
2. Busova, N.A. (2004). *Modernizacija, racional'nost' i pravo* [Modernization, rationality and law]. Kharkiv: Prometey–Pres. [in Russian].
3. Busova, N.A. (2000). Spravedlivost' v kontekste sovremennogo liberalizma i kommunitarizma [Justice in the context of modern liberalism and communitarianism]. *Filosofski peripetiyi. Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu im. V. N. Karazina* [Philosophical vicissitudes. Journal of Kharkiv National University. V. N. Karazin], no. 474, 20–26. [in Russian].
4. Hofe, O. (2003). *Rozum i pravo. Skladovi interkulturnoho pravovoho dyskursu* [Reason and right. Components of intercultural legal discourse]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Yermolenko, A.M. (1999). *Komunikativna praktychna filosofiya* [Communicative practical philosophy]. Kyiv: Libra. [in Ukrainian].
6. Kimlyka, U. (1998). Liberal'noe ravenstvo [Liberal equality]. *Sovremennyy liberalizm: Rolz, Bjorlin, Dvorkie, Kimlika, Sjendel, Tejlor, Uoldron* [Modern liberalism: Rawls, Burlin, Dvorkin, Kimlik, Sandel, Taylor, Waldron]. Moscow: Dom intelektual'noj knigi, Progress-Tradiciya [in Russian].
7. Makintayr, E. (2002). *Pislya Chesnoty: doslidzhennya z Teoriyi morali* [After Truth: research in the theory of morality]. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
8. Rolz, Dzh. (1998). Ideya blaha i priorytet prava [The Idea of Goodness and the Priority of Law]. *Sovremennyy liberalizm: Rolz, Bjorlin, Dvorkie, Kimlika, Sjendel, Tejlor, Uoldron* [Modern liberalism: Rawls, Burlin, Dvorkin, Kimlik, Sandel, Taylor, Waldron]. Moscow: Budynok intelektual'noyi knyhy, Prohres–Tradysiya. [in Russian].
9. Teylor, C.H. (2002). *Etyka avtentichnosti* [Ethics Authenticity]. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
10. Teylor, C.H. (1998). Peretyn tseley: spor mezhdu liberalamy i kommunitaristami [The Crossing of Objectives]. *Sovremennyy liberalizm: Rolz, Bjorlin, Dvorkie, Kimlika, Sjendel, Tejlor, Uoldron* [Modern liberalism: Rawls, Burlin, Dvorkin, Kimlik, Sandel, Taylor, Waldron]. Moscow: Budynok intelektual'noyi knyhy, Prohres–Tradysiya. [in Ukrainian].
11. Kheffe, O. (1994). *Polityka. Pravo. Spravedlyvost'*. *Osnovopolozhnye krytychnoyi teoriyi prava i gosudarstva* [The foundations of the critical theory of law and the state]. Moscow: Hnozys. [in Russian].

¹ Бусова, Н.А. (2000). Справедливость в контексте современного либерализма и коммуитаризма. *Філософські перипетії. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, 474, 20-26.

Іван Бородин, д. ю. н.

Аліна Желяк

Національний авіаційний університет, Україна

СОЦІАЛЬНА, ПРАВОВА ДЕРЖАВА – ЇЇ ОЗНАКИ, АТРИБУТИ ТА СИМВОЛИ

Ivan Borodin, ScD in Law

Alina Zheliak

National Aviation University, Ukraine

SOCIAL, LEGAL STATE: ITS FEATURES, ATTRIBUTES AND SYMBOLS

A social, legal state creates preconditions for its citizens to support themselves by all needs without the state's guardianship. These tasks determine not just social responsibility of the state and society before their members but the social responsibility of the members of society as well. To perform these tasks the state has to make the active social policy but not to allow the transformation of the society in which, at the presence of social guarantees and subsidies, it would be more useful not to work but get the state aid. The state must not perform paternalistic functions, strictly determine a human's behavior in a social sphere, the number of services in a social sphere that a citizen is capable of even should get. A social, legal state may be defined as a state that first of all is obliged to promote every individual's independence and responsibility for the actions.

Keywords: social state, legal state, attributes and symbols, citizens' rights, paternalistic relations, civil society, legal regulation.

Постановка проблеми. Формування соціальної держави має своєю особливістю те, що відбувається воно водночас зі становленням держави правової. А це вимагає більшої уваги до проблеми рівноваги між її часто суперечливими складовими – соціальними і правовими засадами, визнання на законодавчому рівні символіки держави.

Обов'язковим елементом формування науково-теоретичної концепції соціальної держави є конструювання держави з урахуванням національних історико-політичних, соціально-економічних та ментально-психологічних особливостей.

Вагомим чинником процесу розбудови соціальної держави є законодавче опосередкування такої держави.

Аналіз останніх досліджень. У сучасний період означена проблематика є предметом наукового інтересу таких вітчизняних і зарубіжних учених, як О. Аграновська, С. Алексєєв, В. Бабкін, М. Баглай, Д. Баялджієв, О. Берєбіна, П. Гончаров, М. Гриценко, Р. Дарендорф, А. Етціоні, М. Козюбра, В. Копейчиков, І. Ледах, О. Лукашова, Л. Мамут, Т. Мадонашвілі, В. Медведчук, В. Новіков, П. Рабінович, Г. Ріттер, В. Роїк, В. Селіванов, А. Сіленко, О. Скакун, О. Скрипнюк, Ф. Фабрициус, К. Хессе, Х. Цахер, В. Четвернін, Й. Штрассер, І. Яковюк, В. Якущик та інші.

Метою статті є поглиблення загальнотеоретичних уявлень стосовно сутності, ознак та різновидів соціальної, правової держави, визнання значення її атрибутів та символів.

Виклад основних положень. Ту державу, яку ми називаємо соціальною та правовою можна розпізнати через відповідні її ознаки, атрибути та символи. Ознаки, безперечно, необхідно вважати першочерговими серед зазначених нами критеріїв. І такими ознаками є: а) створення державою необхідних передумов самостійного забезпечення працездатною людиною гідного життя для себе та своєї сім'ї; б) забезпечення гарантій реалізації економічних, соціальних і культурних прав громадян; в) діяльність держави, спрямована на мінімізацію невинуватих соціально-економічних відмінностей між членами суспільства; г) забезпечення державою (створення необхідного механізму) перерозподілу соціальних благ між членами суспільства; д) проголошення людини

найвищою соціальною цінністю; є) реалізація принципу верховенства права; ж) відповідальність держави перед особою; з) реалізація права громадян на захист судом своїх прав, свобод та законних інтересів.

Таким чином, соціальна, правова держава – це держава, яка створює всі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини для забезпечення необхідного рівня матеріального стану особі та членам своєї сім'ї. Вона гарантує кожному прожитковий мінімум для гідного існування людини й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві. Це держава, у якій з метою забезпечення свободи і гідності людини проголошуються та діють принципи верховенства права, зв'язаності державної влади конституцією, гарантується повний судовий захист¹.

Ознаки соціальної, правової держави, запропоновані нами, у повному обсязі можуть бути властиві лише державі соціально-демократичного типу. Український дослідник концепції держави соціальної демократії П. Рабінович прогнозує формування у майбутньому нового різновиду соціально-економічного підґрунтя розвиненого суспільства і відповідної держави. Йдеться про такі форми власності на засоби виробництва, як приватна – групова й індивідуальна і суспільно-державна та комунальна або муніципальна. Хоча їм усім забезпечуватимуться формально рівні умови співіснування, але переважна частина засобів виробництва перебуватиме у приватній власності. При цьому трудівники – абсолютна більшість населення країни – матимуть можливість так чи інакше розпоряджатися використовуваними засобами виробництва і результатами своєї праці, здійснюваної на базі цих засобів².

У сучасних умовах можна виділити два основні різновиди держав такого перехідного типу: а) держави, які існують у промислово розвинених країнах соціально-орієнтованого, «соціального» капіталізму; б) держави, які існують у країнах, що переходять від авторитарно-бюрократичного ладу псевдосоціалізму до громадянського суспільства і перетворюються з організації тоталітаризованої влади колишньої партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (зокрема, колишні радянські республіки та історично аналогічні їм держави)³.

Слід мати на увазі, що типологічна приналежність держави відображає її соціально-змістовну сутність, так би мовити, у статичі. А в динаміці, у роботі держави така сутність розкривається через реалізацію її основних функцій.

У цьому зв'язку слід зазначити, що соціальна, правова держава, як держава соціально-демократичного типу, виконує всі функції останньої. Але специфічними функціями, у яких виражається соціальність держави, є наступні: а) соціально-активізуюча – сприяння економічній активності працездатних верств населення; б) соціально-правозабезпечувальна – забезпечення реальних гарантій здійснення економічних, соціальних і культурних прав усіх громадян; в) узгоджувальна – зміцнення соціального миру й злагоди у суспільстві.

Окрім цього, порівняно з ліберальною правовою державою, що сповідувала принцип невтручання в економічну сферу, соціальна, правова держава, ставить перед собою значно складніші завдання. Ці завдання – забезпечення соціально-економічних прав та свобод людини і громадянина. Зокрема, наприклад, право на працю, на повну зайнятість, на житло, на соціальне забезпечення. Концепція соціальної, правової держави є такою, що об'єднує два відносно суперечливі підходи: з одного боку, соціальну безпеку і матеріальну рівність, а з іншого – вільного розпорядження власною особистістю і благами, що нею створюються, а також обмеження державної влади⁴.

Звичайно, соціальна, правова держава можлива лише в постіндустріальному суспільстві, у якому, по-перше, зростає ефективність виробництва, а національний дохід стає достатнім для задоволення зростаючих потреб практично усіх членів суспільства; по-друге, більша, ніж у індустріальному суспільстві, частина членів суспільства реально виключається з процесу виробництва і потенційно зі сфери економічної активності взагалі поступово значна частина низько кваліфікованої робочої сили перетікає до сфери послуг.

¹ Петришин, В.О. (2014). *Теорія держави і права*. Харків: Право, 331.

² Рабінович, П.М. (2001). *Основи загальної теорії права і держави*: підручник. Київ, Атіка, 49.

³ Рабінович, П.М. (2001). *Основи загальної теорії права і держави*: підручник. Київ, Атіка, 50-51.

⁴ Рабінович, П.М. (1996). *Соціальна держава: мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ: Генеза, Довіра, 374.

Охарактеризоване суспільство об'єктивно є здатним забезпечити загальний високий рівень споживання при збереженні високих прибутків власників засобів виробництва. У такому суспільстві соціальне регулювання здійснюється переважно за принципом юридичної (формальної) рівності, без перерозподілу національного доходу на користь соціально слабких. Як наслідок, формується соціальна, правова держава, котра, при збереженні правової рівності в принципі, визнає та гарантує своєю реальною політикою певні привілеї для соціально слабких. У процесі формування постіндустріального суспільства спочатку держава вирішує завдання щодо перерозподілу національного доходу, а вже потім констатує той факт, що в результаті соціальної діяльності цієї держави створено систему законодавчого захисту інтересів соціально слабких членів суспільства, тобто забезпечуються права «другого покоління»¹.

Головна відмінність соціальної, правової держави від, наприклад, патерналістської полягає, на думку О. Скрипнюка², у тому, що в першій не держава визначає права і свободи громадян для того, щоб опісля їх гарантувати, а навпаки за будь-яких умов права і свободи людини і громадянина визначають межу діяльності держави.

У патерналістській державі її всепоглинаюча опіка над особою, стає справжньою метою її діяльності, а реалізація соціально-економічних прав є достатньою підставою для обмеження особистих і політичних прав та свобод індивідів. У патерналістській і соціальної, правової держави різними є цілі та засоби їх досягнення, вони розвиваються на специфічному, неоднаковому соціальному ґрунті. Якщо при досягненні своїх цілей соціальна держава спирається на розвинену економічну свободу і підприємливість громадян, то патерналістська держава орієнтується на активність самої ж держави. У патерналістському суспільстві усі блага перебувають у розпорядженні держави, є її монополією за відсутності права приватної власності. Така держава прагне максимально зрівняти доходи своїх громадян.

Юридичний аспект соціальної, правової держави полягає у чіткому визначенні правових процедур, форм і меж її діяльності. Право є явищем багатогранним і не просто являє собою соціальний інститут і засіб регулювання відносин, а становить складний світ, різнорівневу реальність зі своїми закономірностями, структурою та логікою розвитку³. Воно, безумовно, є базисом для реалізації ідеї правової держави. Згадана ідея дозволяє гарантувати громадянам суб'єктивне право на отримання заздалегідь визначеної, нормативно встановленої допомоги. У принципі будь-яка соціальна допомога надається відповідно до діючих законів і в передбачених ними розмірах, а не індивідуальними потребами кожної конкретної особи. Таким чином, соціальні гарантії – це за своєю природою та формою водночас гарантії юридичні, що відбиває зв'язок між правовою і соціальною державою.

Слід погодитися з висловленою в юридичній літературі думкою про те, що соціальна і правова держава будуть сумісними, допоки держава влада буде обмежуватися і врівноважуватися, контролюватися і поширюватися свій вплив лише при дотриманні основних прав людини і громадянина.

І навпаки, соціальна держава буде вступати у суперечність із вимогами правової завжди, коли добробут людини, соціальність, соціальна справедливість вважатимуться більшими цінностями, котрі й зараз можуть бути проголошені як основні права за рахунок історично встановлених принципів правової держави.

Конкретніше юридичні обмеження державної влади у соціальній, правовій державі мають проявлятися через фіксацію у Конституції та інших законах, а також і в реальному здійсненні таких принципових положень, як недопущення: задоволення соціально-економічних прав на шкоду політичній, економічній та духовній свободі; реалізація будь-яких «позитивних» прав на шкоду правам «негативним»; державного регулювання економіки на шкоду регулюванню ринковому; встановлення дискримінаційних обмежень, які гальмують розвиток приватного сектора економіки, разом із заборонаю розширення державного сектора за рахунок приватного, а також використання

¹ Четвернин, В.А. (ред.) (1997). *Конституция Российской Федерации: проблемный комментарий*. Москва: Центр конституционных исследований МОНФ, 56-57.

² Скрипнюк, О.В. (2000). *Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики*. Київ: Ін-тут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 27.

³ Данильян, О.Г. (ред.) (2014). *Філософія права: підручник*. Харків, Право, 5.

приватної власності на шкоду загальному благу^{1, 2}. Тільки у результаті такого обмеження державної влади право може успішно функціонувати, і розвиватися соціальна, правова держава. Нарешті, правові засади перемагають соціальні, і починається рух у зворотному напрямку.

Таке коливання забезпечується не тільки розвиненими правовими механізмами, але й особливою соціальною інфраструктурою соціальної, правової держави і породженими цією інфраструктурою інститутами та механізмами демократії, які дозволяють досить швидко замінювати соціально-політичні сили, котрі перебувають при владі, опозицією. На зміну «лівій» більшості у парламенті приходить «права», на зміну консерваторам – соціал-демократи, більш ліберальна адміністрація змінює менш ліберальну, а в результаті внутрішньополітична активність концентрується біля певного оптимального центра³.

Отже, між поняттям «правова держава» і «соціальна держава», і між принципами свободи та соціально-економічної рівності існує, з одного боку, діалектична єдність, а з іншого – можуть виникати суперечності. Соціальна, правова держава, яка претендує на те, щоб вважатися втіленням ідеалу гуманістичної держави, змушена постійно врівноважувати свої такі суперечливі проблеми.

З викладеного випливає ще одне важливе питання: яким є співвідношення понять «соціальна держава» і «громадянське суспільство»? У науковій правовій літературі сформуливалися три позиції щодо співвідношення громадянського суспільства і держави: 1) держава і громадянське суспільство – це соціальні системи, що збігаються; 2) держава і громадянське суспільство – це різні соціальні системи, первинною (ведучою) з яких є держава, котра контролює громадянське суспільство; 3) держава і громадянське суспільство – це різні соціальні системи, у яких держава виконує службову (підлеглу) роль щодо громадянського суспільства⁴.

Аби визначити яка із зазначених позицій більшою мірою відповідає дійсності необхідно їх розглядати більш детально. Як відомо, держава є: по-перше, специфічним закономірним продуктом соціальної неоднорідності суспільства і, по-друге, формою, важелем об'єднання усього населення певної території. Уже з цього визначення стає очевидним, що держава не збігається з громадянським суспільством. Громадянське суспільство і держава – це, так би мовити, два полюси єдиного соціального організму⁵.

Другий варіант співвідношення держави і громадянського суспільства полягає в аномальному поглинанні державою останнього. Це, на думку В. Селіванова, не просто перетворює таку державу у тоталітарну, а знищує об'єктивну основу її існування⁶.

Слід погодитися з домінуючою в сучасному правознавстві позицією, згідно з якою головними ознаками громадянського суспільства у його співвідношенні з державою, є такі: 1) громадянське суспільство не існує до правової держави і поза державою; 2) правова держава є функцією громадянського суспільства; 3) громадянське суспільство і правова держава знаходяться між собою у діалектичному взаємозв'язку; 4) матеріальною основою функціонування громадянського суспільства є соціально-спрямована економіка, підґрунтя якої є багатоманітність форм і видів власності; 5) розвиток громадянського суспільства відбувається відносно самостійно, без втручання держави; 6) суб'єктами громадянського суспільства є вільні й рівноправні індивіди та добровільно сформовані ними об'єднання, які знаходяться між собою у відносинах конкуренції та солідарності; 7) громадянське суспільство є безпосереднім джерелом формування права, створення системи якого є функцією держави. Остання гарантує і захищає його від порушень з боку будь-кого; 8) громадянське суспільство розвивається і взаємодіє з державою у межах права як рівного і справедливого масштабу свободи і справедливості, а не засобу нав'язування державної волі.

¹ Козюбра, М. (1995). Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правові аспекти). *Українське право*, 1(2), 8.

² Четвернин, В.А. (1992). Размышления по поводу теоретических представлений о государстве. *Государство и право*, 5, 11.

³ Четвернин, В.А. (1992). Размышления по поводу теоретических представлений о государстве. *Государство и право*, 5, 11.

⁴ Скакун, О.Ф. (2000). *Теория государства и права*. Харьков, Консум, 65.

⁵ Рабінович, П. (1996). Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування). *Українське право*, 3, 28.

⁶ Селіванов, В.М. (2002). *Право і влада суверенної України: методологічні аспекти*. Київ: Ін Юре, 241.

Другим критерієм, щодо розуміння соціальної, правової держави, на який ми звернули увагу с самого початку, є її атрибути та символи. Досвід застосування публічних атрибутів і символів в життєдіяльності країн Західної Європи, які позиціонують себе як соціальні, правові держави, дає нам підстави зрозуміти як відображається їх державна влада. Публічні атрибути та символи зарубіжних країн можна систематизувати за такими критеріями: назва держави; територія держави в межах її кордонів; формат суверенітету держави; публічні державні символи; нормативно-правова основа держави (система права та система законодавства); грошова одиниця держави, ознаки розрізнення органів державної влади (емблеми, геральдика, форма одягу і т.п.); державні нагороди більшості країн Європи до державних символів зараховують також столицю держави офіційні символи глави держави та органи державної влади, символи військових установ і органів внутрішніх справ, державну печатку, державні нагороди.

Як правило, публічні атрибути і символи затверджуються в Основному законі (Конституції) держави. Конституційна регламентація державних символів різних країн відрізняються і за формою і за змістом. А, наприклад, у таких країнах як Республіка Білорусь, Республіка Македонія, Республіка Узбекистан, Чеська Республіка, Російська Федерація в їх Конституціях вказується лише назва символів без їх будь-якого опису^{1,2}. В окремих випадках Конституція держави містить опис державного прапора, державного герба, та інших символів в деталях. До таких держав належать, наприклад, Республіка Австрія, Республіка Португалія, Республіка Литва, Республіка Болгарія, Республіка Молдова, Республіка Польща, Республіка Словенія, Республіка Угорщина та інші^{3,4}.

Часто в Конституціях країн бывшего Радянського Союзу зазначено, що заснування державних нагород, військових та дипломатичних звань, класних чинів належить до повноваження законодавчої влади. У більшості Конституцій зарубіжних країн встановлено суб'єктів, уповноважених нагороджувати державними нагородами, відзнаками, присвоювати вчені звання. І в першу чергу до таких належить президент країни. Порядок використання публічних атрибутів і символів та притягнення до відповідальності за їх неналежне використання в зарубіжних країнах регулюється окремими нормативними актами.

А, наприклад, законодавство країн бывшего Радянського Союзу, яке регулює застосування публічних атрибутів і символів, ґрунтується на досвіді, набутому в радянські часи, оскільки на території всіх союзних республік діяло законодавство Радянського Союзу і законодавство республіки в яких існували певні протиріччя.

Висновки. Отже, на підставі проведеного аналізу ознак, атрибутів та символів соціальної, правової держави видається можливим стверджувати, що важливим для держави є забезпечення гарантій для використання людиною її економічних, соціальних і культурних прав.

References:

1. Petrishin, V.O. (2014). *Teorija derzhavi i prava* [Theory of state and law]. Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].
2. Rabinovich, P.M. (2001). *Osnovi zagal'noi teorii prava i derzhavi*: pidruchnik [Fundamentals of general theory of law and state: a textbook]. Kyiv: Atika. [in Ukrainian].
3. Rabinovich, P.M. (1996). *Social'na derzhava: mala enciklopedija etnoderzhavoznavstva* [Social state: a small encyclopedia of ethno-state studies]. Kyiv: Geneza, Dovira. [in Ukrainian].
4. Chetvernin, V.A. (red.) (1997). *Konstitucija Rossijskoj Federacii: problemnyj komentarij* [Constitution of the Russian Federation: problem commentary]. Moscow: Centr konstitucionnyh issledovanij MONF. [in Russian].
5. Skripnjuk, O.V. (2000). *Social'na, pravova derzhava v Ukraini: problemi teorii i praktiki* [Social, legal state in Ukraine: theory and practice issues]. Kyiv: In-tut derzhavi i prava im. V.M. Koreckogo NAN Ukraini. [in Ukrainian].
6. Daniljan, O.G. (red.) (2014). *Filosofija prava*: pidruchnik [Philosophy of Law: Textbook]. Kharkiv, Pravo. [in Ukrainian].

¹ Шаповал, В.М. (2008). *Конституційне право зарубіжних країн: акад.курс: підручник*. Київ: Юрінком Інтер, 101.

² Гловатий, С. (упоряд.). (1996). *Конституції нових держав Європи та Азії*. Київ: Укр.Правн. Фундація; Вид-во «Право», 91, 159, 343, 421, 488.

³ Окуньков, Л.А. (ред.) (1999). *Конституции государств Европейского Союза*. Москва: НОРМА-ИНФОРМА-М, 12, 523.

⁴ Гловатий, С. (упоряд.). (1996). *Конституції нових держав Європи та Азії*. Київ: Укр. Правн. Фундація; Вид-во «Право», 52, 154, 194, 263, 267, 339.

7. Kozjubra, M. (1995). Derzhavna vlada: mezhi zdijsnennja ta forma organizacii (politiko-pravovi aspekti) [State power: limits of implementation and the form of organization (political-legal aspects)]. *Ukrainske pravo* [Ukrainian Law], no. 1(2), 4-13. [in Ukrainian].
8. Chetvernin, V.A. (1992). Razmyshlenija po povodu teoreticheskikh predstavlenij o gosudarstve [Thoughts on theoretical ideas about a state]. *Gosudarstvo i pravo* [State and Law], no. 5, 3-11. [in Russian].
9. Skakun, O.F. (2000). *Teorija gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. Kharkiv, Consum. [in Russian].
10. Rabinovich, P. (1996). Gromadjanske suspilstvo i pravova derzhava (zagalnoteoretichni mirkuvannja) [Civil society and Legal state (general theoretical considerations)]. *Ukrainske pravo* [Ukrainian Law], no. 3, 22-34. [in Ukrainian].
11. Selivanov, V.M. (2002). *Pravo i vlada suverennoi Ukraini: metodologichni aspekti* [Law and power of sovereign Ukraine: methodological aspects]. Kyiv: In Jure. [in Russian].
12. Shapoval, V.M. (2008). *Konstitucijne pravo zarubizhnih krain: akad.kurs: pidruchnik* [Constitutional law of foreign countries: ac.course: textbook]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
13. Glovatij, S. (uporjad.). (1996). *Konstitucii novih derzhav Yevropi ta Azii* [Constitutions of new states of Europe and Asia]. Kyiv: Ukr. Pravn. Fundacija; Vid-vo «Pravo». [in Ukrainian].
14. Okun'kov, L.A. (red.) (1999). *Konstitucii gosudarstv Evropejskogo Sojuza* [Constitutions of the European Union states]. Moscow: NORMA-INFORMA-M. [in Russian].

Інна Тукаленко, к. політ. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ВПЛИВ ФЕМІНІЗМУ НА РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Inna Tukalenko, PhD in Political Science

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE INFLUENCE OF FEMINISM ON THE DEVELOPMENT OF DEMOCRACY: THE THEORETICAL ASPECT

Within the article, feminist approaches that carry out a critical analysis of the patriarchal foundations of liberal democracy are systematized. The following mechanisms of overcoming the drawbacks of the concept of universal citizenship are considered: the activation of women's participation (the development of participatory democracy), the expansion of group representation (the development of gender sensitivity of pluralistic democracy), the transformation of all discourses and practices where "woman" is constructed as "object of submission". On the example of the provisions of the documents of the United Nations, the influence of the theoretical concepts of feminist critique of democracy on the construction of political goals and intentions of the world political community is being proved.

Keywords: feminism, democracy, participatory democracy, pluralistic democracy, gender equality.

Постановка проблеми. Демократія від часів її заснування в античних Афінах зазнала суттєвої трансформації в багатьох аспектах. Зокрема, кардинальним змінам був підданий спосіб функціонування демократії, що виявляв себе у прямій формі народовладдя (безпосередньої участі громадян в управлінні) та був витіснений, в часи становлення ліберальної парламентської демократії, репрезентативною формою громадянської участі. Це значно послабило роль кожної особистості у впливі на політичний процес, проте уможливило функціонування демократії у великих – територіально та чисельно – державах. Поза цим, еволюціонування демократії відбувалося і у фундаментальному, для даного політичного режиму, питанні – громадянської ідентифікації. Афінська демократія визначається сучасною політичною наукою як класова та патріархальна, адже спиралася на встановлення обмежень громадянської участі для невольників (полонених та боржників) та жінок. Ці обмеження, не лише з сучасної перспективи, але і з погляду більш ніж двохсот річної історії впровадження демократичного парламентського представництва, зазнавали гострої критики та поступово скасовувалися.

Так, від 1794 року (першої «спроби» скасування рабства у Франції) і до 1869 – року скасування рабства у Португалії, рабство забороняється у Іспанії (1911), Британській імперії (1833), у Сполучених штатах Америки (1865). Це дало поштовх для поетапного розширення громадянських прав на всіх чоловіків. Білі чоловіки у Америці отримали право голосу в 1820 році, а за 50 років воно було поширене на всіх чоловіків, включно із нещодавніми рабами. Франція визнала виборчі права чоловіків 1848 року, а до 1900 року їх вже отримали чоловіки в Німеччині, Австрії, Данії, Швейцарії, Іспанії, Греції, Новій Зеландії, Норвегії¹. Та лише наприкінці цієї переможної хвилі почали з'являтися перші здобутки і у боротьбі жінок за включення їх до категорії громадян на рівних засадах із чоловіками. Більшість європейських країн та Сполучені штати закріплюють право жінок на «голос» після Першої світової війни, паралельно долаючи й інші табу на повноцінну реалізацію у суспільному житті та родині – права на опіку над дітьми, на розлучення, на спадок та розпорядження коштами, на освіту та роботу, тобто володіння тими громадянськими і цивільними правами, котрі вже мали всі чоловіки.

¹ Мортімер, Ієн (2018). *Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас*. Харків: Фабула, 285.

Усі ці зрушення стали можливими завдяки тривалій, більш ніж столітній боротьбі жінок за свої права. Фемінізм як теорія і політичний рух спричинився загалом до перегляду цивілізаційних основ західного світу, що ґрунтувалися на патріархальних ідеологемах і практиках та вплинув на еволюцію демократії, котра поступово позбавлялася успадкованих з давніх часів переконань у різній цінності статей. Закріплення ліберальної ідеї універсального громадянства, поширеного на всіх людей, не залежно від кольору шкіри, статеві чи національної приналежності змінило суспільні взаємини, сферу праці та політичні системи. Проте час оприявнив проблеми і межі демократичного потенціалу універсальної ліберальної рівності, що виявилися у нездатності рівних прав забезпечувати рівні можливості для різних категорій і груп людей, зокрема жінок і чоловіків. Усвідомлення цього породило у феміністичних студіях сплеск теоретичних роздумів, котрі так чи інакше апелювали до необхідності наступного етапу трансформації демократії, що здатна була би розвинути чутливість до специфічних проблем груп та спільнот.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феміністична критика ліберальної демократії була розгорнута найбільш інтенсивно від кінця 70-хх років XX століття. Фундаментальною працею, що артикулювала проблему маскулінного походження ідеалу демократичної рівності була книга Керол Пейтман «Статевий контракт». Не меншого значення для переосмислення ролі та механізмів демократії у забезпеченні реального рівноправ'я жінок і чоловіків, стала ще одна праця цієї авторки – «Фемінізм і демократія». Ідею релевантності статі демократії розвивають Айріс Янг та Анне Філіпс, питання розбудови демократичної соціальної держави, заснованої на рівноправ'ї піднімає Ненсі Фрейзер, а Шанталь Муфф апелює до необхідності концептуального переосмислення категоріальних засад тлумачення політики та влади, що уможливлуватиме зміни інститутів та механізмів демократії.

Для комплексного погляду на проблему впливу фемінізму на демократію нам *необхідно* розглянути всі основні підходи в тлумаченні цього зв'язку та виявити кореляцію між теоретичним аналізом цієї проблеми та реакцією демократичних інститутів на її висновки і рекомендації.

Виклад основного матеріалу.

Для належного функціонування сучасної ліберальної моделі демократії витіснення громадянської нерівності було наріжним пунктом і стверджувалося за умови руйнування зв'язку між соціально-політичною нерівністю та стійкими груповими розрізненнями. Це означає, що наявні в державі групи людей, марковані за різними ідентифікаційними ознаками – статі, раси, віри, етнічної приналежності та ін. – не повинні ставати базою політичного розшарування. Цю тезу, особливо ретельно обстоює Чарльз Тіллі (Charles Tilly), пояснюючи, що не відсутність категоріальних розрізень як таких зумовлює успішність демократії, а – впровадження такої стратегії співіснування груп, де розрізнення не стануть лініями розламу публічної політики.

Традиційно ж західні політичні режими вибудовували систему прав та обов'язків, ґрунтованої на категоріальній нерівності. Але демократія, навпаки, є нестійкою настільки, наскільки «подібні розрізнення домінують у публічній політиці» та розквітає, «коли нерівності повсякденного життя не пов'язані з нерівностями у відношенні держава – громадянин»¹. З іншого боку Ч.Тіллі визнає, що в демократичних режимах декларування загальної рівності не знімає потребу «управління» категоріальними нерівностями, адже «боротьба за те, до якого ступеню держава повинна підтримувати чи міняти існуючі категоріальні нерівності»² залишається актуальною. З боку ж представни/ків/ць різних груп ця дилема формулюється як проблема визначення границь припустимих втручань у сферу ідентичнісного та врахування їхніх інтересів у публічній політиці. У феміністичних дослідженнях не має консенсусу щодо вирішення цієї дилеми, як з огляду на заперечення самої есенційної сутності жіночого, так і з огляду на потребу врахування інтересів внутрішньо неоднорідної категорії жіноцтва.

Деякі ж з феміністок побоюються, що інтенсифікація феміністичних домагань до демократії може загрожувати стійкості її інституцій. Зокрема йдеться про підхід Мері Діц, котрий цілком суголосний тіллівському занепокоєнню. Еволюція демократії в бік ускладненої диференціації громадянства, що враховуватиме категоріальні ідентичнісні розрізнення, зокрема і міжстатеве, зіткнеться зі складними викликами, що можуть загрожувати розвитку демократії. Так, Мері Діц

¹ Тіллі, Чарльз (2007). *Демократія*. Москва: Наука, 145.

² Тіллі, Чарльз (2007). *Демократія*. Москва: Наука, 145.

(Mary G. Dietz), наполегливо критикує бажання декотрих феміністок протиставити ліберальним універсальним демократичним політикам феміністські політики приватного, як осереддя особливого роду чеснот. Вона, зокрема, піддає сумнівам здатність матернальних чеснот конвертуватися у політичні, оскільки материнський досвід вибудовується навколо чуттєвої взаємодії з «конкретним іншим», що принципово суперечить сутності демократичних публічних політик, ґрунтованих на необхідності узагальнення та уніфікації. А отже, вибудовувати на «ексклюзивності» колективний публічний простір є контраверсійною ідеєю, що розхитує фундамент демократії.

Але, цей «страх» руйнування самого фундаменту більшість феміністок не поділяла. Основним аргументом, що спростовував логіку вище наведених міркувань, стала теза про позірну абстрактність ліберального громадянства. Адже воно не пропонувало нового конструкту громадянства, а просто розширювало рамки ексклюзивно чоловічого на жіноцтво. Традиційне уявлення про головуючу роль чоловіка в родині, котра й наділяла саме його правом вирішувати та репрезентувати «голос» родини в цілому, прищеплювало переконання в тому, що відмінностей чи й суперечностей у ідейних орієнтаціях між подружжям не може бути або й не повинно бути (у найбільш консервативних версіях). А категорії «громадянин» та «домогосподар» фактично ототожнювалися саме з чоловіком, не маючи не тільки граматичної нейтральності, але й змістовної. Звідси визнання громадянської рівності між чоловіками і жінками фактично виявилось пропозицією поширення чоловічого шаблону на обидві статі.

Таке категоріальне розширення безумовно мало велике позитивне значення у конструюванні нових сфер можливостей для «другої» половини людства, але як з'ясувалось згодом, породило невидимі бар'єри для функціонування демократії на паритетних засадах. Насамперед це виявилось у різних можливостях жінок репрезентувати себе у суспільно-політичній сфері. Поступово науковиці та науковці у феміністичних та гендерних дослідженнях висвітлили цілу низку проблем, які навіть отримали свої усталені формулювання, як от: «скляна стеля», «гендерний розрив», «фемінізація бідності», «непряма гендерна дискримінація», «професійна гендерна сегрегація» тощо. Кожне зі згаданих понять характеризувало феномен неправових перешкод, що заважали жінкам на рівні з чоловіками скористатися універсальними правами. Тому, насамперед, було важливим виявити механізми такої дискримінації, які й призводили до інституалізації нерівної дії формально рівних норм та знайти можливості запобігання їхньому відтворенню.

Першою наймасштабнішою мішенню феміністичної критики стала проблема низької репрезентації інтересів жінок як групи в політиці. Унікальний досвід, проблеми та потреби жінок залишалися у політичному керуванні чоловіків, що і надалі посідали більшість позицій в політичних інституціях. Феміністки апелювали до факту статевого дисбалансу в представницьких органах та загалом політичних процесах як до недоліку/недосконалості ліберальної демократії. Айріс Меріон Янг (Iris Marion Young), зокрема, вважала, що цей гандж можна здолати впровадженням «додаткових механізмів презентації таких груп»¹. Вона розвивала, як ми бачимо, засади учасницької теорії демократії, що і мала би забезпечити «повноту» функціонування даного режиму як максимально наближеного до віддзеркалення групової різноманітності в суспільстві. Забезпечення ж інституалізації групового представництва можливе за кошт демонополізації ресурсів привілейованих груп, що гарантують їм відтворення домінуючих позицій.

Створення різноманітних державних інститутів, відповідальних за імплементацію «жіночого питання» в політичний порядок денний та інституалізація заходів позитивної дискримінації (введення законодавчих квот на представництво однієї статі) стали основними механізмами впровадження курсу на розвиток демократії дружньої жінкам. І хоча ці механізми набували все більшої підтримки у феміністському середовищі, проте вони не викликали однозначного схвалення.

Традиційно під сумнів бралася думка про спільну жіночу сутність, що мала би стати основою групової жіночої ідентичності та змістом «жіночого питання». Проте, не меншої критики зазнала й практика створення окремих бюрократичних структур, відповідальних за впровадження жіночих інтересів та врахування жіночого голосу у прийнятті відповідальних державницьких рішень. На аргумент заперечення есенціальності «природи» жінки, а отже стабільної бази жіночої групової ідентичності, дається цілком слушна відповідь: ідентичність може забезпечуватися не лише «природою», а спільним жіночим досвідом, концентрованим на родині й турботі, що слугує

¹ Філіпс, Анне (2006). Демократія. *Антологія феміністичної філософії*. Київ: Основи, 610.

достатньою ідентифікаційною характеристикою статі та має складні соціально-політичні наслідки, виражені у «гендерному контракті». Інституційні розбудови критикувалися як щодо створення ілюзорного ефекту вирішення проблем жіночого представництва так і щодо підданості цих інституцій вічному залізному закону Міхельса – олігархізації соціальної структури. Тобто закид стосується процесу бюрократизації й маргіналізації ідей та руху жіночого представництва.

Найширшої ж підтримки поміж феміністок отримала позиція К.Пейтман, що чітко і однозначно наголосила на недостатності вище описаних політик: «Ані рівні можливості лібералізму, ані активне громадянство демократії участі, що охоплює всіх людей, не можуть бути досягнуті без радикальних зрушень в особистому та домашньому житті»¹. Фактично К.Пейтман застосовує гасло другої хвилі фемінізму – «особисте – це політичне» – у діагностуванні проблеми гендерної нечутливості демократичних режимів кінця ХХ століття. І хоча заклик розглядати особисті, тобто сімейні, а отже асоційовані із жінкою, проблеми (сексуальності, абортів, домашньої турботи та опіки як сфери відповідальності жінок, особистого часу та простору для жінок тощо) як суспільно і політично значущі, активно обговорювався у феміністичному середовищі ще від початку 70-х років, К.Пейтман доводить його значення для демократичної практики в цілому.

Демократія так і не вийде із пастки «нерівноцінного громадянства», якщо не сприятиме забезпеченню рівних можливостей реалізації громадянських прав для обох статей та не розсуне межі андроцентричного політичного. Адже жінки не зможуть зреалізуватися на рівні з чоловіками ні у виробничій, ні у суспільній сфері, якщо їх і далі вважатимуть природно призначеними на виконання сімейних функцій, а чоловіки не зможуть реалізовуватися вповні в репродуктивній діяльності допоки політично не створюватимуться можливості для цього, зокрема й завдяки трансформації ринку праці, ґрунтованого на патріархатному укладі економіки. Навіть майбутнє демократії як такої, на думку американської науковиці, залежить від її здатності бути релевантною фемінізму: «Демократична» теорія і практика, що не є разом з тим феміністською, слугує лише опертям фундаментальної форми панування і тим самим перетворює у глузування ідеали та цінності, які як вважається, демократія повинна втілювати собою»².

Врешті, всі вище окреслені підходи піддаються критиці в концепції радикальної демократичної політики сучасної французької політичної мислительки Шанталь Муфф (Mouffe Chantal). Вона виводить рівень своїх аргументів у площину необхідності перегляду самого концепту політичного, що від середини ХХ століття все ширше ототожнюється з ліберальним уніфіковчим підходом урегулювання конфліктів, шляхом їхнього максимального витіснення з поля установлення групових відносин. Звідси її критика скеровується на доведення хибності безальтернативності «антиконфліктних» ліберальних політик. Шанталь Муфф вбачає небезпеку в недооцінці різноманітності та конфліктогенності суспільств, яку не можливо – і на думку авторки й не потрібно – долати за будь-яку ціну. Ці зусилля швидше призведуть до загострення конфліктів аж до антагоністичної форми, і в першу чергу за лініями «природного» групового поділу, що Ч.Тілі визначав як категоріальне розрізнення. А значить розгортання міжетнічних, міжкласових, міжконфесійних та ін. конфліктів матиме високу ймовірність, високий градус протистояння і цим самим небезпечно посилюватиме виклики демократії.

Запобігти цьому здатне впровадження агоністичних політик, що не витісняють конфлікти, а каналізують їх та інституалізують в рамках ціннісної системи плюралістичної демократії, де важить не стільки есенційна групова ідентичність, скільки спільність мети з максимальної реалізації свободи та рівності. Індикаторами ж вирізнення певних груп, що вступають у демократичну боротьбу, є «чисельні соціальні взаємовідносини, в яких ситуація домінування існує як дещо, чому слід кинути виклик з позиції принципів свободи та рівності»³. Ці проблеми можуть стати спільними для багатьох груп з різними ідентичнісними основами: раси, статі чи груповими інтересами: екологічні, антиглобалістські тощо. Тому, замість пошуку окремішнього шляху забезпечення рівності для себе, жінки могли би більш конструктивно вирішувати спільну для різних груп

¹ Пейтман, К. (2004). Феминизм и демократия. *Гендерная реконструкция политических систем*. Санкт-Петербург: Алетея, 959.

² Пейтман, К. (2004). Феминизм и демократия. *Гендерная реконструкция политических систем*. Санкт-Петербург: Алетея, 960.

³ Муфф, Шанталь (2001). Феминизм, гражданство и радикальная демократическая политика. *Ведение в гендерные исследования. Часть II: Хрестоматия*. Харьков: ХЦГИ; Санкт-Петербург: Алетея, 227.

проблему конструювання підкорених суб'єктностей. І цей конструкт не зводиться до меж «категоріального розрізнення», він зазвичай є інтерсекційним, оскільки формування «підкореного суб'єкта» відбувається в багатьох площинах одночасно. А, звідси, феміністські цілі та завдання – стверджує Ш.Муфф – повинні полягати у трансформації всіх дискурсів, практик та соціальних взаємовідносин, де категорія «жінка» сконструйована у такий спосіб, що передбачає підпорядкування»¹.

Усі окреслені підходи, як бачимо, відображають переконання у тому, що ліберальна демократія є незадовільною моделлю для паритетної репрезентації позицій обох статей. Між тим кожний із підходів декларує переконання у здатності демократичного режиму до трансформації у бік максимально повної та паритетної репрезентації інтересів різних груп, зокрема й гендерованих. А ліберально-демократичний ідеал юридично гомогенного суспільства «рівних прав» заступається значно складнішою композицією плюралістичного суспільства «різних прав». Тобто рівність і справедливість досягається за умови правової підтримки груп з різним потенціалом можливостей.

Звісно, така модель демократії для свого упровадження потребувала переосмислення багатьох усталених понять та суспільних феноменів, як от: політика, влада, рівність, громадянство тощо. Феміністки чітко усвідомлювали, що для викорінення патріархальних ідеологічних установок і традиційних усталених практик, потрібно підважити сам фундамент організації публічного життя, тобто – політики. Тому теоретичні дискусії щодо неадекватності прагнень витлумачувати сутність і рамки сучасної політики за стандартами попередніх епох, стали справжнім викликом для традиційної політичної науки.

На думку Керол Пейтман досягти широкого активізму громадян, де кожен здатен впливати на своє життя та життя оточуючих людей, можна лише за умови нового тлумачення самої політики, яка долатиме усталені межі функціонування урядів. Вона стверджує, що поняття суспільства участі вимагає поширення «політичного» на сфери, які не належать до національних держав². Тим самим створюється ґрунт для переоцінки ролі та значення участі у організації діяльності індивідів на робочих місцях та в громадському секторі. Така діяльність одночасно розглядається і як доступна форма та метод впливу на прийняття рішень та досягнення реальних змін у повсякденному житті, і як школа «демократичної участі» громадян на національному рівні, і як моральна реабілітація самої демократії, яка у такий спосіб забезпечує можливість реалізації принципів народовладдя.

Якщо ж взяти до уваги, що предмет політичної науки, за влучним висловом Дітер Нолен (D.Nohlen), є співіснуванням людей як громадян, то очевидним стає роль включення дихотомії «приватне-публічне» у міркування про конструювання громадянського статусу та й політики в цілому. Суспільний устрій, що формувався на засадах виключення жінок зі сфери публічного (або ж і «включення» жіночої підпорядкованості як передумови автономності чоловічого громадянства – за Керол Пейтман) продовжуватиме і далі відтворювати в ідеологемах та практиках ідею політичної нерелевантності жінок. «Цей лад, за висловом Клавдії Мюнцинг (C. Muenzing), постійно генерує стереотипи статевих ролей, які виявляються також і в боротьбі за особисте та суспільне життя»³. Досвід феміністичного акціонізму продемонстрував, що класичні електоральні механізми розширення представництва жінок у політичних інститутах не здатні забезпечити ані кількісної паритетності статей, ані наділення жінок реальним впливом у прийнятті рішень. Тому конструювання світу жінки і чоловіка в рамках зруйнованого протиставлення приватного та публічного, що визначало диференціацію репродуктивних та публічних статевих ролей, і формує умови побудови відносин громадян на нових засадах, що позбавляють жінок статусу «другорядних» громадян.

Аналогічні закиди висловлювалися і стосовно необхідності реконцептуалізації влади, що традиційно говорила «чоловічим голосом» і відображала чоловічі інтереси та уявлення. Мері В.Бірд (Mary Beard) у статті «Жінки і влада. Маніфест», наголошуючи на відстороненні жінок як групи (на відміну від нечисельних індивідуальних прикладів) від влади, підтверджує тезу про недостатність покладання лише на розширення політичної репрезентації жінок. Адже перебування жінок у структурах, що споконвіку функціонують за чоловічими «лекалами», цілком ймовірно може

¹ Муфф, Шанталь (2001). *Феминизм, гражданство и радикальная демократическая политика. Ведение в гендерные исследования. Часть II: Хрестоматия*. Харьков: ХЦГИ; Санкт-Петербург: Алетейя, 232.

² Pateman, Carole (1970). *Participation and democratic theory*. Cambridge University Press, 106.

³ *Политика и личность* (2012). Харьков: Гуманитарный центр, 79.

виявитися неефективним та, навіть, скомпрометувати саму ідею паритетності статевого представництва. Тому потрібно дбати не лише і не стільки про обіймання жінками посад, скільки про зміну самих структур влади, а значить владу потрібно переосмислити, позбавляючи її суспільного престижу. «Думати спільно про владу тих кого ведуть, а не лише лідерів. І головне – думати про владу як про визначення чи навіть дієслово («правити»), а не як про об'єкт володіння»¹

Відмова від тлумачення влади як об'єкту володіння (цілком суголосна фукольдінській ідеї іманентності влади) надасть можливість девальвувати вартість цього володіння. А це призведе до пом'якшення боротьби за владу та накреслить інші «портретні» характеристики «владоборців». І тоді жінки, що беруть у цих процесах активну участь, можливо не оцінюватимуться як «завойовниці», претендентки на зарезервовані чоловіками позиції. Тлумачення ж влади як «дечого елітарного, того, що наділяє престижем, що вимагає особистої харизми, так званих «лідерських якостей»² прирікає жінок на наслідування «чоловічих» тактик та методів. Розуміння ж влади як інституційної можливості управляти, а не правити, формувати альтернативи, а не безапеляційні вимоги забезпечує іншу конкурентну перспективу для обох статей. Врешті, дилема у питанні того, що потрібно змінювати – визначення влади чи самих жінок, «вписуючи» їх у чоловічу модель влади, розв'язується категорично: саме переосмислення влади відкриває можливості конструювання відносин агоністичної, а не антагоністичної природи, а отже сприятиме розбудові паритетної демократії.

До того ж «прагнення влади», за цих обставин, змінює свій зміст, «фемінізуючи» лідерство. В умовах масштабування формату учасницької демократії, де збільшується вага впливу на прийняття рішень чи участі у виробленні рішень через наділення правами та повноваженнями підлеглих, на низові рівні організацій та інституцій затребуються комунікативні колективістські якості, традиційно приписувані жінкам. Це, своєю чергою, призводить до послаблення усталеного упередження до жінок лідерок, яке й ґрунтувалося на переконанні у рольовій невідповідності жіночих якостей лідерським позиціям³. А отже розширення рамок ліберальної демократії сприяє і виробленню запиту на інший тип лідерства – демократичного стилю керівництва, що сприятливіший до жінок з огляду на зміст та методи лідерського управління.

Ще однією категорією, що зазнала суттєвої феміністичної критики, була – «рівність». Переосмислення «рівності» розгорнуло дискусію, що виходила за межі феміністичних студій, адже об'єктом критики стало саме ядро ліберальної демократії і її диференційна ознака – принцип рівноправності. Андроцентрична модель громадянської рівноправності, як ми вже зазначали вище, не тільки не створювала рівних можливостей реалізації своїх прав представникам обох статей, але й усталювала ці розбіжності, відтворюючи принципи універсального громадянства⁴. І хоча ліберально-демократична модель громадянської рівності мала величезний вплив на соціальну емансипацію жінок у XIX-XX століттях, на сьогодні вона мусить бути переглянута, з огляду на входження в епоху розбудови так званого соціального громадянства. Як слушно зазначає Ненсі Фрейзер (Nancy Fraser), ліберальне трактування рівності не задовольняє сучасних запитів на розширення рамок рівноправності. Науковиця називає три принципи рівності, що мають бути враховані при конституюванні сучасної категорії соціальної рівності: рівність доходів, рівне право на дозвілля та рівність поваги⁵. Принаймні, саме ці три критерії найбільш обґрунтовано досліджуються у різних феміністських розвідках.

«Рівність доходів» передбачає не просто подолання гендерного розриву у доходах жінок і чоловіків, але й розв'язання похідних від цього розриву проблем: фемінізації бідності, комплексу залежності від чоловіка і, звісно, соціальної несправедливості, що виявляє себе у різній оцінці рівноякісної праці. «Рівне право на дозвілля» порушує проблему нерівного розподілу родинних

¹ Бирд, М. (2018). *Женщины и власть: Манифест*. Москва: Альпина нон-фикшн. <<https://ozon-st.cdn.ngenix.net/multimedia/1023986363.pdf>> (2019, березень, 14).

² Бирд, М. (2018). *Женщины и власть: Манифест*. Москва: Альпина нон-фикшн. <<https://ozon-st.cdn.ngenix.net/multimedia/1023986363.pdf>> (2019, березень, 14).

³ Ван Книппенберг, Даан, А. Хога, Майкл (ред.) (2012). *Лидерство и власть. Процессы идентичности в группах и организациях*. Харьков: Гуманитарный центр, 158-159.

⁴ Див.: Тукаленко, І. (2017). Гендерний вимір громадянства. *Аннали юридической истории*, 1, 2, 130-136.

⁵ Фрейзер, Ненсі (2014). Після сімейного заробітку: гендерна рівність і соціальна держава. *Образ, тіло, порядок. Гендерні дослідження в міждисциплінарному спектрі*. Київ: Медуза, 207-208.

обов'язків, що прирікає жінок на так звану «другу зміну», покладаючи на них відповідальність за виконання більшості родинних потреб і турбот. Саме це і зумовлює диспропорцію у часі на дозвілля між чоловіками та жінками і позбавляє жінок права на відпочинок у рівному обсязі з чоловіками. Врешті, «рівне право на повагу вимагає визнання жінки як особистості та визнання її праці»¹ – резюмує Ненсі Фрейзер. Інакше кажучи, розвиток демократії залежить від здатності сприяти утвердженню гендерної рівності не лише у політичній, але й соціальній та економічній царинах.

Очевидно, що таке багатопланове розуміння рівності вимагає складних механізмів реалізації цієї візії і ліберальна демократія не здатна упоратися із такими викликами без перегляду традиційного підходу правового уніфіковчого регулювання. Тим паче, що не всі аспекти гендерної рівності можуть, взагалі, бути врегульованими винятково в юридичній площині, зокрема ті, що стосуються забезпечення визнання права на повагу і гідність. Проте, вже не одне десятиліття не тільки в науковій спільноті, але й міжнародному політичному середовищі нуртує переконання в тому, що правові механізми слугують каталізаторами змін в усталених культурних ідеалах та практиках. Тому переосмислення фундаментальних політичних категорій мало знайти відображення, насамперед, у трансформованому праві, що фіксувало необхідність сприяння і підтримки механізмів усталення паритетної демократії, зокрема, і в питанні гендерної рівності.

Потреба впровадження цих змін констатувалася на найширших та найповажніших міжнародних майданчиках. Зокрема, Організація Об'єднаних Націй від прийняття у 1952 році Конвенції про політичні права жінок і до Резолюції 2015 року – «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року», де серед 17-ти цілей та завдань сталого розвитку визначена й ціль «Забезпечення гендерної рівності й розширення прав та можливостей всіх жінок і дівчат», систематично наголошує на цінності гендерної рівності для розбудови і розвитку справедливого суспільства. У цьому документі чітко зазначається, що сталий розвиток людства неможливий без успіхів у забезпеченні «половини людства» (жінок і дівчат) рівним доступом до якісної освіти, до економічних, політичних та трудових ресурсів, як і сприяння розкриттю їхнього лідерського потенціалу. До того ж формулювання конкретних положень цілі «Гендерної рівності» свідчить про усвідомлення комплексності проблем на цьому шляху. Всі три, зазначені феміністичною теорією аспекти рівності: на доходи, дозвілля і повагу, відображаються у цьому документі. Так, ціль 5.а. апелює до необхідності проведення реформ у галузі економіки, надаючи жінкам рівних прав на економічні ресурси, забезпечуючи їм доступ до володіння і розпорядження різними формами власності, зокрема і землі, до фінансових послуг тощо. Ціль 5.4 закликає *визнавати та цінувати* працю жінок з піклування та ведення домашнього господарства як через впровадження чи розширення зони соціальної відповідальності держави, так і «заохочуючи принцип спільної відповідальності у веденні господарства і в родині»².

У визначенні глобального порядку денного, окремо акцентувалась увагу на необхідності розуміння демократії як режиму, що має забезпечувати *умови* відкритого діалогу та можливості артикулювати свої домагання. А визнання законодавчих (традиційних для ліберальної демократії) прав на участь в політичному процесі доповнювалась формулюванням про надання *можливостей* жінкам брати активну участь в ньому. До того ж, стверджується думка про «неповноцінність» демократії, функціонуючої в умовах обмеженої жіночої активності: «Демократична суспільство потребує участі жінок для того, щоби бути по справжньому демократичним, а жінкам потрібна демократія, для того щоби змінити порядки та закони, які перешкоджають їм та суспільству в цілому досягнути рівності»³.

Отже, сучасне поняття демократії мусить ґрунтуватися на гендерній інклюзії, тобто забезпечення функціонування демократичної політичної системи на умовах гендерного паритету, що є необхідною та невід'ємною складовою кваліфікації режиму як демократичного. Демократія

¹ Фрейзер, Ненсі (2014). Після сімейного заробітку: гендерна рівність і соціальна держава. *Образ, тіло, порядок. Гендерні дослідження в міждисциплінарному спектрі*. Київ: Медуза, 207-208

² Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development* (General Assembly of the United Nations). <<https://undocs.org/en/A/RES/70/1>>. (2019, березень, 14).

³ *Global Issues. Democracy. Women and Democracy* (General Assembly of the United Nations). <<http://www.un.org/en/sections/issues-depth/democracy/index.html>>. (2019, березень, 14).

в сучасних умовах не може бути патріархальною ані у плані формального закріплення переваг чоловічої статі, ані на рівні поширення традиційних стереотипних установок щодо місця і ролі жінок у суспільстві. А гендерна рівність не є ситуативним доважком до демократії, а – метою процесу демократизації, забезпечення миру, рівності та сталого розвитку. Тому феміністичні домагання до політичних спільнот та інститутів стають локомотивом фундаментальних перетворень демократії як на рівні інститутів, так і на рівні цінностей і поведінкових норм громадянської культури.

References:

1. Beard, Mary (2018). *Zhenshhiny i vlast': Manifest* [Women & Power: A Manifesto]. Moscow: Al'pina non-fikshn. <<https://ozon-st.cdn.ngenix.net/multimedia/1023986363.pdf>> (2019, March, 14). [in Russian].
2. Held, David (2014). *Modeli demokratii* [Models of Democracy]. Moscow: Izdatel's'kij dom «Delo» RANHiGS. [in Russian].
3. *Liderstvo i vlast'. Processy identichnosti v grupah i organizacijah* (2012). [Leadership and power. Identity processes in groups and organizations]. Kharkiv: Gumanitarnyj centr. [in Russian].
4. Mortimer, Ian. (2018). *Stolittya zmin. Yake stolittya bachy'lo najbil'she zmin i chomu ce vazhly'vo dlya nas* [Centuries Of Change. Which Century Saw the Most Change and Why it Matters to Us]. Kharkiv: Fabula. [in Ukrainian].
5. Mouffe, Chantal (2001). *Feminizm, grazhdanstvo i radikal'naja demokraticeskaja politika*. [Feminism, citizenship and radical democratic politics]. *Vvedenie v gendernye issledovanija* [Introduction to gender studies]. *Part II.: Readings*. Kharkiv: HCGI, Saint-Petersburg: Aletejja. [in Russian].
6. Pateman, Carole (2004). *Feminizm i demokratija* [Feminism and Democracy]. *Gendernaja rekonstrukcija politicheskikh system* [Gender Reconstruction of Political Systems]. Saint-Petersburg: Aletejja. [in Russian].
7. *Politika i lichnost'* (2012). [Politics and personality]. Kharkiv: Gumanitarnyj centr. [in Russian].
8. Tilly, Charles (2007). *Demokratija* [Democracy]. Moscow. [in Russian].
9. Tkalenko, I. (2017). *Gendernyj vymir gromadyanstva* [Gender Dimension of Citizenship]. *Annaly juridicheskoy istorii* [Annals of Legal History], vol. 1, no. 2, 130-136. [in Ukrainian].
10. Phillips, Anne (2006). *Demokratiya* [Democracy]. *Antologiya feministychnoyi filosofiyi* [Anthology of feminist philosophy]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
11. Fraser, Nancy (2014). *Pislya simejnogo zarobitku: genderna rivnist i socialna derzhava* [After the family wage: gender equality and the welfare state. Image, body, order. Gender studies in the interdisciplinary spectrum]. *Obraz, tilo, poryadok. Genderni doslidzhennya v mizhdyscyplinarnomu spektri* [Image, body, order. Gender studies in the multidisciplinary aspect]. Kyiv: Meduza, 205-225. [in Ukrainian].
12. *Global Issues. Democracy. Women and Democracy* (General Assembly of the United Nations). <<http://www.un.org/en/sections/issues-depth/democracy/index.html>> (2019, March, 14). [in English].
13. *Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development* (General Assembly of the United Nations). <<https://undocs.org/en/A/RES/70/1>> [in English]. (2019, March, 14).
14. Pateman, Carole (1970). *Participation and democratic theory*. Cambridge University Press. [in English].

Іван Філінюк

Південно-західний апеляційний господарський суд, Україна

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ДИТЯЧИХ СУДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Ivan Filiniuk

Southwest Economic Court of Appeal, Ukraine

ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF ACTIVITY OF CHILDREN'S COURTS ON THE UKRAINIAN LANDS IN THE RUSSIAN EMPIRE

The article analyzes the process of creation of specialized children's courts on Ukrainian lands within the Russian Empire. The author determined that one of the tools to overcome juvenile delinquency has become a special juvenile court, already tested in a number of foreign countries. The author analyzes the organizational and legal foundations of the functioning of juvenile courts. It is concluded that cases were considered behind closed doors, extraneous people, except for parents and a custodian, were not allowed in court in order not to compromise the child. Moreover, the further consideration of the case in juvenile courts was, in general, more like an educational conversation than ordinary litigation: the lawyer was usually absent, the witnesses could not be called up, and there was no formal indictment.

Keywords: court, justice, juvenile courts, children, judge, judicial authorities.

Актуальність теми. У сучасних умовах державного будівництва на українських землях дедалі більшої ваги набувають дослідження вітчизняної історії держави та права. Насамперед, це стосується тих проблем, аналіз яких сприятиме процесу українського державотворення і дасть змогу не лише уникнути повторення старих помилок, а й обрати найбільш оптимальний шлях розвитку українського суспільства. Водночас, процес реформування судової системи в Україні ще далекий від свого завершення. Нині тривають обговорення, висувуються різноманітні пропозиції щодо поліпшення функціонування вітчизняних судів. Серед питань, які привертають увагу, як фахівців-правників, так і звичайних громадян, особливе місце займає проблема існування спеціалізованих судових органів.

Однак, перешкодою цьому сьогодні стоїть недостатній обсяг досліджень на теоретичному рівні та недосконалість практики застосування правового механізму судочинства в судах України. Відсутність у належному обсязі теоретичних розробок, суперечливість вітчизняної практики здійснення спеціалізованого правосуддя зумовили необхідність у проведенні наукового дослідження з урахуванням надбань теорії і практики в історико-правовому аспекті, вітчизняного досвіду розмежування компетенції судів при здійсненні правосуддя. Особливо актуальним є визначення історичного контексту створення та функціонування спеціалізованих дитячих судів на українських землях в складі Російської імперії.

Сучасний стан розробки проблеми. Початок проведення судової реформи в 1864 р. надзвичайно активізував увагу вчених Російської імперії до стану вітчизняної судової системи, проблем, які існували у сфері судоустрою та судочинства, ефективності роботи нових та старих судів у пореформений період тощо. Наслідком цього стає поява чималої кількості статей, публіцистичних праць, серйозних індивідуальних та колективних монографій, в яких під різними кутами зору розглядалися різноманітні аспекти функціонування судової системи, у тому числі і спеціалізованих судів. Також проблеми, викладені в статті стали праці сучасних дослідників права. Водночас, в сучасному правовому дискурсі відсутні роботи присвячені комплексному та всебічному розгляду окресленої проблематики.

Метою статті є комплексне визначення організаційно-правові засади діяльності дитячих судів на українських землях в складі в Російській імперії.

Загострення проблеми дитячої злочинності та необхідність протидії цьому явищу не залишилися поза увагою російського суспільства. У багатьох публікаціях кінця XIX – початку XX ст. на шпальтах різноманітних видань, як наукового, так і публіцистичного характеру, жваво обговорювалися шляхи подолання цієї проблеми. Висловлювалися різні погляди зору і пропонувалися найрізноманітніші варіанти запобіжних заходів, які, на переконання їх прихильників, повинні забезпечити позитивний ефект.

Починаючи розгляд питання про організаційно-правові основи діяльності судів для неповнолітніх, слід одразу наголосити, що російська держава не знала окремого, спеціального законодавства, яке регулювало б діяльність ювенальних судів. Під час відкриття цих установ на землях Російської імперії, піонери ювенальної юстиції зробили висновок, що їм буде набагато зручніше не вимагати організації нової, особливої судової інстанції і чекати, доки не будуть внесені зміни до існуючого законодавства, а навпаки – утворити суд на базі вже існуючих судових установ. Цьому завданню якнайкраще відповідав мировий суд, який за своїм складом, порядком діяльності та компетенцією, міг приймати участь у розгляді справ неповнолітніх. Перші ювенальні суди з'явилися у Російській імперії у формі особливих мирових суддів і на них поширювало діюче законодавство російської держави про мирову юстицію – «Про заснування судових установ», «Статут про покарання, що накладалися мировими суддями» тощо. Ці нормативні акти не могли враховувати специфіки діяльності дитячих судів, незважаючи на спільні риси, внутрішня будова означеного суду, порядок розгляду справ у ньому, значно відрізнялися від звичайного мирового суду. Це спонукало до прийняття окремих нормативних документів, які б більш точно визначили правове становище ювенальних суддів. У більшості випадків, подібними документами ставали «Правила», які розроблялися ініціативною групою і затверджувалися Міністерством юстиції та з'їздом мирових суддів відповідного округу. Аналіз «Правил» свідчить про відсутність єдиних, встановлених законом, вимог щодо оформлення та змісту відповідних документів. Подібний висновок ґрунтується, щонайперше, на відсутності як відповідних розпоряджень зі сторони влади, так і відсутності «зразкових» або «типових» примірників документів (доволі розповсюджена практика в Російській імперії у зазначений період). Слід відзначити, що структурно (кількість статей та розділів), а також змістовно, «Правила», які створювалися в різних осередках (одеському, миколаївському, харківському, київському, петербурзькому, московському і т.п.) відрізнялися один від одного, хоча значних, концептуальних відмінностей ми не спостерігаємо. Зважаючи на те, що межі нашого дослідження не дають можливості приділити ретельну увагу кожному окремому судові, ми зосередимося на розкритті лише основних, загальних, аспектів будови та функціонування дитячих судів, за мірою демонструючи їх регіональні відмінності.

Починаючи аналіз діяльності ювенальних судів Російської імперії, одразу слід відзначити відмінність у розумінні функцій вказаних судових установ від звичайних судів. Суди у справах неповнолітніх повністю й безповоротно відмовлялися від ідеї відплати й покарання. На перше місце виходили завдання ресоціалізації підлітка, його перевиховання. «Дитячий суд, – писав відомий громадський діяч того часу З. Гур'ян, – є охоронцем прав дитини, ця установа частково юридична, а частково педагогічна, оскільки його головна мета – не карати, а виправляти, його наполегливе прагнення – врятувати всіх тих, які збилися із чесного шляху, підлітків від в'язниці...»¹.

Крім того, дитячий суд замислювався як інстанція, що здійснює не лише виховну функцію щодо неповнолітніх, а й захисну – забезпечить захист інтересів дитини і припинить посягання на її життя, свободу, майно зі сторони інших осіб.

Відповідно, цій меті були підпорядкована компетенція і структура ювенального суду, також порядок розгляду справ у суді.

Щодо компетенції суду, то дореволюційні дослідники, як правило, ділили усю сукупність справ, яка підлягала юрисдикції ювенальних судів на дві великих групи: справи, у яких неповнолітні виступали як правопорушники та справи, в яких неповнолітні виступали як потерпілі².

¹ Гернет, М.Н. (ред.) (1912). *Дети – преступники. Сборник статей с 15 photographиями и с приложением библиографических указателей*. Москва: Книгоизд-во «В.И. Знаменский и К», 318.

² Окунев, Н.А. (1911). *Особые суды по делам малолетних. Отчет Санкт-Петербургского мирового судьи Н.А. Окунева за 1910 г.* Санкт-Петербург, 45.

Аналіз нормативних документів підтверджує зроблені дослідниками висновки, хоча як окремих елементів, на наш погляд, слід було також виділити і справи цивільного характеру, що виникали внаслідок спричинення малолітнім шкоди майну або здоров'ю іншої особи.

Отже, характер справ, які розглядалися ювенальним судом можна визначити наступним чином:

1) Справи, у яких неповнолітні звинувачувалися у вчиненні злочинів, які були підсудні мировим судам (тобто такі, за які закон передбачав покарання не більше 300 крб., арешт до 3 міс та тюремне ув'язнення не більше 1 року). Як правило, лівова частка справ, що розглядалася у судах була пов'язана з злочинами проти власності, насамперед крадіжками. Після крадіжок найбільш поширеними справами, що розглядалися у судах, були порушення правил торгівлі, зайняття проституцією, завдання тілесних ушкоджень, образи тощо;

2) Справи, у яких неповнолітні виступали як потерпілі. Сюди, щонайперше, відносилися випадки завдання неповнолітньому незначних тілесних ушкоджень: «Нанесение легких ран и повреждений». Щоправда, в різних регіонах спостерігалася певна відмінність у підсудності цієї категорії справ дитячим судам. Згідно з правилами Петербурзького суду, розглядалися подібні справи лише у тих випадках, коли суб'єктом цього злочину виступав опікун або батьки неповнолітнього¹. Тоді як статuti українських судів, зокрема київського, не містили подібних обмежень і розглядали справи залежно від наявності правового зв'язку особи-злочинця з неповнолітнім потерпілим². На наш погляд, у вказаній ситуації більш конструктивну позицію займали саме ті суди, які притримувалися останнього варіанту – це відповідало і змісту статей кримінального законодавства, на яке посилалися суди, і їхній меті та завданням.

Решту справ, що розглядалася у судах для неповнолітніх, займали порушення фабрично-заводського (трудоного) законодавства щодо праці дітей, спонукання дітей до зайняття жебрацтвом, вчинення дій, які були заборонені російським законодавством через їх потенційну загрозу для здоров'я дитини (продаж неповнолітнім спиртних напоїв) або, які перешкоджали неповнолітнім у реалізації їхніх прав на відпочинок, духовне зростання, отримання освіти тощо (наприклад, заборона відвідувати школу за наявності подібної можливості);

3) В окрему категорію слід виділити справи, що виникали з цивільних позовів до неповнолітніх або їх батьків, внаслідок завдання дитиною шкоди майну потерпілого. Подібних справ було небагато, позаяк більшість їх вирішувалась у досудовому порядку самими зацікавленими особами.

Статистичні данні дають підстави говорити, що найбільш чисельною була саме перша категорія справ – на її долю припадає від 2/3 до 3/4 усіх розглянутих судом для неповнолітніх справ. Якщо в 1914 р. співвідношення між першою та другою категоріями справ становила 976 (82%) проти 203 (18%), а в наступному 1915 р. – 1068 (88%) та 141 (12%) відповідно³.

Слід зауважити, що визначений нами перелік категорій справ, що підлягали віданню суду, не був сталим і міг бути скорегованим. Основою для визначення сфери діяльності цього суду було законодавство про мировий суд, де була визначена категорія справ, яка підпадала під юрисдикцію цього суду. Як ми вже відзначали вище, у деяких випадках засновники суду звужували юрисдикцію суду для неповнолітніх при укладанні статутних правил шляхом скасування тих справ, які потенційно могли розглядатися у суді. Крім того, ініціативу у звуженні діяльності суду могли взяти на себе центральні та місцеві органи влади, як при затвердженні статутних документів, так і у процесі подальшої роботи суду. Типовим у цьому відношенні є приклад з Київським судом. У зв'язку з воєнними діями, які почалися в 1914 р., відповідно до наказу Київського генерал-губернатора з відання мирових судів, а отже, і суду для неповнолітніх, було вилучено справи, які стосувалися окремих категорій злочинів⁴.

Не слід думати, що історія дореволюційних ювенальних судів знала лише випадки обмеження їх юрисдикції. В деяких випадках, усвідомлюючи корисність нових установ, влада сприяла

¹ Окунев, Н.А. (1912). Первый международный конгресс о судах для малолетних в Париже. *Журнал уголовного права и процесса. Издаваемый при Русской Группе Международного Союза Криминалистов*, 4, 74.

² Правила для организации особого суда по делам малолетних в городе Киеве (1915). Левитский, В. Суд для малолетних в городе Киеве. Киев: Изд-во Киевского патроната, 2. (Приложение 1).

³ Гернет, М.Н. (ред.) (1912). *Дети – преступники. Сборник статей с 15 фотографиями и с приложением библиографических указателей*. Москва: Книгоизд-во «В.И. Знаменский и К», 313.

⁴ Левитский, В. (1915). Суд для малолетних в городе Киеве. Киев: Изд-во Киевского патроната, 157.

розширенню їх повноважень. У 1913 р. ювенальним судам було надано право розглядати справи щодо усіх безпритульних віком до 17 років.

Підсумовуючи аналіз юрисдикції суду для неповнолітніх, слід зауважити, що дана установа не лише займалася боротьбою з дитячою злочинністю, а й здійснювала захист прав неповнолітніх у тих випадках, коли вони самі ставали потерпілими. Боротьба з дитячою злочинністю, як свідчить співвідношення справ, хоча й носила пріоритетний характер, проте не набувала виключного значення. Крім того, самі судді звертали увагу, що кількість розглянутих справ у суді, в яких об'єктом посягання виступала дитина, не може бути показником реального стану речей, позаяк більшість подібних справ не доходить до суду.

Оцінюючи юрисдикцію ювенальних судів Російської імперії з погляду відповідності поставлених перед ними завдань – захисту інтересів дитини, варто було б наголосити, що вона не охоплювала усі ті справи, які за логікою повинні б увійти до сфери відання суду для неповнолітніх. Насамперед, мова йде про справи, що стосувалися неналежного виконання батьками та дітьми своїх обов'язків один щодо одного, справи, які виникали з відносин опікунства і та інші.

Ефективність діяльності будь-якої установи значною мірою залежить від вдало обраної структури, тож для оцінки роботи судів для неповнолітніх слід більш детально розглянути їхню внутрішню будову.

Слід одразу зауважити, що аналіз структури ювенальних судів Російської імперії ускладнюється через відсутність єдиного нормативного акту, який регулював би їх діяльність. Кожен суд мав власні положення, правила, що призводило до різноманітності структурних елементів або відмінності у їх внутрішній будові. Оскільки обсяги нашого дослідження не дозволяють детально вдаватися у регіональну специфіку кожного з судів, автор надалі зосередить увагу на типових, характерних для більшості установ, елементах.

Ключовою фігурою, що характеризувала цей новий вид судової установи був звісно суддя. Вимоги, що висувалися до судді ювенального суду, можна поділити на дві категорії: перша – законодавчо визначені і загальнообов'язкові; друга – законодавчо не визначені, проте загальновживані.

Наявність психолого-педагогічних, комунікативних та ораторських здібностей у судді ювенального суду була вкрай необхідна, зважаючи на особливості процесу розгляду справи у суді, який більше був подібний до виховної бесіди, аніж до ординарного судового процесу. Намагаючись уникнути тих пишностей та формалізму судового розгляду, про негативний вплив яких на дитину ми зазначали вище, у судах для неповнолітніх запроваджувався особливий порядок розгляду справ.

З початку робилося все для того, щоб, з одного боку не закрити дитині шлях до виправлення, не скомпрометувати її перед суспільством, а з іншого – переконати у неправомірності її дій, неможливості їх повторення. Був установлений особливий порядок доправлення дітей до суду. Вони не викликалися туди повістками, а запрошувалися спеціальною особою або ж поліцеймейстером. Передбачалося навіть, що чиновники в момент доставки неповнолітнього повинні бути вдягнутими в цивільний одяг, аби не скомпрометувати неповнолітнього перед сусідами, товаришами, як вказували самі сучасники, це правило часто порушувалося¹.

Правом звернення до суду користувалося широке коло осіб. Перш за все, це представники органів правопорядку. У тих містах, де діяв ювенальний суд, поліція зобов'язана була передавати виключно до цих установ матеріали справ неповнолітніх злочинців. Таким чином, гарантувалося право дитини на розгляд її справи у спеціально створеному для цього суді.

Підлітків могли привести до суду і самі батьки. Що характерно, у спогадах суддів ювенального суду зустрічаємо згадки про велику кількість звернень до суду саме від батьків, які намагалися знайти вплив на свою дитину. Непоодинокими тут були випадки, коли в зверненні містилася вказівка не на конкретне правопорушення, а прохання застосувати до дитини заходи профілактично-виховного характеру. Тобто, вони розглядали суд не просто як установу, що карає, а й як виховний заклад, який спроможний позитивно вплинути на дитину.

Нарешті, сам підліток міг звернутися до судді за захистом і допомогою у тих випадках, коли він ставав об'єктом агресії зі сторони своїх близьких або знайомих.

Порядок розгляду справ у ювенальних судах при своїй загальній подібності до судового

¹ Люблинский, П.И. (1910). *Суды по делам несовершеннолетних в России*. Санкт-Петербург: Сенатская тип., 17.

процесу у мирових судах, тим не менш мав і суттєві відмінності, що були породжені специфікою ролі та завдань цих установ.

На засідання, за згодою судді, могли допускатися і представники преси, проте тільки за умовою: не публікувати прізвища неповнолітнього та окремих фактів зі справи.

Оскільки суди працювали дуже інтенсивно, то періодичність судових засідань була доволі значною – 3-4 рази на тиждень. На практиці ж, через значну завантаженість судів, досить часто доводилося запроваджувати додаткові дні засідань, позаяк судді не встигали справитися з величезною кількістю звернень, які надходили до них.

Після звернення до суду відбувався неформальний допит неповнолітнього, що проводився або самим попечителем, або разом з суддею. Метою цього допиту було отримання початкової інформації про обвинуваченого: прізвище, вік, місце проживання тощо. Далі суддя міг направити дитину до притулку або у дім до батьків, а попечителю, за яким закріплювався неповнолітній, доручалося зібрати про нього всі інші важливі відомості, які стосувалися як вчиненого правопорушення, так і самої особи неповнолітнього. Таким чином, ще до початку судового засідання суддя отримував змогу ретельно вивчити характер дитини, зрозуміти мотиви його дій, правильно обрати стратегію спілкування з ним.

Після ознайомлення з суттю справи та особою неповнолітнього правопорушника суддя виносив рішення щодо його подальшої долі. Позаяк суд для неповнолітніх переслідував виховну мету, то в ньому віддавалася перевага заходам виховного характеру. Щонайперше, суддями часто практикувалося відкладення остаточного рішення по справі на певний період (5-6 місяців) з залишенням неповнолітнього на свободі під наглядом батьків та попечителів. Подібні рішення приймалися, як правило, тоді, коли правопорушення було вчинено вперше, або воно не мало значної суспільної небезпеки, або сам неповнолітній в ході судового процесу щиро розкаювався і обіцяв стати шлях виправлення. У цих випадках, суддя повинен бути переконаним в щирості слів підсудного та його виправленні. Саме для цього і запроваджувався цей випробуваний термін, під час якого за поведінкою неповнолітнього велось уважне спостереження з боку спеціально призначених попечителів.

Якщо неповнолітній не допускав ніяких відступів від вимог, то через певний час справа знову призначалася до розгляду і суддя, як правило, передавав неповнолітнього під «відповідальний нагляд» батькам. Подібний захід виховного впливу передбачався законом від 2 червня 1897 р. як альтернатива щодо інших видів покарань, які могли бути застосовані до неповнолітнього. Передбачалося, що в разі нового вчинення злочину неповнолітнім відповідальність буде нести як сам правопорушник, так і особа, що не змогла забезпечити належний нагляд за нею. Щоправда, самі судді погоджувалися з тим, що загроза покарання не завжди могла подолати ті негативні фактори, які об'єктивно не давали забезпечити подібний нагляд: складна економічна ситуація, бідність, постійна зайнятість батьків на роботі тощо.

У випадку, коли підліток під час випробуваного терміну демонстрував не належну поведінку: не працював, не вчився, відвідував шинки й трактири, вчиняв нові правопорушення, тоді суддя міг обрати інший, більш жорсткий, захід впливу на неповнолітнього.

Перелік покарань, які могли бути застосовані суддею до неповнолітнього виглядав наступним чином: 1) Направлення до спеціальних виправно-виховних закладів (колоній та притулків); 2) Тюремне ув'язнення; 3) Грошовий штраф¹.

Важливу роль, разом з попечителями, у реалізації завдань ювенальних судів відігравали і різноманітні благодійні організації, метою яких було надання допомоги неповнолітнім. Це була не лише фінансова допомога, яка часто надавалася на потреби суду, а й безпосередня робота з неповнолітніми правопорушниками – опіка над ними, надання житла, роботи тощо. Водночас, з початком Першої світової війни кількість подібних закладів суттєво зменшилася – частина їх закрилася через фінансові труднощі, інша переорієнтувалася на допомогу жертвам війни, і вони вже не могли надавати допомогу в тих обсягах, як це було у довоєнний період.

Відсутність державної підтримки також негативним чином позначалась на діяльності судів. Ми вже говорили про відсутність спеціального законодавства про ювенальні суди, невизначеність статусу

¹ Волошкевич, Г.А. (2006). Становление системы правосудия для несовершеннолетних в Российской империи (конец XIX – начало XX в.). *Правовое обеспечение устойчивого развития республики Беларусь: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции*. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 147.

допоміжного персоналу суду, а звідси і відсутність державного фінансування. Самодержавство зайняте іншими, більш важливими, на його погляд, проблемами, не приділяло належної уваги судам і не проводила політику спрямовану на розширення їх мережі. Внаслідок цього, весь період до падіння монархії ювенальні суди залишалися продуктом приватної ініціативи і виникали лише в окремих містах Російської імперії, завдяки зусиллям місцевих піонерів ювенальної юстиції.

Висновки. Друга половина XIX ст. в Європі та Російській імперії була позначена різким збільшенням дитячої злочинності, що поставило на порядок денний питання про заходи боротьби з цим негативним явищем. Одним з інструментів подолання дитячої злочинності став, вже апробований у ряді зарубіжних країн, спеціальний суд для неповнолітніх (або як його ще прийнято називати – ювенальний суд).

Перший суд у справах неповнолітніх був заснований у США, а пізніше поширений в інших країнах: Канаді, Англії, Бельгії, Франції, Греції, Нідерландах, Угорщині, Австрії, Іспанії, Португалії, Австралії, Новій Зеландії, кантонах Французької Швейцарії тощо.

У Російській імперії ювенальні суди беруть свій початок з заснованого у 1910 р. у м. Санкт-Петербурзі. Пізніше подібні суди з'явилися і в інших великих міських центрах – Москві, Києві, Одесі, Катеринославі, Харкові та Миколаєві тощо.

Відповідно, цій меті були підпорядкована як сама структура ювенального суду, так і порядок розгляду справ у суді.

Ювенальний суд був одноосібний, причому до кандидатури судді ставилися вимоги не лише володіння юридичними знаннями, а наявності психолого-педагогічної майстерності.

При ювенальному суді створювався інститут «попечителів» (піклувальників), які виконували дуже важливі функції. По-перше, вони збирали інформацію про неповнолітнього, що допомагала усвідомлювати справжню мотивацію його поступків і, відповідно, давала можливість знайти підхід до правопорушника. По-друге, попечителі контролювали процес ресоціалізації підлітка після розгляду справи у суді: наглядали за ним, надавали поради, допомагали знайти роботу, спілкувалися з його батьками тощо.

Розгляд справ проходив за закритими дверима, сторонніх, крім батьків та піклувальника, до суду не допускали, аби не скомпрометувати дитину. Та й подальший розгляд справи у ювенальних судах, загалом, більше був подібний до виховної бесіди, аніж до ординарного судового процесу: адвокат, як правило, був відсутній, свідків могли не викликати, не існувало і формального обвинувального висновку.

Покарання, які накладалися суддями були достатньо м'якими. Заходи виховного характеру домінували над каральними.

References:

1. Voloshkevich, G.A. (2006). Stanovlenie sistemy pravosudija dlja nesovershennoletnih v Rossijskoj imperii (konec XIX – nachalo XX v.) [Formation of the juvenile justice system in the Russian Empire (the end of the XIX – the beginning of the XX century)]. *Pravovoe obespechenie ustojchivogo razvitija respubliki Belarus': sbornik nauchnyh trudov po materialam Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii* [Legal support of sustainable development of the Republic of Belarus: a collection of scientific papers on the materials of the International Scientific and Practical Conference]. Gomel: GGU im. F. Skoriny, 147. [in Russian].
2. Gernet, M.N. (red.) (1912). *Deti – prestupniki. Sbornik statej s 15 fotografijami i s prilozheniem bibliograficheskikh ukazatelej* [Children are criminals. Collection of articles with 15 photographs and with bibliographic indexes]. Moscow: Knigoizd-vo «V.I. Znamenskij i K». [in Russian].
3. Levitskij, V. (1915). *Sud dlja maloletnih v gorode Kieve* [Court for minors in the city of Kiev]. Kyiv: Izd-vo Kievskogo patronata. [in Russian].
4. Ljublinskij, P.I. (1910). *Sudy po delam nesovershennoletnih v Rossii* [Juvenile Courts in Russia]. Saint-Petersburg: Senatskaja tip. [in Russian].
5. Okunev, N.A. (1911). *Osobyje sudy po delam maloletnih. Otchet Sankt-Peterburgskogo mirovogo sud'i N.A. Okuneva za 1910 g.* [Special juvenile courts. Report of the St. Petersburg magistrate N.A. Okunev for 1910]. Saint-Petersburg. [in Russian].
6. Okunev, N.A. (1912). *Pervyj mezhdunarodnyj kongress o sudah dlja maloletnih v Parizhe* [The first international congress on the courts for minors in Paris]. *Zhurnal ugolovnoho prava i processa. Izdavaemyj pri Russkoj Gruppe Mezhdunarodnogo Sojuza Kriminalistov* [Journal of criminal law and process. Published by the Russian Group of the International Union of Criminalists], no. 4, 74. [in Russian].
7. *Pravila dlja organizacii osobogo suda po delam maloletnih v gorode Kieve* [Rules for organizing a special juvenile court in the city of Kiev] (1915). Levitskij, V. *Sud dlja maloletnih v gorode Kieve* [Court for minors in the city of Kiev]. Kyiv: Izd-vo Kievskogo patronata, 2. (Prilozhenie 1). [in Russian].

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Ольга Саган

Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ У ПРОТИДІІ ГІБРИДНІЙ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Olha Sahan

National Institute for Strategic Studies under the President of Ukraine

VOLUNTEER MOVEMENT IN UKRAINE AGAINST THE HYBRID AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

Beginning from 2014, the volunteer movement in Ukraine has become informal, but a self-organizing system, that engaged actively into the resistance movement against the hybrid aggression of Russia. In the active phase of the informational war of Russia and Ukraine (2014-2016 years) the volunteer "cyber army" through the self-organization, own competence in information technologies and patriotic sentiments, in fact, stabilized the information front with Russia. Although, the use of the potential of the civil society and the volunteer movement as its active element in ensuring the state security needs additional initiatives both from the government and society itself.

Keywords: civil society, hybrid war, volunteer initiatives, information resistance, blogosphere.

Постановка проблеми. Трансформація поглядів на волонтерів і волонтерський рух в Україні, що відбулася у 2014-2018 роках надала нам підстави подивитися на феном волонтерства через призму причинно-наслідкового зв'язку, в якому інтереси безпеки держави, суспільства і окремої людської особистості співпали у конкретних обставинах як результату певного історичного процесу.

До 2014 року експертна спільнота в Україні розглядала волонтерський рух як складову громадянського суспільства переважно у площині допоміжного ресурсу держави у виконанні завдань соціального характеру. Трансформація поглядів на волонтерів і волонтерський рух відбулася з 2014 року, коли на фоні воєнної й інформаційної складової гібридної агресії Росії проти України і кризових явищ в секторі безпеки і оборони української держави волонтери показали зразки організованості, самопожертви, оперативності й ініціативи у відстоюванні національних інтересів. Це надало нам підстави подивитися на феном волонтерства в Україні через призму причинно-наслідкового зв'язку, у якому інтереси безпеки держави, суспільства і окремої людської особистості співпали у конкретних обставинах як результату певного історичного процесу.

Стан наукової розробки проблеми. Знайомство з працями, що присвячені ролі громадянського суспільства (і волонтерського руху як його складової) у забезпеченні національної безпеки дає можливість виділити у підходах їх авторів три домінантні підходи: перший – це актуалізація питань державно-громадської взаємодії у контексті реалізації політики безпеки; другий – це актуалізація питання механізмів соціальної комунікації у забезпеченні інформаційної безпеки у «війнах без правил», де перманентний стан «війна без війни» визначає сучасну систему міжнародних відносин і третій – це актуалізація питання реалізації політики безпеки в інформаційному секторі безпеки за участю громадянського суспільства. Щодо першого підходу, то тут слід звернути увагу на праці таких авторів як О. Белова, Ю. Горбаня, В. Горбуліна, Д. Дубова, О. Дьобаня, О. Корнієвського, М. Ожевана, Ю. Опалько. Методологічний контекст проблематики цього питання ми можемо спостерігати у працях М. Кастельса, Й. Масуда, А. Тоффлера і С. Хантінгтона. Щодо другого підходу, то тут увагу привертають праці М. Гуцалука, Т. Єрохіної,

В. Конаха, Г. Почепцова, О. Прудникової, К. Герасименко, В. Слюсара, В. Шамрая, І. Харченко, В. Циганова, та інших науковців. Третій підхід представляють такі зарубіжні і вітчизняні вчені як А. Гінц, М. Кері-Сміт, Л. Мей, Г. Сенек, М. Жаров, Т. Шевяков, В. Бадрак, Т. Ісакова, Л. Коваль, О. Резнікова, А. Місюра та інші.

Водночас, стрімке входження громадянського суспільства (і структур волонтерського руху) України у 2014-2018 роках в площину практичної діяльності щодо реалізації політики національної безпеки спонукає нас подивитися на цей феномен державотворення уключі переосмислення законодавчого регулювання цього складного процесу і нових механізмів комунікації органів державної влади з широкою громадськістю заради досягнення життєво важливих цілей державотворення.

Метою дослідження є обґрунтування думки щодо доцільності переоцінки поглядів органів державної влади і управління на волонтерський рух як на інструмент політики національної безпеки і надання його структурам певних повноважень у секторі безпеки і оборони через правові і комунікаційні механізми.

Дослідження ґрунтується на таких методах: історичному, системному, компаративному. Історичний і системний методи дозволили виявити особливості розвитку волонтерського руху в Україні як складової соціальної системи та залучення різних верств населення до життя країни через поширення механізмів комунікації. За допомогою компаративного методу здійснено цілісний підхід до розгляду таких понять як «громадянське суспільство», «гібридна агресія», «волонтерські ініціативи», «інформаційний спротив», «блогосфера» і встановлено їх спільний знаменник, яким для українського суспільства став патріотизм і готовність до відсічі гібридної агресії.

Виклад основного матеріалу. Перш, ніж перейти безпосередньо до діяльності волонтерського руху у протидії гібридній агресії Росії проти України звернемо увагу на особливості правовідносин між державою і громадянським суспільством в Україні, які зафіксовані в Конституції і нормативно-правових документах, що регулюють безпекову сферу. Стаття 36 Конституції України надає право громадянам країни об'єднуватися у громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів¹. Таким чином, у відносинах з державою громадяни отримали інструмент соціальної комунікації де право висловлювати і просувати свої інтереси і громадські ініціативи оминало лабіринти політичної гри партій, які завжди націлені на завоювання влади та відстоювання групових і кланових інтересів. Отже, громадянське суспільство можна розглядати як «голос народу» об'єднаного специфічними інтересами (економічними, релігійними, культурними тощо), які досягаються поза сферою діяльності держави.

Позавладний статус структур громадянського суспільства диктує специфіку правил участі громадських утворень у державному житті. Вони чітко визначені – це допоміжна роль у всіх сферах і ця роль має бути позбавлена політичного забарвлення і конфронтаційних стратегій. «Громадянське суспільство незалежне від держави, але взаємодіє з державою заради спільного блага»².

У новітній історії України повернення держави до творчого потенціалу громадянського суспільства відбулося у 2014-2017 роках, коли країна опинилася у стані війни на Сході і неготовності на той час держави і системи безпеки і оборони оперативно вирішити питання відсічі агресії. Стратегія національної безпеки України (2015), Доктрина інформаційної безпеки України (2017), Воєнна доктрина України (2015) і Закон України «Про національну безпеку України» (2018)^{3,4,5,6} фактично стали документами визнання системних проблем державного і воєнного

¹ Конституція України 1996 (зі змінами) (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/paran4239#n4239>> (2019, січень, 10).

² Шемшученко, Ю.С., Бабкін, В.Д. (1997). Політологічний енциклопедичний словник. Київ: Генеза, 400.

³ Указ про рішення Ради національної безпеки і оборони України 2015 «Про Стратегію національної безпеки України» (Президент України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>> (2019, січень, 14).

⁴ Указ про рішення Ради національної безпеки і оборони України 2016 «Про Доктрину інформаційної безпеки України» 2017 (Президент України). Офіційний сайт Президента України. <<https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>> (2019, січень, 16).

⁵ Указ про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» 2015 (Президент України). Офіційний сайт Президента України. <<https://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>> (2019, січень, 18).

⁶ Закон про національну безпеку України 2018 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>> (2019, січень, 20).

будівництва протягом тривалого часу та переосмислення стратегії сучасних війн і конфліктів, де успіх вирішують інформаційні технології і стійкість масової свідомості до інформаційних впливів. Віддаючи належне воєнно-технічній складовій безпеки слід зазначити, що в інформаційній складовій безпеки лейтмотивом цих документів стала «організація ефективної протидії проведенню ворожих інформаційно-психологічних операцій проти України» та мобілізація потенціалу громадянського суспільства.

Включення структур громадянського суспільства у коло юридичних осіб, що виконуватимуть нові функції, наприклад, в Доктрині інформаційної безпеки України віднесено до пріоритетів забезпечення інформаційної безпеки (йдеться про «впровадження загальнонаціональних освітніх програм з медіа-культури із залученням громадянського суспільства та бізнесу») ¹. Воєнна доктрина України не доміє адекватного реагування на виклики та ризики воєнної безпеки, що демонструють «органи державної влади, органи місцевого самоврядування та армія спеціалістів з питань безпеки і оборони» проголошує усунути за рахунок «координації діяльності всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування і громадян та взаємодії і координації діяльності між собою складових сектору безпеки і оборони, державними органами, органами місцевого самоврядування, неурядовими організаціями та об'єднаннями, зокрема волонтерськими, установами ². Закон України «Про національну безпеку України» вперше ввів у склад сектору безпеки і оборони (Ст. 12 Закону) громадян та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки. Сьогодні – це четверта складова сектору безпеки і оборони ³. Стаття 10 Закону – «Громадський контроль» – гарантує громадським об'єднанням, які зареєстровані у встановленому законом порядку можливість:

- отримувати у встановленому порядку від державних органів, зокрема від керівників складових сектору безпеки і оборони, інформацію з питань діяльності складових сектору безпеки і оборони, крім інформації з обмеженим доступом;
- здійснювати дослідження з питань національної безпеки і оборони, публічно презентувати їх результати, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо;
- проводити громадську експертизу проектів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції для розгляду відповідним державним органам;
- брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях з питань діяльності і розвитку сектору безпеки і оборони ⁴.

У Законі також констатується, що інститути громадянського суспільства можуть бути залучені для підготовки проектів різних документів державного і муніципального рівня, які віднесено до сектору безпеки і цивільного захисту ⁵. Такий контент документів, що регулюють сектор безпеки і оборони став свідченням того, що держава кардинально переглянула свої підходи у взаємодії з широкою громадськістю і визнала неабияку зацікавленість у співпраці з її структурами.

Отже, розглянемо діяльність волонтерського руху, який у 2014-2018 роках найбільш активно співпрацював з державою в організації відсічі гібридній агресії та протидії ворожим інформаційно-психологічним впливам у медійному просторі.

У новітній історії України волонтерський рух пройшов три етапи:

Перший етап: 1991 – 2012 роки. Етап поширення і організаційно-правового становлення. Поштовхом руху стало приєднання України у травні 1998 року до проекту «Ініціативи по роботі на добровільних засадах», який ініціював ЄС для країн Східної Європи і проведення у 2001 році на основі розпорядження Президента України Міжнародного року волонтерів.

¹ Указ про рішення Ради національної безпеки і оборони України 2016 «Про Доктрину інформаційної безпеки України» 2017 (Президент України). Офіційний сайт Президента України. <<https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>> (2019, січень, 16).

² Указ про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» 2015 (Президент України). Офіційний сайт Президента України. <<https://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>> (2019, січень, 18).

³ Закон про національну безпеку України 2018 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>> (2019, січень, 20).

⁴ Закон про національну безпеку України 2018 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>> (2019, січень, 20).

⁵ Закон про національну безпеку України 2018 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>> (2019, січень, 20).

Другий етап: 2012 – 2014 роки. Це етап активного залучення широкого кола громадськості, студентства, бізнесу до проведення в країні етапу чемпіонату Європи 2012 і «відкриття» на цій хвилі України для громадян Європи. Відбулася активізація туристичного бізнесу і культурних обмінів. Характерним є і те, що під Євро – 2012 був прийнятий Закон України «Про волонтерську діяльність» (09.04.2011 р.). За даними організаційного комітету «ЄВРО-2012 Україна», при потребі приблизно у 5,5 тис. волонтерів від бажаючих стати волонтерами УЄФА надійшло майже 24 тис. заявок, з яких більшість (90 %) були з України та Польщі¹.

Третій етап: 2014 – по сьогоднішній день. Це етап хвилеподібного зростання кількості людей, структур і організацій, які стали займатися волонтерством. Революція гідності й агресія Росії на Сході України стимулювали найбільш активну частину населення до участі у подіях, які вони вважали важливими для себе і для долі країни. Цей етап можна вважати спалахом громадянської свідомості, яка мобілізувала велику кількість людей на допомогу силовим і безпековим структурам у відсічі агресії^{2 3 4}. Прийняття 5 березня 2015 року Верховною Радою України Закону «Про зміни до Закону «Про волонтерську діяльність» стабілізувало правовідносини волонтерів з державою і, як бачимо, сприяло у подальшому переоцінці ролі волонтерів у державних справах⁵.

З точки зору характеру допомоги силовим і безпековим структурам, яку здійснювали волонтери у 2014-2018 роках, волонтерські структури можна чітко поділити на дві великі групи: 1) структури, які допомагали Збройним Силам України (питання логістики) і 2) структури, які вступили у кібер- й інформаційно-психологічну війну, яку розпочала Росія.

Як свідчать публікації необхідність у волонтерському русі груп першого блоку була зумовлена наступними факторами:

- відсутність в армії достатніх ресурсів (одягу, засобів особистого захисту, медикаментів, їжі);
- відсутність організації своєчасного забезпечення цими ресурсами, налаштування логістики;
- відсутність потрібного забезпечення технікою;
- слабка ремонтно-виробнича база;
- відсутність достатньої підтримки біженців з боку держави.

За підрахунками Давида Арахамія у 2015 році кількість людей, що систематично займалися в Україні волонтерством нараховувала 14,5 тисяч людей. Кількість організацій сягнула понад 2,5 тисячі. За даними опитування фонду «Демократичні ініціативи», проведеного у вересні 2014, кошти на рахунки армії переказували майже 30% жителів України, а ще 25% передавали допомогу через волонтерські організації. До найвідоміших та найпотужніших організацій допомоги військовим належать «Народний проект», «Народний тил», «Повернись живим», «Крила Фенікса», «Армія SOS», «Combat-UA», Волонтерська група Романа Доніка тощо.

Основними напрямками роботи цих груп волонтерів стало:

- збір і доставка в зону АТО різноманітних ресурсів (харчі, ліки, одяг, амуніція, автотранспорт, військові прилади), ремонт та вдосконалення техніки тощо;
- медична допомога постраждалим від бойових дій, оснащення шпиталів та лікарень;
- допомога переселенцям з Криму та зони АТО (юридична, психологічна та гуманітарна допомога, пошук житла та роботи, адаптація в новому місці та соціумі);
- пошук зниклих безвісти та робота з визволення полонених⁶.

¹ Горелов, Д.М., Корнієвський, О.А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики. *Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України*. <<http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/volonter-697e4.pdf>> (2019, січень, 23).

² Горелов, Д.М., Корнієвський, О.А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики. *Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України*. <<http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/volonter-697e4.pdf>> (2019, січень, 23).

³ Звіт дослідження «Волонтерський рух в Україні». *Офіційний сайт компанії "GfK Ukraine"*. <<http://www.gfk.com/ua/news-and-event/s/news/pages/report.aspx>> (2019, січень, 25).

⁴ Коваль, Л. (2014). Волонтерський рух стає масовим. *Урядовий кур'єр*, 135 (5264), 8.

⁵ Закон про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності 2015 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 22, 146.

⁶ Волонтерський рух допомоги українським військовикам. *Вікіпедія*. <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Волонтерський_рух_допомоги_українським_військовикам_\(2014_—_дотепер\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Волонтерський_рух_допомоги_українським_військовикам_(2014_—_дотепер))> (2019, січень, 25).

Структури другого блоку, тобто ті, що на добровільних засадах вступили у кібер- й інформаційно-психологічну війну проти Росії заявили про себе не менш гучно ніж їхні колеги по справі волонтерства. В активній фазі війни України з Росією – це 2014-2016 роки волонтерська «кіберармія» як четверта складова сектору безпеки і оборони за рахунок самоорганізації, власних компетенцій в інформаційних технологіях і патріотичного настрою фактично стабілізувала інформаційний фронт від тиску інформаційного агресора. Центром боротьби стали «конвергенти медіа», що уособлюють різні форми електронної комунікації, заснованої на використанні комп'ютерних технологій. Якщо до традиційних медіа належать друковані газети і журнали, то до нових медіа зараховують різноманітні засоби масової комунікації, поширювані переважно через Інтернет: • веб-сайти, електронні ЗМІ; • інтернет плеєри теле- і радіоканалів; • CatchUpTV – інтернет-сервіси, що дають змогу переглядати записані телепрограми – Virgin Media, WorldTVpc, LiveInternet TV; • відео сервіси – Hulu, YouTube; • мережі міні-блогів, наприклад Twitter; • соціальні мережі MySpace, Facebook, Linked; • блоги; • портали громадської журналістики – Digg; • Інтернет радіо сервіси – Pandora; • фото сервіси – Flickr, Picasa; • мобільні комунікації тощо¹, які дозволяли волонтерським структурам проявити у боротьбі такі важливі якості журналістської роботи як оперативність і миттєву реакцію, творчість на противагу «стандартам», націленість на цільову аудиторію і ключову проблему, фактажну обґрунтованість експертної думки, залучення до проблеми широкого кола представників експертної спільноти тощо.

Прикладами досить успішної роботи у протистоянні агресивному он-лайн інформаційному трафіку – мемам, медіа-вірусам, тематичним меседжам, інформаційним повідомленням про події з фронту де йдуть бойові дії тощо може слугувати діяльність:

- проекту Stopfake, спеціалісти якого аналізують, перевіряють та спростовують брехливу інформацію про події в Україні, яка розповсюджується через ЗМІ²;
- руху блогерів-лідерів думки, які викладають у соціальні мережі свої коментарі і громадянську позицію з приводу тих чи інших подій. У «гібридній війні» Росії проти України блогосфера стала своєрідним «полем бою» наративів, духовно-культурних кодів і концепцій осучаснення історії. Окремі аналітики переконані, що у 2014-2015 роках у боротьбі з агресивною інформаційною політикою російських мас-медіа блогери несли основний тягар інформаційної війни і по суті виконали функцію інформаційних «волонтерів»³;
- проекту «Інформаційний спротив», експерти якого оперативно реагували на всі події на Сході країни і зовні та доводили до широкої аудиторії коментарі з країн Європи і світу;
- міжнародного інформаційного консорціуму «Бастіон», який виступив координатором діяльності профільних неурядових громадських організацій у протидії російській гібридній агресії і відкритті інформаційного фронту;
- серед аналогічних волонтерських проектів, які діяли і діють у якості допоміжних віртуальних ресурсів у інформаційно-психологічній війні з Росією у цьому тренді слід зазначити «InformNapalm», «Кібер-хунта» тощо.

На думку аналітика проекту «Інформаційний спротив» В.Гусарова, фази «стабілізації інформаційної ситуації» в інформаційній війні Кремля проти України вдалося досягти у січні 2015 року. Це відбулося тільки завдяки зусиллям представників інформаційного волонтерства⁴, які на фоні державних структур і традиційних ЗМІ (телебачення, радіо і газет) діяли більш оперативно, ефективно, цілеспрямовано і творчо. На переконання О.Курбана автора монографії «Інформаційні війни у соціальних он-лайн мережах» (2017р.) це надто контрастувало з відсутністю «адекватної відповіді з боку профільних державних структур і також державних медіа. Всі їх зусилля, на його думку, не мали відчутного ефекту»⁵.

Як відмічають фахівці у сфері інформаційних технологій успіху у боротьбі сприяло використання представниками інформаційного волонтерства певних алгоритмів технології OSINT

¹ Гурковський, В. (2014). Організаційно-правові засади забезпечення інформаційно-психологічної безпеки в контексті дослідження функціонування традиційних і конвергентних медіа. *Ефективність державного управління*, 40, 116-125.

² Смола, Л.Є. (2015). Інформаційна війна в контексті розвитку комунікаційних технологій. *Гілея: науковий вісник*, 102, 375–377.

³ Власенко, Т.В. (2015). Медіа-дискурс у суспільстві ризику. *Сучасне суспільство*, 1 (1), 11–19.

⁴ Гусаров, В. (2016). Информационная война. Цель – Путин. *Информационное сопротивление*.

⁵ Курбан, О.В. (2017). *Информационные войны в социальных он-лайн сетях*. Київ: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 392.

(Open source intelligence)^{1,2}. Вона передбачає пошук, вибір та збирання інформації, отриманої із відкритих джерел з подальшим передбаченням цілей, логіки і способів дії противника щодо їх досягнення³. Першими прикладами використання цієї технології стала практика висвітлення подій командою «Інформаційний спротив» (Д. Тимчук), прес-центру угруповання ВСУ в Криму (В. Селезньов) та робота окремих блогерів в соціальних мережах⁴.

Серед меседжів, які запускалися українською стороною, маємо визначити кілька, які стали доволі успішними й ефективно працювали як на українську (враховуючи окуповані території), так і на російську цільові аудиторії. Найбільш успішними меседжами, сформованими українською стороною, можна визначити тему про міжособні конфлікти в ДНР-ЛНР, епідеміологічні, екологічні та економічні негаразди на окупованих теренах, дискредитацію окремих лідерів терористів⁵.

Проте, слід визнати, що до жорсткого інформаційного пресингу першого періоду гібридній війні Росії проти України, тобто до моменту досягнення Мінської угоди (2015р.), який проявився у поширенні дезінформації; залякуванні та психологічному тиску на населення та військовослужбовців; нав'язуванні певних правил ведення дискусій у медіа-просторі, психологічного тиску і маніпулювання свідомістю; мобілізації прибічників; управлінні ключовими інформаційними потоками безпосередньо у театрі воєнних дій тощо Україна була неготова⁶. Причини і наслідки цієї неготовності держави і суспільства ми можемо спостерігати як у суспільно-політичному дискурсі, що відбувається у країні сьогодні, так і у новій Стратегії національної безпеки, Доктрині інформаційної безпеки, Воєнній доктрині, Законі «Про національну безпеку України» та інших політико-правових актах.

Позитивним кроком у напрямку визнання державою потенціалу інформаційного волонтерства можна вважати той факт, що у жовтні 2016 року секретар Ради національної безпеки і оборони України О. Турчинов і міжнародне громадське об'єднання «Міжнародний інформаційний консорціум «Бастіон» підписали Меморандум про взаємодію з метою протидії російській пропаганді. Слід зазначити, що сьогодні МІК «Бастіон» (координатор МІК «Бастіон», народний депутат України і керівник групи «Інформаційний спротив» Д. Тимчук) намагається скоординувати роботу всіх структур інформаційного волонтерства у напрямку протидії інформаційній агресії РФ і нейтралізації інформаційно-психологічних впливів. При цьому одним з першочергових завдань інформаційної протидії, вважають автори проекту, має стати інформування Заходу на рівні «суспільство-суспільство» щодо реальних подій на Сході країни та інформаційного тероризму РФ під час гібридної війни проти України⁷.

Є. Магда – один з координаторів МІК «Бастіон» вважає, що протидію гібридній агресії Росії слід поглибити за рахунок: • залучення до цієї діяльності представників академічного середовища; • зміни зовнішньополітичної тональності українських офіційних осіб та категоричної відмови від геополітичного жебракування; • узгодження лексики, що вживається при формуванні офіційної позиції України; • здійснення Україною експорту досвіду протидії гібридній агресії до зацікавлених країн; • створення приватно-державного партнерства насамперед у царині протидії інформаційній агресії; • застосування тактики асиметричних дій; впливу на російськомовну діаспору в ЄС⁸.

Водночас, перебіг подій, які відбулися на «інформаційному фронті» у 2014 – 2018 роках і досвід участі в інформаційній війні структур інформаційного волонтерства дають підстави вважати, що навколо інформаційного волонтерства є декілька проблемних питань, які потребують оперативного вирішення. Тут повинна спрацювати держава як головний регулятор безпекової

¹ Курбан, О.В. (2017). *Інформаційні війни у соціальних он-лайн мережах*. Київ: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 392.

² Прудникова, О.В. (2017). *Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти*. Харків: Право, 496.

³ Берд, К. Модель OSINT. *Компьютерра*. <<http://old.computerra.ru/think/kiwi/324966/>> (2019, січень, 30).

⁴ Прудникова, О.В. (2017). *Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти*. Харків: Право, 496.

⁵ Курбан, О.В. (2017). *Інформаційні війни у соціальних он-лайн мережах*. Київ: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 392.

⁶ Курбан, О.В. (2017). *Інформаційні війни у соціальних он-лайн мережах*. Київ: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 392.

⁷ Бадрак, В. Волонтерські організації та громадські об'єднання розпочали власні проекти протидії країні-окупанту. *День*. <<https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/yak-zupynyty-informaciyu-agresiyu-kremlya>> (2019, січень, 30).

⁸ Бадрак, В. Волонтерські організації та громадські об'єднання розпочали власні проекти протидії країні-окупанту. *День*. <<https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/yak-zupynyty-informaciyu-agresiyu-kremlya>> (2019, січень, 30).

сфери. Перш за все йдеться про те, що державі та її відповідним міністерствам безпекового сектору слід підтримати ці організації і залучити до діяльності інформаційного протидіювання. Наприклад, Служба безпеки України могла б вивчити питання щодо налагодження співпраці підрозділів служби з представниками інформаційного волонтерського руху у викритті та нейтралізації сайтів терористичного характеру. Прикладом може слугувати набута практика у такого роду діяльності спецслужбами Франції¹.

Міністерство інформаційної політики України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України могли б взяти на себе функцію сприяння створення інформаційних матеріалів з висвітлення кращих волонтерських практик з протидії інформаційному тероризму у форматі соціальної реклами, журналістських розслідувань, окремих тематичних програм. Міністерство інформаційної політики разом з волонтерськими організаціями і зацікавленими відомствами могло б також розробити стратегію інформаційних кампаній з протидії інформаційному тероризму і відповідні програми із залученням представників експертної спільноти, журналістів, лідерів думки Інтернет форумів тощо².

Піднесенню престижу і значення інформаційного волонтерства у забезпеченні інформаційної безпеки України сприяла б й активізація суб'єктів законодавчої ініціативи. Так, наприклад, на законодавчому рівні з метою удосконалення чинного Закону України «Про волонтерську діяльність» було б доцільним: • визначити статус «волонтерської організації», враховуючи специфіку функціонування «неформальних» волонтерських груп; • доповнити перелік напрямів волонтерської діяльності з урахуванням її провадження під час надзвичайних ситуацій чи бойових дій; • переглянути, роз'яснити та ввести пільги для волонтерів під час вступу до вищих навчальних закладів та при прийомі на роботу; • змінити порядок відшкодування волонтерам понесених ними витрат³.

Отже, сьогодні в експертному середовищі є переконання, що у протидії інформаційній агресії РФ керівництву країни слід більш активно залучати потенціал громадянського суспільства як одного із ключових інструментів забезпечення стійкості суспільства і держави у гібридній війні.

Висновки. Перше, гібридна війна є особливий різновид війни епохи постіндустріалізму. У протистоянні її ресурсам і цілям слід враховувати стан функціонування як вже перевірених елементів системи національної безпеки, так і шляхи покращення ефективності їхньої діяльності за рахунок залучення ресурсу громадянського суспільства.

Друге, специфіка самоорганізації найдинамічнішої складової інформаційного суспільства, яким є блогосфера створює особливий механізм протидії інформаційно-психологічним впливам противника на масову свідомість, що перетворює інформаційно-волонтерський рух у важливий елемент системи інформаційної безпеки.

References:

1. *Konstytutsiia Ukrainy 1996 (with amendments)* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Constitution of Ukraine 1996 (with amendments) (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [The official website of Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/paran4239#n4239>> (2019, January, 10). [in Ukrainian].
2. Shemshuchenko, Yu.S., Babkin, V.D. (1997). *Politologichnyy encyklopedychnyy slovnyk* [Political encyclopedic dictionary]. Kyiv: Geneza. [in Ukrainian].
3. *Ukaz pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy «Pro Stratehiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy» 2015* (Prezydent Ukrainy). [Decree on the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine "On the Strategy of National Security of Ukraine" 2015 (President of Ukraine)]. *Ofitsiynyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy*. [The official website of Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>> (2019, January, 14). [in Ukrainian].
4. *Ukaz pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy 2016 «Pro Doktrynu informatsiinoi bezpeky Ukrainy» 2017* (Prezydent Ukrainy). [Decree on the decision of the National Security and Defense Council

¹ Politique de prévention de la radicalisation violente en milieu scolaire. *Eduscol*.

<<http://eduscol.education.fr/cid100811/prevention-radicalisation.html>> (2019, січень, 30).

² Резнікова, О.О., Місюра, А.О., Дрьомов, С.В., Войтовський, К.Є. (2017). Актуальні питання протидії тероризму у світі та в Україні. *Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України*. <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/protydiya_teror--8a1ff.pdf> (2019, лютий, 04).

³ Резнікова, О.О., Місюра, А.О., Дрьомов, С.В., Войтовський, К.Є. (2017). Актуальні питання протидії тероризму у світі та в Україні. *Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України*. <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/protydiya_teror--8a1ff.pdf> (2019, лютий, 04).

- of Ukraine 2016 "On the Doctrine of Information Security of Ukraine" 2017 (President of Ukraine)]. *Ofitsiyni sait Prezidenta Ukrainy* [The official website of the President of Ukraine]. <<https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>> (2019, January, 16). [in Ukrainian].
5. *Ukaz pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy «Pro novu redaktsiiu Voiennoi doktryny Ukrainy» 2015* (Prezydent Ukrainy) [Decree on the decision of the Council of National Security and Defense of Ukraine "On the new edition of the Military Doctrine of Ukraine" 2015 (President of Ukraine)]. *Ofitsiyni sait Prezidenta Ukrainy* [The official website of the President of Ukraine]. <<https://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>> (2019, January, 18). [in Ukrainian].
 6. *Zakon Ukrainy pro natsionalnu bezpeku Ukrainy 2018* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law of Ukraine on National Security of Ukraine 2018 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>> (2019, January, 20). [in Ukrainian].
 7. Horielov, D.M., Korniiievskiy, O.A. Volonterskyi rukh: svitovi dosvid ta ukraïnski hromadianski praktyky. [Volunteer movement: international experience and Ukrainian civic practices]. *Ofitsiyni sait Natsionalnoho instytutu stratehichnykh doslidzhen pry Prezidentovi Ukrainy* [Official site of the National Institute for Strategic Studies under the President of Ukraine]. <<http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/volonter-697e4.pdf>> (2019, January, 23) [in Ukrainian].
 8. Zvit doslidzhennia «Volonterskyi rukh v Ukraini». [Report of the study "Volunteer Movement in Ukraine"]. *Ofitsiyni sait "GfK Ukraine"*. [Official site of "GfK Ukraine"]. <<http://www.gfk.com/ua/news-and-event/s/news/pages/report.aspx>> (2019, January, 25). [in Ukrainian].
 9. Koval, L. (2014). Volonterskyi rukh staie masovym [Volunteer movement becomes widespread]. *Uriadovi kur'ier* [Daily publication of Central Executive Bodies of Ukraine], no. 135 (5264), 8. [in Ukrainian].
 10. *Zakon pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo volonterskoi diialnosti 2015* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law on amendments to some laws of Ukraine on volunteering activities 2015 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 22, 146. [in Ukrainian].
 11. Volonterskyi rukh dopomohy ukraïnskym viiskovykam [Volunteer movement helping Ukrainian troops]. *Vikipediia*. [Wikipedia]. <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Волонтерський_рух_допомоги_українським_військовикам_\(2014_—_дотепер\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Волонтерський_рух_допомоги_українським_військовикам_(2014_—_дотепер))> (2019, January, 25). [in Ukrainian].
 12. Hurkovskiy, V. (2014). Orhanizatsiino-pravovi zasady zabezpechennia informatsiino-psykholohichnoi bezpeky v konteksti doslidzhennia funktsionuvannia tradytsiinykh i konverhentnykh media [Institutional and legal bases of providing information-psychological safety in the context of the study of functioning of traditional and converged media]. *Effectiveness of public administration* [Ukrainian magazine: collection of scientific works], no. 40, 116-125. [in Ukrainian].
 13. Smola, L.Ye. (2015). Informatsiina viina v konteksti rozvytku komunikatsiinykh tekhnolohii. [Information war in the context of development of communication technologies]. *Hileia: naukovi visnyk* [Ukrainian Scientific Herald], issue 102, 375-377. [in Ukrainian].
 14. Vlasenko, T.V. (2015). Media-dyskurs u suspilstvi ryzyku. [Media Discourse in Society of Risk]. *Suchasne suspilstvo* [Ukrainian magazine: collection of scientific works], no. 1 (1), 11-19. [in Ukrainian].
 15. Husarov, V. (2016). Ynformatsyonnaia voïna. Tsel – Putyn. [Information war. The goal is Putin]. *Informacionnoe soprotivlenie* [Information Resistance]. <<http://sprotyv.info/ru/news/kyev/informacionnaya-voyna-cel-putin-analitika-gruppy>> (2019, January, 28). [in Russian].
 16. Kurban, O.V. (2017). *Informatsiini viiny u sotsialnykh on-lain merezhakh* [Information wars in social online networks]. Kyiv: Kyiv. Universytet im. B.Hrinchenka. [in Ukrainian].
 17. Prudnykova, O.V. (2017). *Fenomen informatsiinoi kultury: ontolohichniy status ta sotsioantropolohichni determinanty* [The phenomenon of information culture: ontological status and social anthropological determinants]. Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].
 18. Berd, K. Model' OSINT [Model OSINT]. *Komp'yuterra* [Computerra]. <<http://old.computerra.ru/think/kiwi/324966/>> (2019, January, 30). [in Russian].
 19. Badrak, V. Volonterski orhanizatsii ta hromadski ob'iednannia rozpochaly vlasni proekty protydii kraini-okupantu [Volunteer organizations and community associations have launched their own counter-offensive projects against the occupying country]. *Den* [Day]. <<https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci-yak-zupynyty-informatsiynu-agresiyu-kremlya>> (2019, January, 30). [in Ukrainian].
 20. Politique de prévention de la radicalisation violente en milieu scolaire [Policy to prevent violent radicalization in schools]. *Eduscol*. <<http://eduscol.education.fr/cid100811/prevention-radicalisation.html>> (2019, January, 30). [in French].
 21. Reznikova, O.O., Misiura, A.O., Dromov, S.V., Voitovskiy, K.Ye. (2017). Aktualni pytannia protydii terorizmu u sviti ta v Ukraini [Topical issues of counteracting terrorism in the world and in Ukraine]. *Ofitsiyni sait Natsionalnoho instytutu stratehichnykh doslidzhen pry Prezidentovi Ukrainy* [Official site of the National Institute for Strategic Studies under the President of Ukraine]. <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/protydiya_teror--8a1ff.pdf> (2019, February, 04). [in Ukrainian].

Олександр Корнієвський, д. політ. н.

Національний інститут стратегічних досліджень, Україна

ПРАВОРАДИКАЛЬНІ ОБ'ЄДНАННЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Oleksandr Korniiievskiy, ScD in Political Science

National Institute for Strategic Studies, Ukraine

FAR-RIGHT ASSOCIATIONS IN SOCIAL-POLITICAL LIFE OF MODERN UKRAINE

The article covers the expansion of Ukrainian far-right associations after the Revolution of Dignity, strengthening of their influence on the structuring of the civic sector in Ukraine. The foundations of modern far-right ideology are described. Particular attention is paid to the electoral prospects of far-right radicals in the context of the basic social-value orientations of Ukrainian society. The article discovers that the political priorities of far-right radicals largely correspond to Ukrainians' sentiments and expectations observed by sociologists. At the same time, conflict methods of implementing program objectives far-right radicals espouse generally do not get significant public support. As a result, the social-political marginalization of ultra-right currently does not allow them to rely on real electoral success and gaining power in a democratic way.

Keywords: far-right radicalism, Ukrainian nationalism, far-right associations, civic activism, social-political life of Ukraine.

Зміна суспільної ситуації та політичної кон'юнктури в Україні внаслідок драматичних подій 2013-2014 рр. зумовила не лише патріотичну мобілізацію українського суспільства, а й помітну активізацію радикальних націоналістичних громадських об'єднань. Участь у поваленні влади попереднього політичного режиму та бойових діях на Донбасі надала радикальній правіці найпотужнішого імпульсу до самоорганізації від часу відновлення української державності у 1991 році.

Будучи характерним елементом політичного «ландшафту» незалежної України, праворадикальний суспільний рух повсякчас привертав увагу фахівців. Різні його аспекти досліджували А. Астаф'єв, О. Білозерська, М. Буткевич, Є. Васильчук, Т. Возняк, О. Гарань, С. Грабовський, В. Задирака, М. Кравченко, Є. Курмашов, В. Ліхачов, Г. Луцишин, Ю. Радченко, І. Танчин, В. Ткаченко, В. Чемерис, А. Шеховцов. Попри наявність значного масиву тематичних досліджень, сьогоденний розвиток суспільно-політичних процесів обумовлює необхідність інтенсифікації наукових пошуків з метою з'ясування ролі і місця правих радикалів у громадському житті України та їхнього найближчого політичного майбутнього.

До числа праворадикальних організацій зазвичай відносять: політичні партії – Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (ВО «Свобода»), «Національний корпус» (НК), «Правий сектор» (ПС), УНА-УНСО (Українська національна асамблея – Українська націоналістична самооборона), «Братство», інколи – Конгрес українських націоналістів (КУН); деякі громадські структури (Організація українських націоналістів (ОУН), Всеукраїнська організація «Тризуб» імені Степана Бандери, Соціал-Національна Асамблея (СНА), С14, Національний рух «ДІЯ» («Державницька ініціатива Яроша»), «Карпатська Січ» та інші); низку неформальних об'єднань та мережевих спільнот («Революційні праві сили», «Український традиціоналістичний клуб», «Чорний комітет», «Традиція і порядок», «Реванш», «Катехон», «Немезида» та інші).

Слід враховувати, що праворадикали спираються значною мірою на спільну й, до того ж, кількісно обмежену соціальну базу. Тому вельми поширеним є дрейф членства, перетікання кадрів від однієї організації до іншої. До прикладу, основою ПС стало ВО «Тризуб», основою Азовського

руху (а згодом і НК) – СНА та, особливо, парамілітарна структура «Патріот України», кадровим донором одразу кількох ультраправих організацій виступила УНА-УНСО. Втім, складним і малодослідженим залишається питання внутрішніх взаємозв'язків і впливів в ультраправому середовищі, зокрема впливу маргінальних, латентних громадських об'єднань на відомі в Україні та за її межами праворадикальні політичні партії.

Зрештою, навіть сама належність тієї чи тієї спільноти до праворадикального сегменту громадської самоорганізації не завжди піддається встановленню через відсутність універсальних критеріїв правого радикалізму. Так, швейцарський політолог Ханс-Георг Бетц, аналізуючи радикальні праві партії, вважає такими партії, які: (1) не визнають культурних цінностей, соціальної рівності та соціально-політичних систем сучасних демократій без руйнування їхніх основ; (2) наголошують на етнічній гомогенності у суспільстві; (3) виступають за неоліберальну економіку, захист індивіда від корупції та свавілля державних установ, загальне благо, впровадження антифеміністичного законодавства; (4) очолює харизматичний лідер; (5) є централізованими та ієрархічно організованими об'єднаннями, що вдаються до популізму як методу отримання голосів виборців¹.

Однак, сьогодні цей перелік не є вичерпним і потребує корекції. Зокрема, в політичному спектрі сучасної України радикальні праві (ультраправі) ідентифікуються за низкою загальних і специфічних, традиційних і новітніх відмінних рис.

Серед ідеологічних маркерів українського правого радикалізму слід виділити: *критичне ставлення до парламентської демократії* – як альтернатива їй обстоюються ті чи ті різновиди авторитарного правління; *євроскептицизм* – критика політики Європейського Союзу та євроінтеграційного курсу України; *вузько етнічне визначення поняття нації* («кров і ґрунт»); *антиурбанізм*; *ксенофобію* (в діапазоні від помірної до непримиренної); *заперечення загального громадянства та рівності прав*, яким протиставляється ідея «відповідального громадянства», коли обсяг громадянських прав людини пропорційний обсягові виконуваних нею суспільних обов'язків; *мілітаризм*, який супроводжують заклики до перегляду без'ядерного статусу України; *антикомунізм*, який характеризує непримиренне ставлення до радянської доби та її спадщини: символічної та меморіальної.

Щодо «неолібералізму» ультраправих, то слід відзначити, що ідеологія української радикальної правиці рясніє антиліберальними та етатистськими мотивами. При цьому в економічній частині програми ВО «Свобода» вони є настільки сильними, що її можна вважати соціалістичною. Водночас, спільним для правих і лівих популістів є активне використання антиолігархічної риторики у публічній політиці.

Знаковою засадничою рисою вітчизняних праворадикалів, як і всіх ультраправих рухів в Європі, є орієнтація на певні «славетні» періоди своєї національної історії². В українському контексті це виявляється у посиленому апелюванні до спадщини повстанських (1942-1954), революційних (1917-1921), козацьких та, навіть, часів Київської Русі (княжої доби), ідеалізації тогочасних мілітарних традицій та військових перемог. Однак, оцінки подій минулого (приміром, Хмельниччини чи боротьби ОУН-УПА) різними соціальними та етнічними групами часто є контрверсійними і конфліктними, що надає додаткового деструктиву та конфронтаційності публічній риторичі та практичній діяльності праворадикальних організацій.

На тлі такої «зануреності в минуле», останнім часом деякі українські ультраправі схильні декларувати технооптимізм, інноваційність та інші елементи забезпечення подальшого розвитку України. В їх програмних документах дедалі більше уваги приділяється питанням «наукового прориву», високих технологій, четвертої промислової революції у контексті можливості поєднання новітніх технологічних досягнень із «вічними цінностями» та перевіреними часом ієрархічними формами суспільної організації (так званий «археофутуризм»)³.

Серед основних соціально-організаційних характеристик вітчизняної радикальної правиці виокремимо такі: опертя на молодь, як на найбільш схильну до радикалізму соціальну групу; готовність до застосування сили, конфліктність; відносно висока мобілізаційна спроможність – більшість праворадикальних акцій не є масовими, проте, враховуючи загальну нечисельність

¹ Mudde, C. (2002). *The ideology of the extreme right*. Manchester: Manchester University Press.

² Віперман, В. (2008). *Європейський фашизм: порівняльний аналіз*. Київ: Дух і Літера, 226.

³ Програма політичної партії «Національний корпус» (2006). Київ: Орієнтир, 23, 40-41.

ультраправих організацій, маємо констатувати, що їх члени та безпосередні прихильники є згуртованішими, мотивованішими та дисциплінованішими, ніж у більш поміркованих політичних спільнот.

Зазначені особливості радикальної правиці визначають її місце в загальній структурі активності громадян України за сучасної доби.

До початку 2010-х років правий радикалізм в Україні зовні виявлявся переважно у теоретичній площині (інтернет-активність, інтелектуальні середовища) та в окремих резонансних подіях силового характеру (вуличні сутички, міжетнічні конфлікти, вандалізм). Винятком була кількомісячна організована участь праворадикалів (переважно членів УНА-УНСО) у протестній акції «Україна без Кучми» взимку 2000-2001 років, яка обмежилася рамками «вуличної політики». Перший мілітарний досвід українські ультраправі здобували за кордоном – у «гарячих точках» 1990-х років (Придністров'я, Грузія, Чечня, територія колишньої Югославії). Одночасно українські праві радикали напрацьовували необхідну ідеологічну, організаційну та навичкову базу для подальшої діяльності в українському суспільстві.

Із успіхом ВО «Свобода» на парламентських виборах-2012, тим більше – з початком Євромайдану наприкінці 2013 року, українська радикальна правиця впевнено виходить із політичного андеграунду.

Після подій листопада 2013 р. – лютого 2014 р., які отримали назву «Євромайдан» та «Революція Гідності», праві радикали, що сповідують ідеологію українського націоналізму, першими після цих подій сформували нову політичну партію («Правий сектор») на основі формалізованих і неформалізованих громадських об'єднань, що брали безпосередню участь у зазначених вище подіях. Пізніше, у 2016 р., в ході політичної самоорганізації частини представників праворадикального сегменту громадської самоорганізації оформилася ще одна політична партія право радикального штибу – «Національний корпус».

Позитивно оцінюючи формування партійних структур за участі громадськості, що концептуально має сприяти виконанню політичними партіями їхньої представницької функції, вважаємо за необхідне зазначити, що практична діяльність праворадикальних партій упродовж 2014-2015 рр. мала і певні негативні наслідки для парламентського процесу: привнесення до парламенту радикальних і популістських підходів, певне зниження професійного рівня депутатського корпусу¹.

На загальному тлі мілітаризації українського громадянського суспільства, порівняно з іншими політичними силами, праворадикали вирізняються потужнішим мілітарним складником у своїй практичній діяльності. Відтак, праворадикальні політичні структури закономірно відіграли важливу роль в оборонній мобілізації у найбільш критичний період бойових дій на сході України. Так, у цей період ВО «Свобода» та ПС досить оперативно сформували боєздатні добровольчі підрозділи (добровольчий батальйон «Січ» та Добровольчий Український Корпус «ПС» відповідно). Натомість НК фактично сформувався навколо одного з перших добровольчих батальйонів (згодом – у полк «Азов») та його цивільного крила (Цивільний Корпус «Азов»), укомплектованого громадськими активістами низки давніших праворадикальних структур. Значна кількість ультраправих поповнила лави інших добровольчих батальйонів («Айдар», «Донбас», «Київ-2», «Шахтарськ» та інші).

На хвилі мілітаризації праворадикальних партій у постмайданній Україні виявляється тенденція до перенесення силових методів у суспільно-політичне життя та їх активне використання під час різного роду масових громадських акцій. Так, створено прецеденти участі озброєних представників політичних партій та їх військових структур у конфліктах різноманітного характеру в деяких регіонах і столиці України – місті Києві. У кількох випадках це призвело до людських втрат (інцидент у Мукачевому 11 липня 2015 р., теракт у Києві перед будівлею Верховної Ради України 31 серпня 2015 р.). Також праві радикали активно долучилися до процесів декомунізації, насамперед до демонтажу пам'ятників радянським державним і політичним діячам («ленінопад»), що нерідко супроводжується проявами вандалізму.

Зазначені вище та інші події засвідчили, що на внутрішньополітичній арені праворадикали намагаються тримати високий градус громадської активності, часом деструктивної за своїм

¹ *Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити*: Інформ.-аналіт. матеріали до Міжнародного круглого столу «Партійна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування» 16 вересня 2015 року (2015). Київ: Центр Разумкова, 24-26.

змістом та дійством. Показово, що у перший рік після проведення Євромайдану кількість масових протестних акцій за участі ультраправих суттєво перевершила рівень «дореволюційного» 2013 року, чому сприяло проведення 2014 року позачергових президентських, а надто – парламентських виборів. Так, упродовж серпня-жовтня 2014 р. (напередодні виборів до Верховної Ради України) представники радикальної прависи взяли участь у 275-ти масових протестних акціях, що становило 59 % від загального числа проведених за цей період такого спрямування масових заходів, учасниками яких були партійні структури або окремі політики. Відтак, найпомітнішими дійовими особами політичних протестів в Україні у перший постмайданний рік були саме праворадикальні структури – ПС і «Свобода»¹.

У післявиборчий період ультраправі надалі відзначалися проведенням гучних вуличних акцій. Уже стали традиційними велелюдні факельні марші («Марш Слави Героїв») у Києві на свято Покрови 14 жовтня, яке одночасно вшановується, як День Українського козацтва та дата заснування Української Повстанської Армії, а від 2015 р. є державним святом – Днем захисника України. Участь у цих заходах щороку бере близько 10 тис. націонал-радикалів, здебільшого – молоді люди. Масові заходи праворадикалів регулярно відбуваються також у день народження С. Бандери (1 січня) та День пам'яті Героїв Крут (29 січня). Для мітингової саморепрезентації праворадикальні організації та рухи, крім суто патріотичної, намагаються використовувати й інші тематики, найчастіше – антиолігархічного спрямування. Так, у квітні-травні 2018 р. в Києві та кількох обласних центрах відбулися ініційовані ВО «Свободою», НК та ПС «марші сили нації «За українське майбутнє без олігархів» (у столиці України у цьому заході взяли участь понад 5 тис. учасників). Наступного року – 24 лютого 2019 р. у столиці України низка націоналістичних структур на чолі з ВО «Свобода» під час кількатисячного «Віча гідності за чисті вибори» анонсували масштабну спільну кампанію проти «скупівлі голосів олігархами» та інших фальсифікацій народного волевиявлення.

Поряд із мітинговою та протестною активністю, праві радикали долучилися до утворення та підтримки волонтерських ініціатив та організацій, громадських об'єднань патріотично-виховного, освітнього, видавничого, правозахисного спрямування. Так, силами молодіжного крила ВО «Свобода» – ВМГО «Сокіл» – розгорнуто всеукраїнську мережу з 16-ти спортивно-вишкільних таборів, впроваджено низку культурно-гуманітарних ініціатив. Матеріальним забезпеченням українських військових із Західної України на Донбасі опікується створений під патронатом ВО «Свобода» Благодійний фонд «Свобода-Гідність-Перемога». НК опікується діяльністю створеного уперше в Україні видавництва військових-добровольців та волонтерів «Орієнтир», реалізацією соціального молодіжного проекту «Козацький дім», роботою літературно-просвітницького клубу «Пломінь», організацією військово-патріотичного табору для дітей та юнацтва «Азовець». Слід додати, що певна частина користувачів соціальних мереж до парамілітарних організацій віднесла створену в структурі НК громадську організацію «Національні дружини»². На її офіційному сайті (<http://ndrugua.org/>) зазначено: «Це організація, метою якої є забезпечення порядку на вулицях українських міст. Особовий склад організації – це колишні учасники бойових дій, патріотична молодь та небайдужі громадяни, що поділяють наше прагнення покращити безпекову ситуацію в державі». Утім, визначені й оприлюднені ГО «Національні дружини» пріоритетні напрями своєї діяльності (охорона громадського порядку, сприяння обороні України, утвердженню здорового способу життя, захист малого та середнього бізнесу), практичні дії місцевих осередків цієї громадської структури дають підстави класифікувати її як радикальну націоналістичну організацію, головне спрямування діяльності визначає забезпечення різних складових національної, передусім суспільної, безпеки.

У контексті вищезазначеного зробимо наголос на тому, що наразі важко сказати, чи вдасться правим радикалам конвертувати свою громадську активність у реальну суспільну підтримку та конкретні політичні результати. При цьому не можна оминати увагою, що нинішня суспільно-політична кон'юнктура є, назагал, досить сприятливою для радикальної прависи. Оскільки всі її

¹ Яблонський, В.М., Вознюк, П.Ф., Горєлов, Д.М. та ін. (2015). *Розвиток громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп.* Київ: НІСД, 25-27.

² Позняк-Хоменко, Н. (2018). Робінгуди: український варіант? *Україна молода*, 13, 4; Яніцький, В. Національні дружини – загроза суспільству чи крок на шляху його реформування. *Lb.ua*. <https://ukr.lb.ua/blog/vasylyanitskyi/393777_natsionalni_druzhini-zagroza.html> (2019, березень, 06).

представники виступають за більш рішучі зміни в суспільстві, посилення Української держави як у зовнішній, так і у внутрішній політиці, популярність правих радикалів мала би зростати.

Отже нинішній праворадикальний «порядок денний» їхніх першочергових дій багато в чому співвідноситься з реальними суспільними настроями та очікуваннями. Так, хоча певні успіхи України на шляху демократичного розвитку зумовлюють зростання числа прибічників демократії, в суспільстві зберігається «ядро» авторитаристських орієнтацій на рівні 15-20 % опитаних громадян України: приміром, за інформацією Центру Разумкова (одного із впливових недержавних аналітичних центрів України) у 2017 р. демократію підтримували 56 %, авторитаризм могли би сприйняти 18 %, байдужими до характеру політичного режиму виявилися 14 %¹.

Слід також додати, що на тлі загального переважання демократичних переконань останніми роками збільшується кількість громадян України, готових поступитися громадянськими правами і свободами заради наведення порядку в країні. Зокрема, дослідження соціологічної групи «Рейтинг» 10-22 квітня 2018 р. засвідчило, що таку позицію поділяють 70 % опитаних (у 2017 р. цей показник становив 63 %). Натомість, посилення свободи і демократії за відсутності порядку підтримують лише 15 % респондентів (у 2017 р. цей показник становив 22 %). Отже, у тій чи іншій пропорції прихильники «твердої руки» переважають в усіх освітніх, майнових і вікових групах опитаних. Зростання авторитарних настроїв корелюється зі збільшенням числа тих, хто вважає, що Україна нині рухається у невірному напрямку, та громадян, переконаних у посиленні корупції останніми роками й невдоволених теперішньою «м'якістю» покарань за корупційні дії. Стабільним залишається й суспільний запит на деолігархізацію: згідно з результатами зазначеного вище дослідження, 16 % українців очікує від наступного Глави Української держави передусім зменшення впливу олігархів на політику². За результатами іншого дослідження, 53 % опитаних ладні обмежити олігархів у правах³.

Очевидно, що прагнення жорсткої, навіть авторитарної влади, яка є центральним пунктом ультраправої ідеології, зумовлено хронічно важкою соціально-економічною ситуацією, критичною втратою українськими громадянами відчуття безпеки внаслідок останніх подій в країні, а відтак – наростанням їх недовіри до чинної влади, правлячого класу, демократичних інститутів та обраної моделі врядування загалом.

Громадяни України найчастіше фактично солідаризуються з правою ідеологією в акцентованому неприйнятті ЛГБТ, одностатевих шлюбів, етнічної злочинності тощо. Зокрема, з лідером суспільних антипатій серед етнічних груп України – ромською громадою – масова свідомість схильна ототожнювати такі злочини, як шахрайство, крадіжки та наркоторгівля. Й саме вони є традиційним об'єктом агресії з боку українських ультраправих, які для значної частини населення виступають як «борці з криміналом». Показово, що у 2018 р. 47 % учасників опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи», допускало звуження обсягу прав ромів, ще стільки ж – неповноправність ЛГБТ⁴. І це при тому, що наразі ще не всі тематики, потенційно здатні розширити базу підтримки радикальної правниці (наприклад, проблема мігрантів), набули належного розголосу та встигли стати суспільно значущими в Україні.

До того ж, українське суспільство невпинно радикалізується в сенсі збереження (нехай і з певними коливаннями) загальної тенденції до збільшення числа прихильників радикальних – хоч і не конче насильницьких – змін.

З іншого боку, попри «трендові» в нинішній ситуації патріотично-мобілізаційну активність та політичний радикалізм українських ультраправих, попри зростання як числа невдоволених

¹ *Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми*. Інформ.-аналіт. матеріали до фахової дискусії 14 грудня 2017 р. (2017). Київ: Центр Разумкова, 8.

² Суспільно-політичні настрої українців: нові виклики. *Соціологічна група «Рейтинг»*.

<http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_ukraincev_novye_vyzovy.html> (2019, березень, 06).

³ Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016-2018). *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. <<https://dif.org.ua/article/shcho-ukraintsi-znayut-ta-dumayut-pro-prava-lyudini-otsinka-zmin-2016-2018>> (2019, березень, 06).

⁴ Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016-2018). *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. <<https://dif.org.ua/article/shcho-ukraintsi-znayut-ta-dumayut-pro-prava-lyudini-otsinka-zmin-2016-2018>> (2019, березень, 06).

українською владою, так і числа прибічників рішучих змін, попри солідаризацію «мовчазної більшості» із деякими знаковими правими цінностями, електоральні результати праворадикалів залишаються звично скромними.

Після майже феноменального, як для «флангової» партії, успіху «Свободи» у 2012 р., президентська та парламентська виборчі кампанії 2014 р. виявилися для них невдалими: О. Тагнибок (ВО «Свобода») і Д. Ярош (ПС) разом здобули менше голосів (1,86 %; 1,16 % і 0,7 % відповідно), ніж, приміром, В. Рабинович (2,25 %). Крім того, ВО «Свобода» (4,71 %) та ПС (1,8 %) не подолали п'ятивідсотковий бар'єр на виборах 2014 року до Верховної Ради України. У підсумку, парламентське представництво праворадикалів обмежалося десятком «мажоритарників» (6 народних депутатів України – від ВО «Свобода», 1 – від ПС, решта – самовисуванці) та ще кількома депутатами, обраними до Парламенту України за списками інших політичних сил.

Децю успішнішими для крайніх правих стали місцеві вибори 2015 року, але це стосується виключно найбільш досвідченого і впізнаваного з-поміж праворадикальних суб'єктів політичного процесу – ВО «Свобода»: сформовано фракції у 15-ти обласних радах та здобуто посади міських голів у 3-х обласних центрах на заході України (Івано-Франківськ, Тернопіль, Хмельницький).

У разі збереження чинного бар'єра представництва (5 %) правим радикалам без об'єднання своїх партійних структур буде вкрай складно потрапити до наступного скликання Верховної Ради України за виборчими партійними списками. Електоральна соціологія засвідчує досить невисоку громадську підтримку радикальної прависи. Згідно з результатами соціологічних досліджень, восени 2018 р. підтримка ВО «Свобода» серед громадян сягала 3 %, а кандидата у Президенти України від ВО «Свобода» Р. Кошулинського (підтриманого також ПС, КУН, ОУН та С14) – лише 0,7 %¹. Слід додати, що відповідно до результатів наступного профільного дослідження КМІС у лютому 2019 р., з наближенням виборів рейтинг Р. Кошулинського серед тих, хто визначився, практично не змінився (0,8 %), а підтримка ВО «Свобода» навіть зменшилася до 1,7 %².

Показники інших провідних ультраправих громадських структур (НК, ПС, Національний рух «ДІЯ») та їх лідерів ніколи за жодними опитуваннями не перевищували середнього рівня статистичної похибки (1,5 %). Втім, припустимося думки, що навіть об'єднання усіх українських праворадикалів не гарантуватиме їм успіху в багатомандатному окрузі: за оцінкою фахівцями Центру Разумкова (станом на жовтень 2017 р.) перспектив гіпотетичної єдиної радикал-прависи, консолідована участь у передвиборній кампанії ВО «Свобода», НК і ПС забезпечила б їм на той час лише 4,2 % голосів виборців, які мали намір голосувати³.

І справа тут далеко не лише у недостатній присутності радикальної прависи в інформаційному просторі, їхній більшою мірою удаваній «медіа-ізоляції». Зростання популярності радикалів стримує, насамперед, те, що в кожному суспільстві кількість громадян, схильних до підтримки радикальних дій (а не лише радикальних гасел), як правило, є незначною.

На думку українських соціологів, громадяни України, загалом, не є прибічниками екстремістських та, навіть, просто активних форм соціального чи політичного за своїм характером протесту. Приміром, 55,9 % опитаних узагалі не схвалюють проведення масових протестних акцій в Україні за нинішньої ситуації. З-поміж форм захисту своєї громадянської чи політичної позиції пересічні громадяни віддають перевагу мирним, неконфліктним практикам, як-то участь у виборах (69,2 %), підписання петицій та звернень громадян (28,2 %). До участі в акціях протесту готові 12,4 %, громадянської непокори – 5,6 %, застосування зброї – 3,8 %⁴. Тобто, хоча суспільство дедалі більше прагне радикальних змін, однак й дотепер не сприймає радикальних, екстремістських способів вирішення нагальних для людини, суспільства, держави проблем. Відтак, надмірний радикалізм ультраправих здатен радше відвернути від них частину потенційних прихильників, суттєво звужуючи соціальну базу радикальної прависи.

¹ Моніторинг електоральних настроїв українців: листопад 2018 року (2018). Київ: КМІС; Центр Разумкова; Рейтинг, 25, 37.

² Рейтинг підтримки партій і політичних лідерів: Лютий 2019 року. Київський міжнародний інститут соціології. <<https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=825&page=1>> (2019, березень, 06).

³ Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації: Результати соціологічного дослідження: Прес-реліз (2017). Київ: Центр Разумкова, 5.

⁴ Соціально-політична ситуація в Україні: вересень 2018 року (2018). Київ: Центр Разумкова, КМІС, SOCIS, 17-19.

У контексті вищезазначеного припустимося також й думки, про те, що на симпатії та голоси й без того досить вузького праворадикального сегмента суспільства, вочевидь, і надалі претендуватиме декілька політичних сил. Така розпорошеність робить примарними шанси навіть на повторення результату ВО «Свобода» на парламентських виборах у 2012 році. Утім, слід враховувати, що чимало правих радикалів із їхньою зневагою до парламентаризму взагалі не орієнтовані на досягнення електорального успіху, традиційно тяжіючи до «вуличної політики» та неконвенційних форм політичної діяльності. Нереалізовані політичні амбіції ультраправих зумовлюватимуть їхнє прагнення щонайгучніше заявити про себе епатажними, а то й безпосередньо силовими акціями «прямой дії» (факельні марші, пікети, акти вандалізму, протидія незаконним забудовам, напади на представників етнічних меншин, ЛГБТ-активістів, ідеологічних опонентів тощо).

Висновки. За сучасної доби ультраправі перебувають серед лідерів у всіх видах громадянської активності – протестах, волонтерстві, політичній самоорганізації, військовому добровольчому рухові. При цьому праворадикали найвиразніше уособлюють конфліктні, насильницькі громадські практики, додатково легітимізуючи силовий фактор у суспільному житті та послаблюючи державну монополію на насильство. Втім, не можна обійти увагою й висновок експертів про те, що «сучасний розвиток праворадикальних організацій є адекватною відповіддю на стан речей», «вони є прихильниками не крайнього націоналізму, про який нам розповідають з російських телеканалів, а швидше державного націоналізму та націонал-демократії»¹.

Незаконне застосування сили та екстремізм, безумовно, обмежують політичні перспективи радикальної правіці, оскільки більшість українських громадян наразі не схильна до підтримки ультранационалістичних гасел, а надто – екстремістських дій. За такої ситуації тенденції політичної ізоляції та маргіналізації крайніх правих в Україні залишаються досить стабільними впродовж майже всіх електоральних циклів, простежуючись, зокрема, й напередодні чергових президентських і парламентських виборів 2019 року. Водночас, соціальна база і мобілізаційний ресурс праворадикалів потенційно залишаються здатними до розширення. В кожному разі, масштаби та дієздатність праворадикального сегмента українського суспільства визначають необхідність його подальших системних досліджень.

References:

1. Mudde, C. (2002). *The ideology of the extreme right*. Manchester: Manchester University Press. [in English].
2. *Monitorynh elektoralnykh nastroy ukraintsiv: lystopad 2018 roku* [Monitoring electoral mood of Ukrainians: November] (2018). Kyiv: KMIS; Tsentr Razumkova; Reitynh. [in Ukrainian].
3. *Partiina systema Ukrainy do i pislia Maidanu: zminy, tendentsii rozvytku, suspilni zapyty* : Inform.-analit. materialy do Mizhnarodnoho kruhloho stolu «Partiina systema Ukrainy na suchasnomu etapi: vyklyky, problemy, suspilni ochikuvannia» 16 veresnia 2015 roku [The party system of Ukraine before and after the Maidan: changes, development trends, public demand: Information and analytical materials for the International Round Table «The party system of Ukraine at the modern stage: challenges, problems, public expectations» September 16, 2015]. (2015). Kyiv: Tsentr Razumkova. [in Ukrainian].
4. *Politychna kultura ta parlamentaryzm v Ukraini: suchasnyi stan ta osnovni problemy*: Inform.-analit. materialy do fakhovoi dyskusii 14 hrudnia 2017 r. [Political culture and parliamentarism in Ukraine: current situation and main issues: Information and analytical materials for the professional discussion on December 14, 2017] (2017). Kyiv: Tsentr Razumkova. [in Ukrainian].
5. Pozniak-Khomenko, N. (2018). Robinhudy: ukrainskyi variant? [Robin Hoods: Ukrainian version?]. *Ukraina moloda* [Ukraine young], no 13, 4. [in Ukrainian].
6. *Prohrama politychnoi partii «Natsionalnyi korpus»* [The program of the political party «National Corps»] (2006). Kyiv: Oriientyr. [in Ukrainian].
7. Reitynh pidtrymky partii i politychnykh lideriv: Liutyi 2019 roku [The rating of support for parties and political leaders: February 2019]. *Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii* [Kyiv International Institute of Sociology]. <<https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=825&page=1>> (2019, March, 06). [in Ukrainian].
8. Safoniuk, T. Ideolohichna hama Volyni, abo Khto za shcho boretsia [The ideological range of Volyn, or Who is struggling for what?]. *konkurent.in.ua*. <<https://konkurent.in.ua/news/volin/20208/ideologichna-gamma-volini-abo-hto-za-scho-boretsya.html>> (2019, March, 06). [in Ukrainian].

¹ Сафонюк, Т. Ідеологічна гама Волині, або Хто за що бореться. *Konkurent.in.ua*. <<https://konkurent.in.ua/news/volin/20208/ideologichna-gamma-volini-abo-hto-za-scho-boretsya.html>> (2019, березень, 06).

9. Shcho ukrainsi znaiut i dumaiut pro prava liudyny: otsinka zmin (2016-2018) [What Ukrainians know and think about human rights: assessment of changes (2016-2018)]. *Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva* [Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» foundation]. <<https://dif.org.ua/article/shcho-ukrainsi-znayut-ta-dumayut-pro-prava-lyudini-otsinka-zmin-2016-2018>> (2019, March, 06). [in Ukrainian].
10. *Sotsialno-politychna sytuatsiia v Ukraini: veresen 2018 roku* [Socio-political situation in Ukraine: September 2018] (2018). Kyiv: Tsentr Razumkova, KMIS, SOCIS. [in Ukrainian].
11. *Stavlennia hromadian Ukrainy do suspilnykh institutiv, elektoralni oriientatsii: Rezultaty sotsiologichnoho doslidzhennia*: Pres-reliz [The attitude of Ukrainian citizens to public institutions, electoral orientation: The results of a sociological study: Press release] (2017). Kyiv: Tsentr Razumkova. [in Ukrainian].
12. *Suspilno-politychni nastroi ukrainsiv: novi vyklyky* [Social-political sentiments of Ukrainians: new challenges]. *Sotsiologichna hrupa «Reitynh»* [Sociological group «Rating»]. <http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_ukraincev_novye_vyzovy.html> (2019, March, 06). [in Ukrainian].
13. Viperman, V. (2008). *Yevropeyskyi fashyzm: porivnialnyi analiz* [European fascism: comparative analysis]. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
14. Yablonskyi, V.M., Vozniuk, P.F., Horielov, D.M. ta in. (2015). *Rozvytok hromadianskoho suspilstva v Ukraini: analit. dop.* [Development of civil society in Ukraine: analytical report]. Kyiv: NISD. [in Ukrainian].
15. Yanitskyi, V. *Natsionalni druzhyny – zahroza suspilstvu chy krok na shliakhu yoho reformuvannia* [The National Squads – a threat to society or a step towards reforming it]. *Lb.ua*. <https://ukr.lb.ua/blog/vasyl_yanitskyi/393777_natsionalni_druzhini-zagroza.html> [in Ukrainian]. (2019, March, 06).

Тетяна Краснопольська, к. політ. н.

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ЄВРОПЕЙСЬКІ НАДНАЦІОНАЛЬНІ ПАРТІЇ: ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА РОЛЬ У ЄВРОПАРЛАМЕНТІ

Tetiana Krasnopolska, PhD in Political Science

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

EUROPEAN SUPRANATIONAL PARTIES: FACTORS OF TRANSFORMATION AND ROLE IN THE EUROPEAN PARLIAMENT

The article considers the factors of the evolution of international party institutions from party federations and confederations to the formation of transnational political parties. These factors include: ideological unity, common views on key issues of socio-political development and ways to address them, support for specific states and statesmen, and the creation of international organizations including parliamentary institutions. The common and distinctive features of supranational parties and classical national parties are outlined. The factors of modern transformation of the role and status of European supranational political parties (strengthening of the European integration and the search for institutional balance, EU enlargement to the east, the desire to respond to current problems and challenges, population growth, the influence of national policies of individual states and national parties) are determined. The paper analyzes the political and legal principles of formation and growth of European parties based on changes in the EU legislation. Their role in the formation of the European Parliament and decision-making through political groups is considered. The modern features of supranational party building in the EU are defined.

Keywords: international political institutes, supranational political parties, European parliament, party groups, European integration.

Розвиток інтеграційних процесів в економічній та політичній сфері, а також формування наднаціональних союзів викликає науковий інтерес до вивчення політичних інститутів, покликаних забезпечити узгодження інтересів та прийняття рішень на наднаціональному рівні у міждержавних інтеграційних об'єднаннях. У цьому контексті актуальним є вивчення розвитку Європейського парламенту та ролі політичних партій у його формуванні та структуруванні, аналізі наднаціональної партійної системи Європейського Союзу, яка забезпечує прийняття та легітимацію рішень на основі представництва інтересів.

Слід зазначити, що у західній політичній науці вивченню європейських політичних партій присвятили дослідження такі вчені, як Л. Барді, Г. Гаррет, А. Креппел, К. Лорд, К. Магнуссен, О. Нідермаєр, А. Нурі, Т. Рауніо, Г. Тсебеліс, Г. Фрідманн, П. Фрідманн, С. Хікс, що запровадили системні дослідження партійної структури та міжпартійної конкуренції в Європарламенті. Проблеми виборів до Європарламенту розглядали С. ван дер Ейк, К. Райф, Г. Шмітт, М. Франклін, Ж. Томассен). Серед російських авторів можна назвати Н. Гудалова, Н. Заславську, А. Пешенькова, та інших.

Вітчизняні автори аналізують окремі аспекти партійного будівництва наднаціонального рівня лише в рамках досліджень різних аспектів європейської інтеграції (Н. Антонюк, В. Копійка, В. Посельський, В. П'ятницький, Т. Шинкаренко). Особливості функціонування дослідженням Європейського парламенту розглядають В. Довгань, І. Грицяк, Н. Грицяк тощо.

Партійна міжнародна співпраця являє собою специфічну галузь міжнародного співробітництва, оскільки участь у ній приймають недержавні актори – партії, які проте на національному рівні можуть приймати участь в політичних інститутах (парламенті, уряді тощо) та відігравати значну роль у прийнятті державних рішень. Крім того, організаційні особливості

партійного міжнародного співробітництва поступово розвиваються: від міжнародних партійних об'єднань до транснаціональних партійних федерацій та конфедерацій, а потім до транснаціональних партій¹.

В ході такої еволюції організаційної форми змінюються цілі: якщо міжнародні партійні об'єднання орієнтуються на вплив на політику і вирішення проблем на національному рівні, то транснаціональні партії, федерації та конфедерації намагаються брати участь в політичних рішеннях на наднаціональному рівні². Важливою рисою є велика ступінь координації та зростання партійної бюрократії. Поступово міжнародні партійні інститути все більше починають нагадувати національні партії, що і призводить до появи поняття транснаціональних партій.

Формуванню транснаціональних партій сприяв ряд факторів, що склався в результаті еволюції самого ЄС та його інститутів. До них можна віднести:

- партії співпрацюють на основі ідеологічної близькості. М. Дюверже говорить про домінування саме такого «ліберального уявлення про партії, в якому вона розглядається, перш за все, як ідеологічне об'єднання»³. Саме через ідеологічну схожість виникають такі партійні об'єднання, як Соціалістичний інтернаціонал, Ліберальний інтернаціонал і центристський демократичний інтернаціонал;

- однакове уявлення про проблеми і способи їх вирішення. Так, лівоцентристські партії у відповідь проблеми спаду економіки виступають за збільшення податків, створення нових робочих місць, стимулювання споживання з боку населення, в той час як правоцентристські – на підтримку конкуренції, бюджетну економію, скорочення податків, стимулювання виробника. Крім того, слід відзначити наявність певної спеціалізації у партій: зелені роблять ставку на захист навколишнього середовища, правоцентристи на зовнішню політику і економіку, лівоцентристи на соціально-економічні питання і права людини. Значення згоди між національними партіями набуває особливого значення в умовах глобалізації. Наявність спільних проблем об'єднало партійних діячів з різних країн, а міжнародні партійні структури стали важливим форматом для обговорення спільних заходів та координації своїх дій на національному рівні⁴;

- міжнародне партійне співробітництво підтримується конкретними державами чи державними діячами, які вирішують таким чином свої внутрішньополітичні і зовнішньополітичні завдання. За допомогою партійного співробітництва можна посилити політичний вплив на міжнародній арені;

- міжнародне партійне співробітництво пов'язане зі створенням міжнародних організацій, що часто включають парламентські інститути. Сучасні уявлення про демократію визначають необхідність парламентського контролю за зовнішньополітичною діяльністю держави як на національному рівні (в рамках процедури ратифікації міжнародних угод), так і на міжнародному рівні (створення парламентських інститутів, наділених можливістю брати участь в процесі прийняття рішень в рамках міжнародної організації, при якій створюється такий інститут). Отже, інституційні системи багатьох міжнародних організацій включають парламентські структури (наприклад, парламентські асамблеї ЄС, СНД, Ради Європи, НАТО, ОБСЄ). Проте вплив таких інститутів може сильно варіюватися.

Міжнародні парламентські інститути формуються у формі двох процедур: шляхом об'єднання національних парламентських делегацій та в результаті проведення прямих виборів. Перший спосіб наділяє міжнародний парламент певною залежністю від національних парламентів країн-членів. Склад кожної делегації формується національними парламентарями, тому зазвичай він відображає політичну ситуацію в країні і результат останніх парламентських виборів. Більшість парламентських

¹ Заславская, Н. Г., Гудалов, Н. Н. (2013). Европейские наднациональные партии на современном этапе: анализ основных тенденций. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. Политология.*

Международные отношения, 2, 106-116; Костюк, Р.В. (2006). Транснациональные партии в современной Европе. *Левый фланг. Клио*, 3, 86-92.

² Raunio, T. (2002). Political Interests. The EP's Party Groups. *The Institutions of the European Union*. Peterson, J., Shackleton, M. (eds.). Oxford: Oxford University Press.

³ Дюверже, М. (2007). *Политические партии*. Москва: Академический Проект.

⁴ Raunio, T. (2002). Political Interests. The EP's Party Groups. *The Institutions of the European Union*. Peterson, J., Shackleton, M. (eds.). Oxford: Oxford University Press.

асамблей формується саме таким чином, включаючи МПА СНД і ПАРЄ¹. Другий спосіб наділяє парламентаріїв більшою незалежністю від національних органів влади. Обраний парламент є важливим джерелом легітимності для всієї міжнародної організації. Формування міжнародних парламентських структур шляхом загальних виборів зустрічається досить рідко. Прикладом є Європейський парламент, Андський парламент, що обирається з 1996 р. Проте ефективність останнього викликає сумніви, оскільки вибори членів парламенту проводяться в різних країнах в різний час та за різними процедурами, що не може забезпечити стабільності даного інституту².

Регламент парламенту зазвичай визначає роль партійних груп у формуванні керівних органів, в проведенні пленарних засідань і роботі комітетів, регулює доступ партій до адміністративних і фінансових ресурсів. Наприклад, в Європарламенті можливості незалежних депутатів істотно менше в порівнянні з їх колегами з політичних груп, це проявляється в розподілі керівних посад, місць у важливих комітетах, можливості використовувати фінансові кошти ЄП. Тому для того, щоб активніше брати участь в роботі Європарламенту, часто депутати формували так звані «технічні групи», наприклад, в 1979-1984 рр. і 1999-2001 рр. Основою технічних груп була ідеологічна близькість, а загальна зацікавленість у використанні адміністративного ресурсу.

Таким чином, парламентські інститути, створювані в результаті інтеграційних процесів, в більшій мірі сприяють розвитку міжнародного партійного співробітництва. Європейський проект регіональної інтеграції показує, як на початку інтеграційний процес сприяв створенню партійних федерацій і конфедерацій, а потім транснаціональних партій.

Такій партійній трансформації сприяв ряд чинників. Перший з них – процес європейської інтеграції – від нього залежить роль конкретних інститутів, розподіл повноважень між інститутами та значення політичних партій. Європейська інтеграція привела до створення особливої політичної системи, в якій з одного боку, складно виділити законодавчу, виконавчу і судову владу, що унеможливує використання принципу поділу влади³, а з іншого – спостерігаються прояви параметрів держави у ЄС: проведення загальноєвропейських виборів, введення європейського громадянства, спроба прийняття європейської конституції. Основою політичної системи ЄС став принцип інституційного балансу⁴. Однак, на сучасному етапі не існує єдиного трактування цього принципу. В рамках юридичного підходу він розглядається в зв'язку з розвитком європейського права, прихильники політичного підходу аналізують його в контексті політичної еволюції ЄС⁵. В цілому інституційний баланс не означає рівноваги і балансу сил між інститутами ЄС, він передбачає «вимогу до інститутів діяти в межах своїх компетенцій»⁶.

Другий чинник – розширення Євросоюзу. Так, розширення ЄС у 2004 і 2007 рр. мало важливі наслідки для партійно-політичної системи ЄС. Ще в першій половині 1990-х років багато вчених доводили, що приєднання до ЄС нових членів може негативно впливати на розвиток європейських партій⁷, і це виявляється тим більш справедливо у випадку з розширенням на схід і включенням в ЄС країн Центральної та Східної Європи.

Проте, східне розширення в цілому можна розглядати як один з найбільш позитивних факторів політичного контексту для інституціоналізації європейських партій з часів запровадження прямих виборів ЄП в 1979 р.⁸. В ході розширення між європейськими наднаціональними партіями і

¹ Косов, Ю.В., Торопыгин, А.В. (2012). Проблемы политической интеграции на постсоветском пространстве: к вопросу об учреждении евразийского парламента. *Управленческое консультирование*, 3, 132-139.

² Заславская, Н.Г. (2017). Роль интеграционных процессов в формировании транснациональных партий. *Управленческое консультирование*, 12, 58.

³ Douglas-Scott, S. (2002). *Constitutional Law of the European Union*. Essex: Pierson Education Limited.

⁴ Мишальченко, Ю.В., Гудалов, Н.Н. (2011). Институциональный баланс в Европейском Союзе: анализ правовых подходов. *Евразийский юридический журнал*, 9 (40), 57-60.

⁵ Jacqué, J.-P. (2004). The Principle of Institutional Balance. *Common Market Law Review*, 41, 383-391; Мишальченко, Ю.В., Гудалов, Н.Н., Белоусов, С.Н. (2011). Современные международные политические и правовые теории европейской интеграции. *Евразийский юридический журнал*, 12 (43), 16-21.

⁶ Заславская, Н.Г. (2011). Проблема институционального баланса в Европейском союзе. *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС*, 7, 4, 53.

⁷ Bardi, L. (1996). Transnational Trends in European Parties and the 1994 Elections of the European Parliament. *Party Politics*, 2, 1, 99-114.

⁸ Delsoldato, G. (2002). Eastward Enlargement by the European Union and Transnational Parties. *International Political Science Review*, 23, 3, 270.

відповідними міжнародними інтернаціоналами було вироблено своєрідний «розподіл праці»: перші налагоджували зв'язки з партіями саме з країн-кандидатів, другі – з інших держав¹.

В контексті розширення завдяки прийняттю Регламенту про наднаціональні європейські партії² були визначені найважливіші аспекти статусу європейських партій (доприкладу, фінансування), а сама підтримка партій багато в чому була націлена на їх зв'язки зі «спорідненими» політичними силами з країн-кандидатів.

Проте розширення на схід призвело і до ряду труднощів у розвитку європейських партій. через невідповідність політичних культур, партійних систем західноєвропейських демократій і пост-комуністичних систем ЦСЄ. У такій ситуації політичні інтереси європейських партій в розширенні свого впливу фактично домінували над ідеологічною близькістю³.

Третій чинник – прагнення наднаціональних партій відповідати на сучасні проблеми і виклики. На сучасному етапі можна виділити кілька таких проблем і викликів. До них відносяться: економічна криза, зростання безробіття, імміграція в ЄС. У даній ситуації потрібно прослідковується кілька проблемних моментів: брак нових конструктивних ідей, які могли б бути використані для вирішення зазначених проблем; в умовах дуже сильної взаємозалежності держав-членів партії змушені фактично відмовлятися від своїх традиційних методів вирішення економічних проблем.

Означені проблеми посилюють четвертий чинник трансформації транснаціональних партій – зростання популізму. Особливо яскраво він проявився під час президентської виборчої кампанії у Франції і парламентської в Греції 2012, які вплинуть і на наднаціональні європейські партії. Так, зіткнення між провідними системними політичними силами Франції – право- і лівоцентристами – характеризується неабиякою часткою популізму і скандальності. Це стосується, наприклад, питань імміграції, податків на багатих людей і т.п.⁴

Як показав проведений аналіз, національна політика чинить значний вплив на діяльність наднаціональних політичних партій в Європі, особливо враховуючи те, що абсолютна більшість європейських наднаціональних партій мають своїми членами не індивідуальні політиків, а саме національні партії. Тому розвиток останніх фактично становить фундамент діяльності наднаціональних об'єднань.

В такій ситуації, на наш погляд європейські партії можуть зосереджувати свою активність на тих питаннях, в яких вони найбільш зацікавлені і компетентні, що дозволить вирішити ці питання ефективніше за національні парламенти.

Отже, наднаціональні політичні партії все більше набувають рис, що наближають їх до класичних партій. Проте не слід забувати, що поки зберігаються і істотні відмінності, що виражаються: в їх менших можливостях впливати на процес прийняття політичних рішень; в менш розвинених партійних структурах; в менш жорсткій координації політичних дій і партійної дисципліни; в їх невеликій кількості; в особливості членства (транснаціональні партії поки базуються не на індивідуальних членах, а на національних партіях, тому поки вони сильно залежать від останніх). З урахуванням перерахованих особливостей очевидно, що використання підходів, орієнтованих на вивчення національних партій, наприклад, М. Дюверже та Дж. Сарторі, не допоможе повністю пояснити характер трансформації міжнародних партійних інститутів, оскільки ідеї зазначених авторів про походження партій, їх ролі в державі і особливості функціонування базуються на досвіді національних партій⁵.

¹ Delsoldato, G. (2002). Eastward Enlargement by the European Union and Transnational Parties. *International Political Science Review*, 23, 3, 269.

² Регламент Європарламенту і Ради, 2003 (Європейський парламент і Рада). *International Center for Quality Certification – ICQC* < <http://www.icqc.eu/userfiles/File/1333-2008-EC.pdf> >. (2019, січень, 28)

³ Delsoldato, G. (2002). Eastward Enlargement by the European Union and Transnational Parties. *International Political Science Review*, 23, 3, 277-281.

⁴ Заславская, Н. Г., Гудалов, Н. Н. (2013). Европейские наднациональные партии на современном этапе: анализ основных тенденций. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. Политология. Международные отношения*, 2, 112.

⁵ Дюверже, М. (2007). Политические партии. М.: Академический Проект; Sartori G. (2005). *Parties and Party Systems: a Framework for Analysis*. ECPR Press.

Посиленню ролі наднаціональних партій сприяло широке політико-правове регулювання їх діяльності в рамках ЄС. європейські лідери розуміли важливість розвитку європейських партійних структур. До тексту Маастрихтського договору була включена стаття (138а), в якій визнавалася роль транснаціональних партій для інтеграційного процесу: «Політичні партії на європейському рівні є важливим чинником європейської інтеграції в рамках союзу. Вони сприяють зміцненню європейської поінформованості і вираженню політичної волі громадян союзу»¹. Ця стаття вона була сприйнята як сигнал до того, в якому напрямку слід розвивати партійну співпрацю і які форми співробітництва слід підтримувати за допомогою європейських ресурсів. Так, у 1992 р соціалісти вирішили перетворити партійну конфедерацію в партію європейських соціалістів, на наступний рік ліберал-демократи створили європейську партію лібералів, демократів і реформаторів замість раніше існуючої партійної федерації. На тлі зміцнення співпраці між партіями виникла концепція «Європа партій» за аналогією з концепцією Ш. де Голля «Європа націй»².

Необхідність вирішення проблеми фінансування була зафіксована в Ніццького договору, підписаному в 2001 р., який доповнив статтю про європейські партії практичним змістом: «Рада... повинна визначити правила, що регламентують політичні партії на європейському рівні і, зокрема, правила їх фінансування». У декларації до договору окремо було відзначено, що фінансування, яке направляється із загального бюджету на діяльність європейських партій, не повинно бути використано національними партіями³. У виборах до Європейського парламенту могли брати участь і національні партії. Не існувало умови щодо обов'язкового приєднання до якоїсь європейської партії на передвиборному етапі. А потім, вже беручи участь в Європарламенті, їх представники могли приєднатися до однодумців з інших країн, сформувавши політичну групу.

Уточнюючі правила приймаються в 2003 р.⁴ В законодавчому акті майже здійснено спробу уточнення визначення європейської партії і критеріїв для тих, хто може претендувати на фінансування. Отже, європейська партія повинна відповідати наступним критеріям: мати статус юридичної особи в тій державі-члені Євросоюзу, де знаходиться керівництво партії; бути представленою як мінімум в чверті держав-учасників Євросоюзу депутатами Європарламенту або депутатами національних або регіональних парламентів або отримати мінімум 3% голосів в одній чверті держав-учасників на останніх виборах до Європейського Парламенту; брати участь у виборах в ЄП або оголосити про намір зробити це; вказати в своїй програмі та реалізовувати в процесі діяльності принципи Європейського Союзу, а саме: принципи свободи, демократії, поваги прав людини, верховенства закону. Партії, що відповідають перерахованим вимогам, отримують фінансування з бюджету ЄС⁵.

У 2004 р. Європарламент приймає внутрішній документ, який більш чітко прописує процедуру фінансування і контроль за виділеними коштами⁶. У 2007 р. правила фінансування були змінені – був розширений список потенційних одержувачів фінансової допомоги: до нього включили фонди, пов'язані з європейськими партіями⁷.

Рада ЄС 29 вересня 2014 р схвалила нові правила діяльності європейських політичних партій і пов'язаних з ними фондів, а також правила їх фінансування⁸. З 2017 р. статус «європейської» буде

¹ Heidar, K., Koole, R. (2000). Approaches to the Study of Parliamentary Party Groups. *Parliamentary Party Groups in European Democracies. Political parties behind closed doors*. London: Routledge, 4-22.

² Hix, S., Lord, C. (1997). Political Parties in the European Union. London: Macmillan, 198; Marquand D. (1978). Towards a Europe of the Parties. *Political Quarterly*, 49, 425-445.

³ Declaration on Article 191 of the Treaty establishing the European Community (2001). *The Treaty of Nice, amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related Acts. Final Act and Declarations*, Nice.

⁴ Регламент Европарламента и Совета, 2003 (Европейский парламент и Совет). *International Center for Quality Certification – ICQC* < <http://www.icqc.eu/userfiles/File/1333-2008-EC.pdf>>. (2019, січень, 28).

⁵ Регламент Европарламента и Совета, 2003 (Европейский парламент и Совет). *International Center for Quality Certification – ICQC* < <http://www.icqc.eu/userfiles/File/1333-2008-EC.pdf>>. (2019, січень, 28).

⁶ Regulation 2004/C 155/01, 2004 (European Parliament and Council) *On the Regulations governing political parties at European level and the rules regarding their funding*.

⁷ Regulation 1524/2007, 2007 (European Parliament and Council) *On the regulations governing political parties at European level and the rules regarding their funding*, 2007.

⁸ Regulation 1141/2014, 2014 (European Parliament and Council) *On the statute and funding of European political parties and European political foundations*.

представлятися партіям спеціальним органом, що діє при Європейському парламенті (Authority for European political parties and foundations). При цьому, в разі порушення партіями цінностей, на яких заснований ЄС, європейський статус може бути відкликаний, а в разі інших порушень правил – на партії може накладатися грошовий штраф. 15% фондів з бюджету ЄС будуть розподілятися рівномірно між усіма європейськими політичними партіями, а решта 85% – пропорційно їх представництву в Європейському парламенті. Документ встановлює максимальний розмір пожертвувань політичним партіям і фондам від одного донора в 18 тис. Євро в рік (в даний час – 12 тис. Євро). При цьому імена донорів, які зробили більше 3 тис. Євро повинні будуть публікуватися політичними партіями. Внески від членів політичних партій або їх фондів не повинні перевищувати 40% загального бюджету партій і фондів¹.

Запровадження таких фінансових інструментів сприяло формуванню європейських партій. Так, у 2004 р. створюються партія європейських лівих, Європейський вільний альянс, європейська зелена партія, європейська демократична партія, в 2009 р. – союз консерваторів і реформістів, в 2014 р. – рух за Європу націй і свободи, альянс за пряму демократію в Європі. Проте деякі партії проіснували недовго (наприклад, альянс незалежних демократів в Європі і альянс за Європу націй). Останнім часом серед європейських партій утворюється досить багато євроскептичних сил (наприклад, партія європейських лівих і рух за Європу націй і свободи)², які критикують інтеграцію, особливо політичну, і негативно ставляться до федералізації Євросоюзу, але вони готові використовувати таку форму діяльності, як європейські партії, незважаючи на те, що вони створювалися для посилення інтеграції та наближення інституційної системи ЄС до національних політичних систем з важливою роллю політичних партій.

Ще одна можливість для європейських партій проявити себе пов'язана із взаємовідносинами між Європарламентом і Європейською комісією. Можна виділити два важелі тиску, які використовує ЄП щодо Єврокомісії: процедуру формування та контроль за діяльністю.

Проте найбільшим досягненням Європарламенту є можливість партії, що отримала більшість на виборах в ЄП, висунути свого кандидата на посаду голови Європейської комісії. Така процедура формування Єврокомісії була визначена Лісабонським договором. На виборах в 2014 р. Ж. К. Юнкер, кандидат від партії-переможця (Європейської народної партії), був призначений на цю посаду³. Крім того, Єврокомісія звітує перед Європарламентом про виконання бюджету та використання фінансових коштів. Невдоволення Європарламенту доповіддю Комісії може привести до відмови в затвердженні звіту та винесення вотуму недовіри Єврокомісії.

На сучасному етапі розвитку євро партій можна визначити наступні тенденції їх розвитку: загальне посилення позицій правих і ультраправих національних партій, що впливає і на європейський рівень; фрагментація деяких європейських партій, викликана східним розширенням (наприклад, вихід британської Консервативної партії з альянсу з Європейською народною партією в рамках групи Європейські демократи в ЄП⁴); зростання ролі євро скептицизму.

Таким чином доходимо до висновку про те, що еволюція інтеграційного процесу, внесення змін до нормативно-правової основи функціонування парламентського інституту (Європейського парламенту) серйозним чином вплинули на формування та розвиток транснаціонального парламентського співробітництва, що проявилось, насамперед, у формуванні і розвитку європейських партій.

Основна роль європейських партій на сучасному етапі пов'язана з діяльністю Європейського парламенту – підготовкою до європейських виборів і роботою в ЄП. Проте європартії поступово поширюють свій вплив і на інші інститути Європейського Союзу. Вони тісно співпрацюють і координують свої дії з афілійованими членами Європейської комісії. Європартія, яка виграла вибори в Європейський парламент, має право запропонувати Європейській Раді свого кандидата на пост

¹ Euplus.info (2014). *Совет Европы одобрил новые правила деятельности и финансирования европейских партий*. <<http://euplus.info/2014-09-29/sovet-es-odobril-novyepravila-deyatelnosti/van>>. (2019, січень, 28).

² Заславская, Н.Г. (2017). Роль интеграционных процессов в формировании транснациональных партий. *Управленческое консультирование*, 12, 62.

³ Заславская, Н. Г. (2015). Эволюция институционального баланса в ЕС в контексте европейской интеграции. *Клио*, 3 (99), 155-160.

⁴ Jansen T., Van Hecke, S. (2011). *At Europe's Service. The Origins and Evolution of the European People's Party*. Brussels.

Голови Європейської комісії. Крім того, Лісабонський договір призвів до появи двох важливих посад в ЄС – Голови Європейської ради і Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки. Ці посади займають сьогодні представники найбільших європейських партій – Європейської народної партії і Партії європейських соціалістів.

Завдяки європартіям стає можливим вироблення спільних політичних стратегій і програм для європейських виборів, пошук єдиних підходів до вирішення найважливіших інституційних і політичних проблем в Європі. Наднаціональні партії змушені сьогодні відповідати на нові загальноєвропейські виклики: економічна криза, зростання безробіття, проблеми імміграції та ін. Для деяких партій, слабо представлених в національних парламентах (зелені, регіоналісти та ін.), членство в європартіях відкриває можливість з максимально широкою платформи висловити свої ідеї та погляди. Важливим фактором подальшої інституціоналізації європейських партій стало розширення ЄС, зміцнення міжпартійного співробітництва і включення споріднених політичних структур з держав ЦСЄ в партії європейського рівня.

Таким чином, наднаціональні партії є необхідним елементом політичної системи Європейського Союзу, сприяючи розвитку європейської інтеграції та демократизації ЄС, визначаючи політичне структурування Європейського парламенту, що на сучасному етапі розвитку ЄС є провідним інститутом, що визначає політичні стратегії Союзу.

References:

1. Dyuverzhe, M. (2007). *Politicheskie partii* [Political parties]. Moscow: Akademicheskii Proekt. [in Russian].
2. Zaslavskaya, N.G. (2011). Problema institutsionalnogo balansa v Evropeyskom soyuze [The problem of institutional balance in the European Union]. *Politicheskaya ekspertiza: POLITEKS* [Political expertise: POLITEKS], 7, 4, 50-60. [in Russian].
3. Zaslavskaya, N.G. (2015). Evolyutsiya institutsionalnogo balansa v ES v kontekste evropeyskoy integratsii [The evolution of institutional balance in the EU in the context of European integration]. *Klio* [Clio], 3 (99), 155-160. [in Russian].
4. Zaslavskaya, N.G., Gudalov, N.N. (2013). Evropeyskie nadnatsionalnyie partii na sovremennom etape: analiz osnovnykh tendentsiy [European supranational parties at the present stage: analysis of the main trends]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 6. Politologiya. Mezhdunarodnyie otnosheniya* [Bulletin of St. Petersburg University. Series 6. Political science. International Relations], 2, 106-116. [in Russian].
5. Zaslavskaya, N.G. (2017). Rol integratsionnykh protsessov v formirovanii transnatsionalnykh partiy [The role of integration processes in the formation of transnational parties]. *Upravlencheskoe konsultirovanie* [Management Consulting], 12, 55-63. [in Russian].
6. Kosov, Yu.V., Toropyigin, A.V. (2012). Problemy politicheskoy integratsii na postsovetstvom prostranstve: k voprosu ob uchrezhdenii evraziyskogo parlamenta [The role of integration processes in the formation of transnational parties]. *Upravlencheskoe konsultirovanie* [Management Consulting], 3, 132-139. [in Russian].
7. Kostyuk, R.V. (2006). Transnatsionalnyie partii v sovremennoy Evrope. Levyyi flan [Transnational parties in modern Europe. Left flank]. *Klio* [Clio], 3, 86-92. [in Russian].
8. Mishalchenko, Yu.V., Gudalov, N.N. (2011). Institutsionalnyi balans v Evropeyskom Soyuze: analiz pravovykh podkhodov [Institutional balance in the European Union: an analysis of legal approaches]. *Evraziyskiy yuridicheskii zhurnal* [Eurasian Law Journal], 9 (40), 57-60. [in Russian].
9. Mishalchenko, Yu.V., Gudalov, N.N., Belousov, S.N. (2011). Sovremennyye mezhdunarodnyie politicheskie i pravovyye teorii evropeyskoy integratsii [Modern international political and legal theories of European integration]. *Evraziyskiy yuridicheskii zhurnal* [Eurasian Law Journal], 12 (43), 16-21. [in Russian].
10. *Reglament Evroparlamenta i Soveta, 2003* (European Parliament and Council). *International Center for Quality Certification – ICQC* < <http://www.icqc.eu/userfiles/File/1333-2008-EC.pdf>>. (2019, January, 28). [in Russian].
11. Sovet Evropy odobril novyye pravila deyatel'nosti i finansirovaniya evropeyskikh partiy [The Council of Europe has approved new rules for the activities and financing of European parties]. <<http://euplus.info/2014-09-29/sovet-es-odobril-novyepравила-deyatelnosti/van>>. (2019, January, 28). [in Russian].
12. Bardi L. (1996). Transnational Trends in European Parties and the 1994 Elections of the European Parliament. *Party Politics*, 2, 1, 99-114. [in English].
13. *Decision of the Bureau of the European Parliament 2004/C 155/01* (European Parliament and Council) *On the Regulations governing political parties at European level and the rules regarding their funding*. [in English].
14. *Declaration on Article 191, 2001* (Treaty establishing the European Community). *The Treaty of Nice, amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related Acts. Final Act and Declarations*. [in English].

15. Delsoldato, G. (2002). Eastward Enlargement by the European Union and Transnational Parties. *International Political Science Review*, Vol. 23, N 3, 277-281. [in English].
16. Douglas-Scott S. (2002). Constitutional Law of the European Union. Essex: Pierson Education Limited. [in English].
17. Heidar K., Koole R. (2000). Approaches to the Study of Parliamentary Party Groups. *Parliamentary Party Groups in European Democracies. Political parties behind closed doors*. London: Routledge, 4–22. [in English].
18. Hix S., Lord C. (1997). Political Parties in the European Union. London: Macmillan, 198; Marquand D. (1978). Towards a Europe of the Parties. *Political Quarterly*, Vol. 49, 425-445. [in English].
19. Jacqué J.-P. (2004). The Principle of Institutional Balance. *Common Market Law Review*, 41, 383-391. [in English].
20. Jansen T., Van Hecke S. (2011). *At Europe's Service. The Origins and Evolution of the European People's Party*. Brussels. [in English].
21. Raunio, T. (2002). Political Interests. The EP's Party Groups. *The Institutions of the European Union*. Peterson, J., Shackleton, M. (eds.). Oxford: Oxford University Press. [in English].
22. Regulation 1524/2007, 2007 (European Parliament and Council). *On the regulations governing political parties at European level and the rules regarding their funding*. [in English].
23. Regulation 1141/2014, 2014 (European Parliament and Council). *On the statute and funding of European political parties and European political foundations*. [in English].
24. Sartori, G. (2005). *Parties and Party Systems: a Framework for Analysis*. ECPR Press. [in English].

Олександр Ахмеров

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

Oleksandr Akhmerov

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

POLITICAL AND LEGAL FRAMEWORKS FOR IMPLEMENTATION OF MUNICIPAL POLICY IN THE REPUBLIC OF POLAND

The article is devoted to the analysis of the system of local self-government and decentralization in the Republic of Poland. The peculiarities of the functioning of municipal government at different levels of local government in Poland are determined. The distribution of authority at the regional level between the government and the municipality is analyzed and it is established that the self-government reform declared in Ukraine, on which the Polish model is based, is an attempt to combine the Polish example and the Ukrainian system of the administrative territorial system. Analysis of the Polish model is relevant given the commonality of the transition process of our states. After all, the characteristic features of the process of transformation of the Polish Republic are: the transition from authoritarianism to consolidated democracy through the formation of electoral democracy; transformation of a one-party system into a multi-party system; the transition from a monopoly of state power to municipal governance.

Keywords: municipal policy, Republic of Poland, local self-government, decentralization, communes, parishes, voivodships, assemblies.

Курс України на євроінтеграцію зумовив значні трансформації у політичній системі держави, зокрема у сфері муніципальної політики, що пов'язане з реформуванням місцевого самоврядування держави. Тому актуалізується потреба вивчення досвіду муніципальної політики у державах ЄС. З огляду на це, варто було б проаналізувати приклад реформування системи місцевого самоврядування у Польщі.

Дослідженню реформування муніципального врядування у Польщі присвячені дослідження П. Свяневича, Є Регульського, М. Камінської, Є Корчака, М. Гришина, С. Байрака, В. Грובה, Л. Белкін та інші.

Метою статті є аналіз польського досвіду децентралізації у системі муніципального управління. Польський досвід трансформації політичної системи є вкрай важливим для аналізу у вітчизняній політичній науці, адже процеси демократизації в цій державі мали стартові позиції подібні українським реаліям. Адже як Польща Україна мала вихідною позицією трансформації радянську модель централізованого управління, в якій органи місцевого самоврядування були позбавлені фінансової самостійності та можливості реального впливу на процес прийняття та реалізації рішень в межах муніципальних організацій. Проте Польській республіці вдалося відносно успішно пройти шлях децентралізації системи адміністративно-територіального управління та побудувати ефективну систему місцевого самоврядування, що вказує на високий рівень ефективності муніципальної політики держави.

Характерними ознаками процесу трансформації Польської республіки є:

- ✓ перехід від авторитаризму до консолідованої демократії через формування електоральної демократії;
- ✓ трансформація однопартійної системи в багатопартійну;
- ✓ перехід від монополії державної влади до муніципального врядування¹.

¹ Байрак, С. (2013). Місцеве самоврядування Республіки Польща: особливості становлення та засади функціонування. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 3, 255-262. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2013_3_30>. (2019, березень, 05).

Реформування місцевого самоврядування у Польщі С. Байрак поділяє на два етапи: перший з 1990 року по 1998 рік; другий з 1999 року по сьогоднішній момент¹.

На першому етапі відбувався процес інституціоналізації системи місцевого самоврядування, тобто формування нормативно-правової основи її функціонування та територіальної структури і її організаційної моделі. Другий етап пов'язують з фактичним утвердженням у Польщі трирівневої моделі місцевого самоврядування, муніципальні органи влади, в якій функціонують на таких рівнях:

1. рівень гміни, компетенція яких обмежена вирішенням місцевих питань врядування;
2. рівень повітів передбачає вирішення питань, що виходять за межі компетенції гмін;
3. рівень воєводств, що представляють центральний уряд в визначеному регіоні та здійснюють контрольні та наглядові функції по відношенню до гмін і повітів.

Таким чином у Польщі створено 308 повітів, об'єднаних шістнадцятьма воєводствами з числом мешканців, в середньому, до двох з половиною мільйонів².

Згідно частини 1, 2 та 3, статі 164 чинної Конституції Польської республіки: «1. Основною одиницею територіального самоврядування є гміна. 2 Інші одиниці регіонального або локального і регіонального самоврядування визначаються законом. 3. Гміна виконує всі завдання територіального самоврядування, що не закріплені за іншими одиницями територіального самоуправління»³.

Таким чином, у Конституції Польщі не вказуються чітко інші можливі одиниці самоврядної організації територій, залишаючи це прерогативою законодавчого органу держави. З іншого погляду система місцевого самоврядування в Польській республіці детермінується законами «Про місцеві органи самоврядування»⁴, та «Про місцеве самоврядування повят»⁵.

Відповідного до першого закону гміна може формувати допоміжні одиниці, зокрема сільські та міські округи. Місто, яке розташоване в межах гміни може бути допоміжною одиницею. Ці допоміжні одиниці створюються радою гміни з урахуванням думки жителів, зазначених суб'єктів. Варто зазначити, що принципи створення, об'єднання, реорганізації допоміжних одиниць визначаються рішеннями органів управління гміни. Райони, які є гмінами зобов'язані сформувати асоціацію гмін, як міжмуніципального органу управління. Сфера функціональних меж гміни забезпечує реалізацію усіх місцевих інтересів громади. До сфери компетенцій гміни, відповідно до Закону «Про місцеві органи самоврядування», входить:

- 1) просторова організація, землекористування та захист навколишнього середовища;
- 2) облаштування доріг, вулиць, мостів, площ і організація дорожнього руху гміни;
- 3) водогосподарські системи і система водопостачання, системи каналізації, накопичення і очищення стічних вод, прибирання сміття та технічне обслуговування санітарних споруд, звалища і утилізація міських відходів, системи електро- і теплопостачання;
- 4) обслуговування громадського транспорту;
- 5) забезпечення системи охорони здоров'я;
- 6) суспільний добробут, включаючи благодійні центри та установи соціального забезпечення;
- 7) муніципальне житлове господарство;
- 8) забезпечення функціонування початкової школи, дитячих садків та інші навчальні заклади;
- 9) обслуговування сфери культури, включаючи муніципальні бібліотеки та інші культурні центри;
- 10) розвиток спорту, включаючи місця відпочинку і спортивні споруди;

¹ Байрак, С. (2013). Місцеве самоврядування Республіки Польща: особливості становлення та засади функціонування. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 3, 255-262. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2013_3_30>. (2019, березень, 05).

² Байрак, С. (2013). Місцеве самоврядування Республіки Польща: особливості становлення та засади функціонування. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 3, 255-262. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2013_3_30>. (2019, березень, 05).

³ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* (z dnia 2 kwietnia 1997 r). *WIPO*. <http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=194982>. (2019, лютий, 22).

⁴ *Закон Республики Польша о местных органах самоуправления* (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/gmina.htm>>. (2019, березень, 09).

⁵ *Закон Республики Польша о местном самоуправлении повят 1998* (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/povyt.htm>>. (2019, березень, 09).

- 11) вирішення питань функціонування відкритих і закритих ринків;
- 12) забезпечення муніципального озеленення території та утримання лісових масивів;
- 13) утримання муніципальних кладовищ;
- 14) забезпечення громадського порядку і пожежної охорони;
- 15) господарсько-технічне обслуговування муніципальних будівель і споруд для загальномісцевих потреб і адміністративних будівель;

16) соціальні, медичні та юридичні послуги для вагітних жінок¹.

Представницьким органом гміни є рада гміни, що обирається територіальною громадою терміном на 4 роки. До виключних компетенцій ради належать:

- 1) утвердження законів гміни голосуванням;
- 2) вибори і відкликання виконавчого комітету, прийняття рішень щодо напрямів його роботи та затвердження звітів про його діяльності;
- 3) призначення та відкликання скарбника гміни, за пропозицією президента виконавчого комітету;
- 4) прийняття бюджету гміни і затвердження звітів про виконання бюджету гміни, а також винесення резолюцій щодо вотуму довіри або недовіри виконавчому комітету;
- 5) затвердження планів місцевого землекористування;
- 6) затвердження економічних програм;
- 7) визначення меж повноважень допоміжних підрозділів, положень про передачу їм майна, фінансів для виконання їх функцій;
- 8) винесення резолюцій по податках і зборах в межах, визначених окремими законами;
- 9) винесення резолюцій про майно гмін, що виходять за рамки нормального управління і стосуються;
- 10) встановлення ліміту суми позик, які виконавчий комітет може брати на себе;
- 11) винесення рішень про взяття на себе обов'язків урядової адміністрації;
- 12) винесення рішень про співпрацю з іншими гмінами і виділення відповідного майна для цих цілей;
- 13) винесення рішень про герб гміни, назвах вулиць і громадських установ, зведенні пам'ятників;
- 14) присвоєння почесного громадянства гміни та інше².

Керівним органом виконавчої влади територіальної громади є виконавчий комітет гміни, очолюваний мером. У містах з населенням понад сто тисяч мешканців виконавчий комітет очолює президент міста. Рада гміни обирає як голову виконавчого комітету так і персональний її склад, а також має право розпуску комітету та приймає відставку його голови³.

Фінансування гмін є достатньо децентралізованим, так наприклад статтю доходів місцевого бюджету є: податки, збори та інші надходження, які визначаються в окремих законах, як доходи гміни; надходження від муніципальної власності, загальні субсидії з національного бюджету.

Частиною прибутків бюджету територіальної громади, також можуть бути: категоріальні гранти для виконання делегованих функцій і фінансування виняткових функцій гміни, що зокрема можуть надаватись в межах загальноєвропейської політики згуртованості регіонів; надходження від добровільного оподаткування резидентів; спадок, заповідальні дари і пожертвування та інші надходження в межах національного законодавства.

Згідно з Законом «Про місцеве самоврядування повят», повята є наступним рівнем організаційної трьохступеневої моделі самоуправління у Польщі. Аналогом повят в українській системі місцевого самоврядування є районний рівень організації громад. Зокрема в статі 1 закону зазначено, що резиденти повята становлять регіональні самоврядні співтовариства⁴.

¹ Закон Республики Польша о местных органах самоуправления (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/gmina.htm>>. (2019, березень, 09).

² Закон Республики Польша о местных органах самоуправления (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/gmina.htm>>. (2019, березень, 09).

³ Закон Республики Польша о местных органах самоуправления (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/gmina.htm>>. (2019, березень, 09).

⁴ Закон Республики Польша о местном самоуправлении повят 1998 (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/povyt.htm>>. (2019, березень, 09).

Повят, як одиниця основного територіального поділу країни, охоплює всю площу певних прикордонних (суміжних) гмін або всю територію міста, що має статус повіту. Там де повіти утворюються, об'єднуються, поділяються або скасовуються, і де встановлюються межі повіту, повинні вживатися зусилля, щоб межі повіт охоплювали територію, якомога одноріднішу з погляду населення, землекористування, соціальних і економічних зв'язків, з метою забезпечення ними державних функцій. До компетенцій повіт належать виконання функцій, які виходять за межі юрисдикції гміни, а саме у сфері: державної освіти; охорони здоров'я і медичну допомогу; благодійність; соціальної допомоги сім'ям, людям з обмеженими можливостями; транспорту і доріг; культури і захисту культурної спадщини; спорту і туризму; геодезії, картографії та кадастру; управління нерухомістю; землекористування та будівельний нагляд; управління водними ресурсами; захисту навколишнього середовища та природних багатств; сільського та лісового господарства та рибництва; громадського порядку і соціального захисту громадян; захисту від повеней і пожежі, запобігання інших надзвичайних небезпек для людського життя і здоров'я, і для навколишнього середовища; боротьби з безробіттям і стимулювання місцевого ринку праці; захисту прав споживачів; господарсько-технічне обслуговування муніципальних будівель і споруд для загальноміських потреб і адміністративних будівель повіту; оборони та співпраці з неурядовими організаціями. Утворення, реорганізація та ліквідація повіту є прерогативою уряду, проте передбачає врахування думки зацікавлених громад¹.

Органи влади повіта представлені радою та виконавчим комітетом даної громади. Рада повіта є керівним і контролюючим органом, члени якого обираються шляхом прямого голосування жителів громад, що складають повіт. Виконавчий комітет повіта – це орган виконавчої влади в межах даного самоврядного утворення, який формується виборною радою повіта. Очільником виконавчого органу повіта є його голова².

Бюджет повіту формується з урахуванням бюджетів гмін, проте має свої статті доходів, що формуються з: певної частки, яку передбачено в окремому Законі, від податкових надходжень до державного бюджету; дотацій державного бюджету певним проектам, що здійснюються повітом; субсидій державного бюджету на певні завдання, що виконуються службами повіту, апаратом інспекції та охороною; доходів від бюджетних організацій і грошових переказів інших організаційних підрозділів; доходів від активів; відсотків, що зумовлені несвоєчасним переказом в повіт часток податкових надходжень, від грантів, субсидій³.

В доходи повіту включені: урівноважуючі гранти державного бюджету; субсидії державного бюджету на визначені законом проекти; субсидії з цільових державних фондів; субсидії державного бюджету на ті завдання, які входять в сферу діяльності урядової адміністрації, але виконуються повітом за угодами, укладеними з установами урядової адміністрації; субсидії з бюджету воєводства на завдання, що входять в сферу діяльності місцевого самоврядування, які виконуються повітом за договорами, укладеними з воєводством; успадкування, легати і пожертвування; відсотки на кошти повіту, що зберігаються на банківських рахунках; відсотки і дивіденди на капітальні акції, внесені на користь повіту; інші доходи, отримані відповідно до окремих положень⁴. У випадку коли повіт виконує функції пов'язані з розвитком громади, але вони не входять до обов'язкових його компетенцій то вони фінансуються державою у формі збільшення доходів повіту.

Слід зазначити, що в польському законодавстві не передбачено органу виконавчої влади на рівні повіт, як наприклад в Україні де на рівні районної організації громад діє префектура району, що представляє уряд. Так відповідно частин першої та третьої статті 171 Конституції Польської республіки, наглядовими органами, щодо дотримання законності на рівні повіт є Голова Ради Міністрів та воєводи, а в сфері фінансів – регіональні рахункові палати. У випадку порушень

¹ Закон Республіки Польща о местном самоуправлении повят 1998 (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/povyt.htm>>. (2019, березень, 09).

² Закон Республіки Польща о местном самоуправлении повят 1998 (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/povyt.htm>>. (2019, березень, 09).

³ Закон Республіки Польща о местном самоуправлении повят 1998 (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/povyt.htm>>. (2019, березень, 09).

⁴ Закон Республіки Польща о местном самоуправлении повят 1998 (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/povyt.htm>>. (2019, березень, 09).

місцевими радами Констконституції Сейм за поданням уряду має право розпустити ради визначеного рівня¹.

Таким чином, Л. Белкін вказує на те, що з одного боку, ці норми є відповіддю критикам Законопроекту № 2217а «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» з приводу введення контролю за місцевим самоврядуванням². Зокрема дослідник вказує: «польська модель передбачає такий контроль в особі Голови Ради Міністрів і воєвод (останнє – певний аналог передбачуваних українських префектів). Однак воєводи (по-нашому, префекти) не спускаються на рівень повят (районів), воєводи контролюють діяльність одиниць територіального самоврядування безпосередньо з центру воєводства»³.

Отож відповідно до польського законодавства повят є самостійною регіональною самоврядною одиницею і не є виключно представником спільних інтересів гмін, адже виконує певні державні функції, реалізуючи які діють від власного імені і несуть відповідальність. Автономія повят забезпечена судовим захистом, що діють відповідно до норм загального права.

Переходячи до аналізу третього рівня системи місцевого самоврядування Польської Республіки, яким є воєводства, слід зазначити, що даний рівень відповідно до вітчизняної моделі самоврядування подібний областям. Зокрема Л. Белкін, зазначає, що «обрані органи рад не отримують статусу органу виконавчої влади, а органами виконавчої влади є воєводи (аналог – сьгоднішні українські обласні державні адміністрації). Ради воєводств розглядаються у якості форми спільного представництва гмін»⁴.

Отож відповідно до частини першої статі 76 Закону Республіки Польща «Про місцеві органи самоврядування», гміни з одного воєводства складають спільне представництво в формі асамблеї місцевого самоврядування. А діяльність асамблеї та керівних її органів визначається правилами внутрішнього розпорядку, що затверджуються асамблеєю⁵.

Відповідно статті 77 закону, до компетенцій асамблеї входить: оцінка діяльності гмін і муніципальних установ на території воєводства; посередництво між гмінами; скликання позачергові сесії гмін; прийняття рішень щодо розпуску виконавчого комітету гміни; оцінка діяльності урядової адміністрації у воєводстві; висловлення думки щодо проекту бюджету воєводи і його виконання; висловлює думки про кандидатів у воєводи; висловлення ставлення з питань, що становлять важливість для воєводства; висування пропозиції про скасування указів і рішень воєводи, які порушують інтереси громади; презентація інтересів гмін в урядовій адміністрації; обрання голови, призначення його заступника та інших членів апеляційного органу місцевого самоврядування, а також відкликання їх; ініціювання співпраці з місцевими органами влади урядової адміністрації⁶.

За чинним законодавством, кандидати до складу асамблеї делегуються радами гмін, шляхом таємного голосування зі свого складу. Асамблея формує зі свого складу президію, яка не є виконавчим органом влади.

Конституція Польщі закріплює широкі повноваження воєвод у сфері нагляду за діяльністю гмін, а нагляд стосовно використання бюджетних ресурсів забезпечується регіональними ревізійними управліннями⁷.

¹ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* (z dnia 2 kwietnia 1997 r). *WIPO*. <http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=194982>. (2019, лютий, 22).

² *Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) 2015* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812>. (2019, березень, 09).

³ Белкін, Л. (2016). Система місцевого самоврядування у Польщі як модель децентралізації в Україні. *Публічне право*, 4, 76-83. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_4_11>. (2019, березень, 05).

⁴ Белкін, Л. (2016). Система місцевого самоврядування у Польщі як модель децентралізації в Україні. *Публічне право*, 4, 76-83. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_4_11>. (2019, березень, 05).

⁵ *Закон Республики Польша о местных органах самоуправления* (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/gmina.htm>>. (2019, березень, 09).

⁶ *Закон Республики Польша о местных органах самоуправления* (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/gmina.htm>>. (2019, березень, 09).

⁷ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* (z dnia 2 kwietnia 1997 r). *WIPO*. <http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=194982>. (2019, лютий, 22).

Контролюючі функції воєводств забезпечуються тим, що мер гміни подає протягом 7 днів, після прийняття резолюції усі рішення ради гміни, або міста. Рішення, що до схвалення бюджету та інші передбачені законом резолюції подаються мером гміни, міста в регіональне ревізійне управління. У випадку коли рішення гмін, міст визнаються такими, що суперечать закону контролюючий орган виносить рішення про недійсність всієї або частини резолюції не пізніше 30 днів після дати подання резолюції, згідно статі 90 Закону «Про місцеві органи самоврядування»¹.

Відповідно до частин 1-3 ст. 95 Закону, воєвода має право, за наявності рішення адміністративного суду про незаконність резолюцій гмін, призупинити введення в дію резолюції органу влади гміни і повернути її на доопрацювання радами гмін. Якщо щ ради гмін не врахували вмотивованих зауважень воєвод, що до своїх рішень і прийняли резолюцію без змін, то воєвода їх скасовує. А відповідно статі 96 Закону «Про місцеві органи самоврядування» у разі повторних порушень Конституції або законів радою гміни, Сейм, за пропозицією Голови Ради Міністрів, може своїм рішенням розпустити раду гміни. Розпуск ради рівносильний розпуску всіх органів влади гміни. Голова Ради Міністрів повинен у цьому випадку призначити людину для виконання обов'язків органів влади гміни до обрання нової ради гміни та її органів влади. Якщо повторне порушення Конституції або законів відбуваються виконавчим комітетом гміни, воєвода вимагає, щоб рада гміни вжила необхідних заходів, і якщо ця вимога не виконується, він звертається в асамблею з вимогою розпустити виконавчий комітет гміни. Асамблея приймає резолюцію абсолютною більшістю голосів у присутності не менше половини складу делегатів. До обрання нового виконавчого комітету, його обов'язки та функції мера гміни або міста виконуються особою, призначеною президією асамблеї².

Л. Белкін зазначає, що положення про контроль над гмінами за- стосовуються відповідно до асоціацій і угод гмін. Що стосується муніципальних асоціацій і угод, які виходять за межі воєводства, контрольні органи повинні діяти в межах місцевої юрисдикції і через контрольні органи, чия юрисдикція поширюється на розташування органів влади асоціації або угоди, якщо тільки статутом асоціації або угоди контролюючі повноваження не передаються Голові Ради Міністрів. Тому воєводства, в системі місцевого самоврядування Польщі є єдиним органом виконавчої влади на рівні регіонів³.

Отже, підсумовуючи викладені результати дослідження польського досвіду децентралізації, варто зазначити, що у процесі реформування системи місцевого самоврядування в Україні слід звернути увагу на приклад Польщі. Адже, по при анонсованість того, що вітчизняний законотворець здійснює реформи за польською моделлю, в Україні залишаються реліквіти старої системи.

Тому, варто було б за зразком Польщі, функції виконавчої влади в регіонах покласти на голів обласних адміністрацій та здійснити перерозподіл повноважень між обласними радами та адміністраціями, закріпивши за останніми наглядові функції подібні воєводствам, що забезпечить в умовах децентралізації унітарність держави та не дасть можливості посиленню відцентрових тенденцій. На рівні районів, аналогічно до повят, виконавчу владу слід передати повністю органам районних рад та встановити контроль за їх діяльністю з боку голів обласних державних адміністрацій.

References:

1. Bairak, S. (2013). *Mistseve samovriadiuvannia Respubliki Polshcha: osoblyvosti stanovlennia ta zasady funktsionuvannia* [The local government of the Republic of Poland, especially the formation and functioning principles]. *Studia politologica Ucraino-Polona*, issue 3, 255-262. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2013_3_30>. (2019, March, 05). [in Ukrainian].
2. Bielkin, L. (2016). *Systema mistsevoho samovriadiuvannia u Polshchi yak model detsentralizatsii v Ukraini* [The system of local self-government in Poland as a model for decentralization in Ukraine]. *Publichne pravo* [Public law], no. 4, 76-83. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_4_11>. (2019, March, 05). [in Ukrainian].

¹ Закон Республики Польша о местных органах самоуправления (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/gmina.htm>>. (2019, березень, 09).

² Закон Республики Польша о местных органах самоуправления (неофициальный перевод). *Институт муниципальных исследований и технологий*. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/gmina.htm>>. (2019, березень, 09).

³ Белкін, Л. (2016). Система місцевого самоврядування у Польщі як модель децентралізації в Україні. *Публічне право*, 4, 76-83. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_4_11>. (2019, березень, 05).

3. Hrobova, V.P. (2015). Systema mistsevoho samovriaduvannia v Polshchi: perspektyvy vykorystannia dosvidu v Ukraini [The system of local self-government in Poland: prospects for using experience in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: Serii: Pravo* [Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University, Series: Law], vol. 1, issue 31, 78-82. <<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/4351>>. (2019, March, 05). [in Ukrainian].
4. *Zakon Respubliki Pol'sha o mestnykh organakh samoupravleniya* (neoficial'nyj perevod) [Law of the Republic of Poland on local self-government bodies (unofficial translation)]. *Institut municipal'nyh issledovanij i tehnologij* [Institute of Municipal Research and Technology]. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/gmina.htm>>. (2019, March, 09). [in Russian].
5. *Zakon Respubliki Pol'sha o mestnom samoupravlenii povjat 1998* (neoficial'nyj perevod) [The Law of the Republic of Poland on Local Government (unofficial translation)]. *Institut municipal'nyh issledovanij i tehnologij* [Institute of Municipal Research and Technology]. <<http://municipalkg.narod.ru/interlaw/povyt.htm>>. (2019, March, 09). [in Russian].
6. Kaminski, M. (2000). Dosvid provedennia administrativnoi reformy v Polshchi i mozhyvosti yoho zastosuvannia v Ukraini [The experience of conducting administrative reform in Poland and the possibilities of its application in Ukraine]. *Ekonomichni chasopys* [Economic journal], no. 7–8, 17-18. [in Ukrainian].
7. *Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo detsentralizatsii vlady)* [Draft Law on Amendments to the Constitution of Ukraine (Regarding the Decentralization of Power) 2015 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiyni veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812>. (2019, March, 09). [in Ukrainian].
8. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* (z dnia 2 kwietnia 1997 r.). *WIPO*. <http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=194982>. (2019, February, 22). [in Polish].
9. *Ustawa o samorządzie powiatowym* (z dnia 05 czerwca 1998 r.). *ISAP – Internetowy System Aktów Prawnych*. <<http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20011421592/U/D20011592Lj.pdf>>. (2019, February, 27). [in Polish].
10. *Ustawa o wojewodzie i administracji rządowej w województwie* (z dnia 23 stycznia 2009 r.). *ISAP – Internetowy System Aktów Prawnych*. <<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20090310206>>. (2019, February, 27). [in Polish].

DIGITAL AND MEDIA DIMENSIONS OF SOCIAL AND POLITICAL DISCOURSE

Віра Токарева

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТВОРЧОСТІ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ДОБИ

Vira Tokareva

National University «Odesa Law Academy», Ukraine

PROBLEM ASPECTS OF CREATIVITY IN DIGITAL ERA

The article deals with the problematic aspects of everyday creativity in the digital era. The massive spread of the Internet led to the emergence of new models of production and distribution of goods. The information has become a commodity. Ordinary consumers began to create, copy, share their works around the world, getting independence from commercial intermediaries, such as publishing houses and record companies. The rapid spread of copy and paste technologies, the works with a low level of creativity, makes it necessary to detail the criterion that distinguishes original from nonoriginal works, which do not have an individual identity.

The difference between the works of reproductive thinking and the works of productive thinking, in copyright law, is determined by the presence of signs of creativity for a protected work.

The low level of creativity is characteristic for many computer programs and databases, products of pop music, television programs, works of scientific art (various types of technical schemes, drawings), catalogs, brochures and slogans, descriptions of travel plans, various arts and crafts (furniture, lamps, fashion clothes), geographical maps and plans, and many collections (for example, telephone directories).

The point of view about spreading legal protection to all works is expressed in science. This means the cancellation to solve the problem of the exact definition of the criterion of creativity, the separation of original works from nonoriginal ones, cancel the task to determine the difference between creative and non-creative works from the point of law.

At the same time, this position raises the question of the ability of copyright to provide proper legal protection for works with a lower level of creativity. Therefore, there is a necessity of finding further development of a criterion which will allow separating original works from unoriginal ones, which does not have individuality.

Thus, we should not forget about the necessity for further research of the criterion, which will allow lawyers to separate the original works from non-original, which does not have individuality.

Keywords: copyright law, everyday creativity, amateur creativity, digital era, low level of creativity.

Актуальність теми дослідження. Розвиток цифрових технологій, поширення Інтернету та збільшення ролі звичайних споживачів у створенні творчих результатів впливає на функціонування засобів масової інформації. Якщо медіа-індустрія 20-го століття розглядала людей як пасивну аудиторію, головна роль якої полягала у споживанні результатів творчості професіоналів та придбанні цих результатів, поширення цифрових технологій перетворило звичайних споживачів у незалежних творців в мережі Інтернет. Колишні споживачі ставши блогерами, музикантами, художниками, продюсерами, кураторами веб-сайтів, академічними співробітниками, створюють, копіюють, змінюють та діляться своїми творами зі світом, минаючи комерційних посередників, таких як видавництва та звуко-записуючі компанії, за висловом професора Нью Йоркського

Університету Д. Розена¹. Водночас двадцять років тому будь-яка особа, бажаючи задовольнити споживчі потреби: переписати вірш і відправити його коханій, або скопіювати пластинку на касету і подарувати другу, могли це здійснити без побоювання порушення авторських прав, що ставить додаткові питання правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо правового регулювання масової творчості в цифрову добу присвячені праці таких науковців, як Й. Бенклера, Ж. Берджесс, В. Будак, Х. Гарднер, В.Я. Іонаса, А.В. Кашаніна, К.А. Ліневич, Д. Розена, та інші. Поширення технологій ставить проблемні питання правової кваліфікації результатів масової творчості, яке досі не ставало предметом дослідження вітчизняних вчених.

Головною метою цієї роботи є дослідження проблемних питань правового регулювання масової творчості.

Виклад основного матеріалу. Питання про нові форми участі звичайних громадян в цифровому онлайн просторі вперше підняв професор Технологічного університету Квінсленду Ж. Берджесс, яка запропонувала застосовувати термін «народна творчість» для визначення повсякденної участі «звичайних» людей в галузі цифрових технологій. Науковець вирізняє «народну» та «виняткову» або «високу» творчість, та пише якщо «звичайна» народна творчість, як культурна практика поза символічних меж офіційного мистецтва, здатна внести вклад в суспільну культуру, то виникаючі практики мають впливати на культурне громадянства, як новий аспект демократичного суспільства².

Ж. Берджесс стверджує, що в сьогодишньому стрімко змінюючомуся інформаційному світі, зміни та виправлення народної творчості відбуваються, коли твір завантажується та шериться в мережі, перетворюючись з індивідуального в суспільний продукт культури. Науковець наводить приклади платформ Flickr (призначений для зберігання та використання цифрових фотографій, був одним з перших сервісів Web 2.0. Популярний на початку нульових) та Digital Storytelling (вид традиційного оповідання, виконуваного в цифровому форматі, з допомогою технології DS) де люди можуть виражати свою творчість, само реалізовуватись, проводити самопрезентацію, співпрацювати для внесення вкладу в суспільну культуру.

Наразі стає актуальними дослідження проблем сучасного мистецтва проведеного французьким філософом Ж. Бодріаром для розуміння проблем пов'язаних із вираженням творчості. Змінюється вихідна інтуїція новоевропейського сприйняття культури, якщо раніше процес модернізації був нерозривно пов'язаний з ідеєю лінійного прогресу людства, домінуванням майбутнього над минулим та сьогоденням, нового над старим, то постмодерн втрачає віру в зумовленість прогресивного розвитку. Умовним стає виокремлення розрізнення «старого та нового», відроджується образ циклічного перебігу історичного часу – «вічного повернення того ж самого», а культурна творчість стає нескінченним «циткуванням».

Співтовариство світу сучасного мистецтва створюється засобами масової інформації, сучасними техніками, новим ставленням до мистецтва. Сучасна криза у мистецтві та творчості за твердженням Ж. Бодріара пояснюється тим, що сучасне життя, наповнене машинами не сприяє розвитку³. Проте мистецтво не зникає, як це може здатися на перший погляд. Навпаки, гіперреалізм – це форма, яка об'єднує мистецтво і реальність. Мистецтво, за визначенням філософа, тепер всюди, оскільки в самому серці реальності тепер – штучність. Ж. Бодріяр передбачає, що через сотню років фільми про глadiatorів будуть сприйматися так, як якщо б це були документальні фільми про древній Рим, причому фрески Рембрандта на стіні вілли Помпеї, нікого не здивує. Тому щоб бути затребуваним, мистецтво має бути одночасно підробкою та реальністю.

Можна підсумувати твердження філософа, що сучасні можливості які надав вільний Інтернет, ставши звичними дії «копіювати та вставити» або «вирізати і вставити», поставив питання правової кваліфікації результатів такої переробки та цитування, відображають в деякій мірі кризу сучасного мистецтва, творчості в умовах інформаційних технологій та все більшого браку часу.

¹ Rosen, J. (2006). The People Formerly Known as the Audience. <https://www.huffingtonpost.com/jay-rosen/the-people-formerly-known_1_b_24113.html>.

² Burgess, J. (2007). *Vernacular Creativity and New Media*. PhD Thesis. Queensland University of Technology. <<https://eprints.qut.edu.au/16378/>>.

³ Емельянова, М.А. (2009). Стратегия искусства по Бодрийару. *Электронный научный журнал Курского государственного университета*. <<https://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-iskusstva-po-bodriyaru>>.

Виділяють два підходи науковців щодо природи творчості. Перший – розглядає творчість як діяльність спрямовану на створення нових суспільно значущих цінностей, основну увагу приділяючи критеріям об'єктивної новизни та оригінальності результату творчості. Другий підхід пов'язує творчість із самореалізацією людини, з розвитком мотивації її творчої діяльності. Критерій творчості є її цінність – особистість самої людини, а не тільки продукт творчої діяльності. Основою та центром творчості є сама особистість, суб'єкт, без якого неможлива творча діяльність¹.

Відомий психолог А. Маслоу досліджуючи творчість і творчі здібності особистості, визнає, що на початку свого дослідження пов'язував творчість тільки з певними загальновизнаними сферами людської діяльності, несвідомо припускаючи, що кожен художник, поет, композитор веде творче життя, а творчість є прерогативою представників певних професій. Науковець визнає, що творчі якості виявляє в повсякденній, рутинній діяльності домогосподарка, що не вчиняє “творчих” в звичному розумінні актів, але здатна якісно готувати, бути прекрасною матір'ю і дружиною, вміла чудово облаштувати своє житло мінімальними засобами; доктор в догляді за хворими дбаючи і моральну підтримку; підприємець організовуючи новий проект; садівник; кравець; і навіть спортсмен².

Водночас вчений в своїй роботі приходить до того, що хороший музикант який вважається “творчою особистістю”, може виявитися просто якісним виконавцем творів композитора.

А. Маслоу зауважує, що необхідно відокремлювати “особливий творчий талант” від “творчих здібностей до самоактуалізації”, які в більшій мірі є похідними від самої особистості і які активно проявляються в повсякденному житті, наприклад, в певній установці. Творчість самоактуалізації можна приблизно визначити як схильність до всього підходити творчо, скажімо, до домашнього господарства, викладання тощо.

Тож, зростає актуальність твердження А. Маслоу та Ж. Бодрієра, що у повсякденних рутинних діях, знаходять вираження творчі здібності особи до самоактуалізації, яке може бути недостатньо оригінальним.

Існує і протилежна позиція, що творчість протиставляється повсякденній діяльності, прагненням людини до неутилітарної діяльності, а провідна відмінність творчості від рутинної праці полягає в її мотивації. Розвиток індустріального світу дозволив розділити творчо-інноваційну та репродуктивну людську активність. У постіндустріальний період творчі здібності розглядаються як прерогативою таланту та природної обдарованості.

Глибоке дослідження творчої діяльності у юридичній літературі проведено В.Я. Іонасом який розглядає творчість як розумову діяльність, що може бути продуктивного так репродуктивного характеру. Результатом продуктивного творчого мислення на думку вченого є оригінальне виробництво думок. Під репродуктивним мисленням розуміється відтворення готових думок, коли людина робить за правилами логіки в вивченому порядку розумові операції з відомими йому поняттями, отримуючи при цьому результат, детермінований всім ходом його відтворюючої розумової роботи³. Отже результатом продуктивного мислення є творчий результат, а результат репродуктивного мислення не буде вважатися таким. До творів творчості він відносить об'єктивно виражені твори науки, літератури, мистецтва, а також твори технічної творчості.

До другого виду відносить твори, створення яких не вимагає “оригінального виробництва” ідей, як, наприклад, телефонний довідник та будь-яке інформаційне джерело, складене за відомими правилами (принципами побудови, систематизації матеріалу).

Відмінність між творами репродуктивного мислення і творами продуктивного мислення, в авторському праві обумовлюється наявністю ознаки творчості для охороноздатного твору, що має значення конститутивного юридичного факту. За твердженням науковця, що елемент творчості, об'єктивний в такій мірі, що, будучи у розпорядженні відповідним науковим інструментом, ми повинні вміти встановлювати з такою ж точністю, з якою експериментатор встановлює емпіричний факт. У цьому відношенні значну роль грає не тільки наука про творчість, а й та істотна риса радянського авторського права, що воно бере під свою охорону авторство, незалежно від гідності твору, тобто незалежно від того, наскільки вагомий елемент творчості. В даному твердженні науковець визнає, що радянське право не приймає до увагу якісну складову творчості.

¹ Коваленко, Т.М. (2009) Творчість і креативність – риси майбутніх фахівців у вищій економічній освіті. *Вісник НТУУ«КПІ»*, 3, 9, 35-41.

² Маслоу, А. (1997) *Психология бытия*. Москва: «Рефл-бук», 50-57.

³ Ионас, В.Я. (1972). *Произведения творчества в гражданском праве*. Москва: Юридическая литература, 9-10.

Творчість, у цивілістиці, як критерій охороноздатності об'єкта авторського права, в якості самостійної юридичної конструкції за визначенням А.В. Кашанін з'явилося у зв'язку з потребою у визначенні сфери авторсько-правової охорони, за допомогою абстрактних категорій. При цьому було необхідно відокремити твори охоронювані авторським правом, з одного боку, від матеріальних результатів діяльності, а з іншого – від нематеріальних результатів інтелектуальної діяльності, які авторським правом не охороняються. Вирішення другого завдання передбачало пошук найбільш істотних ознак для об'єктів авторського права, які визначали б застосовність до таких об'єктів авторсько-правового механізму охорони, і в цьому сенсі мали б нормотворче значення¹.

Безумовно, творчість є досить суб'єктивним критерієм. Ще дореволюційний юрист А.А. Пиленко зазначав, що було б наївним шукати об'єктивні мірки для розуміння творчості. У різні часи та в кожному суспільстві існує усталене слово що вживається: вдале рішення відомих (етичних, соціальних, естетичних) проблем передбачається потребує кваліфікованої діяльності, творчості. Які будуть ці проблеми? Що вважається вдалим рішенням? Ці питання по суті мають залишитись без загальної відповіді².

Висловлюється думка, про небажаність використання у юриспруденції понять творчості з огляду на складність та незбагненність³.

Наскільки б не були справедливі зауваження про неможливість підійти з єдиною “математичною” міркою до такого явища як творчість подібна позиція не вирішує задач які стоять перед наукою цивільного права та судовими органами, а тому більшість науковців авторського права зачіпають своєю увагою дане питання⁴.

З огляду на те, що творчість виражається у різних сферах діяльності: техніці, мистецтві, які є найбільш яскравими проявам людської творчості, для розмежування об'єктів авторського права та інших результатів діяльності. В якості засобу відмежування охороноздатних та неохоронюваних елементів самого твору в кінці XVIII Фіхте було запропоновано вчення про форму та зміст твору.

Дана концепція відобразилась у положенні ч. 3 ст. 8 Закону України “Про авторське право і суміжні права” що передбачена цим Законом правова охорона поширюється тільки на форму вираження твору і не поширюється на будь-які ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи, способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі.

Вітчизняна доктрина зберігає прихильність до даної концепції й на сьогодні, в той час як в зарубіжній літературі за визначенням А. В. Кашаніна висловлено чимало критичних зауважень щодо вчення, що майже призвело до відмови від нього у західній доктрині. Основний недолік вчення вбачається у використанні неюридичної термінології (ідейний зміст, змістовне ядро тощо) до класифікації елементів твору, що не дозволяє дійти до консенсусу відносно їх значення.

Нездатність вчення про форму та зміст твору ефективно виконувати функцію відмежування охоронюваних творів від об'єктів інших виключних прав, а також від неохоронюваних інтелектуальних продуктів, стимулювало подальші дослідження в напрямку конкретизації критерію творчості, адекватної завданням визначення об'єкта авторського права.

Серед найбільш сутнісної ознаки, що відрізняють охороноздатними об'єкти авторського права від інших нематеріальних продуктів називалися новизна, оригінальність, своєрідність, специфічність, несподіванка, індивідуальність твору в тому чи іншому тлумаченні цих термінів⁵.

Однак, безпосереднє практичне застосування зазначених критеріїв творчості без подальшої конкретизації істотно ускладнено. Необхідно уточнити, що слід розуміти під новизною, оригінальністю, унікальністю твору, за якими ознаками і за допомогою яких механізмів вони можуть бути встановлені.

¹ Кашанин, А.В. (2007). Творческий характер как условие охраноспособности произведения в российском и иностранном авторском праве. *Вестник гражданского права*, 2, 07, 89-90.

² Пиленко, А.А. (2001). *Право изобретателя*. Москва: Статут, 236-238.

³ Усольцева, С.В. (1997). *Результаты интеллектуальной деятельности как правовая категория*: Автореф. Иркутск, 25-27.

⁴ Косякова, Ю.Л. (2009). *Критерий творчества как признак объекта авторского права. Актуальные проблемы российского права*, 4, 9, 163-172.

⁵ Иоффе, О.С. (1965). *Советское гражданское право*. В 3 т. Т. 3. Ленинград, 5-7.

Розробка юридичного змісту критерію творчості точиться у вітчизняній літературі у дискусії щодо співвідношення ознак оригінальності та новизни твору, а у зарубіжній літературі у спорі щодо суб'єктивного та об'єктивного підходу.

Разом з цим, суб'єктивний та об'єктивний підходи не позбавлені своїх недоліків.

Для суб'єктивного підходу який концентрується на зв'язку твору з особистістю автора та не потребує обов'язкової об'єктивної новизни твору, викликом стало поширення творів низьким рівнем творчості, порівняння яких з іншими творами не дозволяє вбачати вираження індивідуальності творця, робота зі створення яких наближується до механічної, виконуваної до певних стандартів, що особливо актуалізується із розвитком технологій копіювання та вставки. Звичним явищем, стають випадки повторного незалежного створення творів, яке раніше вважалося виключенням.

Проблеми правового регулювання творів з незначним рівнем творчого характеру, за визначенням А.В. Кашанина, давно дискутується у європейській науці. Такі продукти як каталоги, рекламні проспекти та слогани, описи схем проїзду, різного роду декоративно-прикладні продукти (меблі, лампи, модний одяг), географічні карти і плани, багато збірники (наприклад, телефонні довідники) відносять до інтелектуальних продуктів з незначною творчою складовою, яка дає підстави розташувати їх на нижній межі авторсько-правової охороноздатності. Також незначний рівень творчості характерний для багатьох комп'ютерних програм і більшості баз даних, продуктів поп-музики, телевізійних програм, творів наукового мистецтва (різного роду технічних схем, креслень)¹.

Подібна діяльність, схожа з механічною, виконується відповідно до певних стандартів діяльності, може бути виконана будь-яким фахівцем, володіючим середньою кваліфікацією у відповідній сфері. У разі порівняння таких творів з іншими творами складно говорити про вираження індивідуальності їх творця. Припущення, властиве послідовній суб'єктивній теорії критерій творчості, що будь-яка суб'єктивно-творча діяльність призводить до створення оригінального (індивідуального) твору, що виражає особистість автора, незалежно від того, чи є така особа неординарною або звичайною, не спрацьовує².

У науці висловлюється думка, про поширення правової охорони на усі роботи, тобто з низьким рівнем творчості, про відмову від вирішення проблеми точної конкретизації критерію творчості, відокремлення оригінальних творів від неоригінальних, зняття потреби у визначенні різниці між творчим та нетворчим з позиції авторського права³.

Водночас, така позиція, ставить актуальним, питання про спроможність авторського права забезпечити належну правову охорону творам з незначним рівнем творчості. Таким чином, не полишає необхідність пошуку подальшої конкретизації критерію який має надати можливість відокремити оригінальні твори від неоригінальних, яким не властива індивідуальність.

References:

1. Rosen, J. (2006) The People Formerly Known as the Audience <https://www.huffingtonpost.com/jay-rosen/the-people-formerly-known_1_b_24113.html> [In English].
2. Burgess, J. (2007). *Vernacular Creativity and New Media*. PhD Thesis. Queensland University of Technology <<https://eprints.qut.edu.au/16378/>> [In English].
3. Emel'janova, M.A. *Strategiya iskusstva po Bodriyaru*. Jelketronnyj nauchnyj zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta. <<https://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-iskusstva-po-bodriyaru>> (2009, 2 (10)). [In Russian].
4. Kovalenko, T.M. (2009) Tvorchist' i kreativnist' – risi majbutnih fahivciv u vishnij ekonomichnij osviti. *Visnik NTUU«KPI». Filosofija. Psihologija. Pedagogika : zbirnik naukovih prac'*. no. 3, 07, 35–41. [In Russian].
5. Maslou, A. (1997) *Psihologija bytija*. Moscow: "Refl-buk". 50-57.[In Russian].
6. Ionas, V.Ja. (1972) *Proizvedenija tvorcestva v grazhdanskom prave*. Moscow: Juridicheskaja literatura. 9-10. [In Russian].

¹ Кашанин, А.В. (2010). Минимальный уровень творческого характера произведений в авторском праве Франции. *Журнал Высшей школы экономики. Право*, 1, 10, 114-124.

² Кашанин, А.В. *Практика авторско-правовой охраны произведений с незначительным уровнем творческого характера в иностранных правовых системах*. <<https://www.hse.ru/>>.

³ Будник, Р.А. (2017). *Гражданско-правовой механизм регулирования авторских отношений: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук*. Москва: Российская государственная академия интеллектуальной собственности, 5-7.

7. Kashanin, A.V. (2007) Tvorcheskij harakter kak uslovie ohranosposobnosti proizvedenija v rossijskom i inostrannom avtorskom prave. *Vestnik grazhdanskogo prava*. no. 2, 07, 89-90. [In Russian].
8. Pilenko, A.A. (2001) *Pravo izobretatelja*. Moscow: Statut, 236-238. [In Russian]
9. Usol'ceva, S.V. (1997) *Rezul'taty intellektual'noj dejatel'nosti kak pravovaja kategorija*. Avtoref. Dis... kand. jurid. nauk. Irkutsk, 25-26. [In Russian].
10. Kosjakova, Ju.L. (2009) Kriterij tvorchestva kak priznak ob#ekta avtorskogo prava. *Aktual'nye problemy rossijskogo prava*. no. 4, 09, 163-172. [In Russian]
11. Antimonov, B.S. Flejshic, E.A. (1957) *Avtorskoe pravo*. Moscow. 98-99. [In Russian].
12. Ioffe, O.S. (1965) *Sovetskoe grazhdanskoe pravo*. V 3 t. T. 3. L., 5-6; [In Russian].
13. Kashanin, A.V. (2010) Minimal'nyj uroven' tvorcheskogo haraktera proizvedenij v avtorskom prave Francii. *Pravo. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki*. no. 1, 10, 114-124. [In Russian].
14. Kashanin, A.V. Praktika avtorsko-pravovoj ohrany proizvedenij s neznachitel'nym urovnem tvorcheskogo haraktera v inostrannyh pravoporjadkah < <https://www.hse.ru/> > [In Russian].
15. Budnik, R.A. (2017) *Civilisticheskaja koncepcija inkluzivnogo mehanizma grazhdansko-pravovogo regulirovanija avtorskih otnoshenij. dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora juridicheskikh nauk*. Moscow, Rossijskaja gosudarstvennaja akademija intellektual'noj sobstvennosti. 5-6. [In Russian].

Валерія Василенко

*Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця),
Україна*

ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО ІМІДЖУ ПІДПРИЄМСТВА

Valeriia Vasylenko

Vasyl` Stus Donetsk National University (Vinnytsia), Ukraine

TECHNOLOGY OF AN EFFECTUAL ENTERPRISE IMAGE CREATION

The present article is devoted to the problem of the image definition in the context of an enterprise competitiveness and its psychological impact on a consumer. The author provides authorial definition of several terms: "Image" and "Effectual image". Stages and main components of the enterprise effectual image creation process were defined. The basic characteristics that are necessary for the creation of the effectual image are presented. The author provides the evaluation system of quantitative and qualitative indicators of internal and external image elements. The scheme of phased management of consumer behavior with the help of the image demonstration is elaborated and presented. Particular attention is paid to the use of such socio-communicative technologies in the management of consumer behavior as: the technology of information coverage; technology of image formation; technology of electronic networks; technology of social relations; promotion and advertising technology.

Keywords: image, effectual image, socio-communicative technologies.

Актуальність роботи. Сьогодні ринок товарів і послуг, які пропонуються українському покупцеві, настільки насичений і різноманітний, що національна економіка постійно знаходиться в умовах жорсткої конкуренції. Світові бренди затіняють українські товари-аналоги, довіра до іноземного продукту набагато вище, торгові марки інших країн мають позитивну репутацію і авторитет серед своєї цільової аудиторії, що, найчастіше, не можна сказати про товари українського виробництва.

У зв'язку зі сформованою ситуацією виникла необхідність кардинальної зміни чинників функціонування підприємств, створення таких умов, при яких українське підприємство, український товар буде підсвідомо асоціюватися зі знаком якості у споживача, матиме позитивний образ, впізнаваність серед цільової аудиторії.

Реалізація представлених умов нерозривно пов'язана з формуванням ефективного іміджу, який буде виступати тією інтегральною характеристикою підприємства, яка включатиме в себе способи унікального представлення корпоративної індивідуальності і можливості маніпулювання поведінкою споживачів.

Питаннями формування ефективного іміджу та характеристикою його складових займалося велике коло як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Одним з напрямів цього дослідження є формування іміджу в процесі створення конкурентних переваг підприємства та ефективності його функціонування¹

Заслужують уваги дослідження вченого С.М. Павлова², який розглядає формування ефективного іміджу підприємства в рамках концепції проведення належної інформаційної політики,

¹ Ананченкова, П.И. (2009). *Совершенствование имиджа как фактор конкурентоспособности высшего учебного заведения: диссертация кандидата экономических наук*. Москва; Кравченко, В., Никифоренко, В. (2017). Роль іміджу в створенні конкурентних переваг підприємства. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*, 4, 69-83.

² Павлов, С.Н. (2012). Информационный фактор в формировании имиджа ВУЗА. *Фундаментальные исследования*, 9, 635-640; Павлов, С.Н. (2013). Основные положения концепции формирования эффективного имиджа ВУЗА. *Фундаментальные исследования*, 4, 1216-1221.

управління схемами інформаційного супроводу, а також формування компетентної суспільної думки.

Цікавим є дослідження авторів¹, які розглядають імідж в контексті діяльності підприємства в сучасних умовах розвитку корпоративної культури, а також його безпосередньої залежності в створенні корпоративної ідентичності співробітників підприємства.

Однак, не до кінця вирішеними залишаються питання формування ефективного іміджу в інтеграції внутрішніх та зовнішніх аспектів функціонування підприємства, що і визначило мету даного дослідження.

Отже, **метою** даної роботи є дослідження технології формування ефективного іміджу підприємства в умовах сучасного суспільства.

Методологія дослідження передбачає використання низки загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, зокрема аналізу, синтезу, логічного методу, моніторингу та методу візуалізації результатів дослідження.

Що стосується виникнення самого поняття «імідж», то воно бере свій початок саме в економічній, підприємницькій сфері і визначається як засіб психологічного впливу на споживача. Так, в 60-х роках ХХ століття в США було визначено новий напрямок в науці, що досліджує імідж, – іміджеведення, основоположником якого став відомий економіст К. Болдінг. Найбільш активно поняття «імідж» використовувалося в журналістській практиці в 1960-і рр. і найчастіше – для популяризації музикантів².

Д. Огілві в своєму дослідженні про теорію іміджу зазначав, що для того, щоб реалізувати товар, необхідно не тільки інформувати аудиторію (потенційних покупців) про його відмінні функціональні якості, а й наділити цей товар привабливим ореолом для цільової аудиторії, тобто створити йому позитивний образ. Саме позитивний образ надає товару певний ряд переваг, а саме впізнавання товару на ринку, виокремлення його серед аналогічних товарів, авторитетність товару, що є вагомим аргументом на користь його придбання³.

В сучасній економічній сфері імідж використовується в контексті формування ідей унікальності товару або послуги, можливості задовольняти певні проблеми, позбавляти від проблем, здійснювати мрії⁴.

Отже, дамо авторське визначення іміджу, яке буде більш точно розкривати суть поняття в сучасному суспільстві: імідж – це безперервний процес формування унікального образу підприємства, який впливає на відношення та поведінку його цільової аудиторії.

Для визначення сутності поняття «ефективний імідж», перш за все, з'ясуємо, що таке «ефективність». Під ефективністю будемо розуміти показник успішності функціонування певної системи для досягнення поставлених цілей⁵.

Тобто ефективним можна назвати такий імідж, формування та реалізація якого буде приносити позитивний результат, а також задовольняти потребам як самого підприємства, так і його цільової аудиторії.

Під підприємством будемо розуміти «самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення

¹ Дагаева, Е. (2008). Имидж вуза и корпоративная идентичность. *Высшее образование в России*, 11, 89-93;

Романовська, О.О., Романовська, Ю.Ю., Романовський, О.О. (2018). Досвід вищої освіти Сполучених Штатів Америки ХХ-ХХІ століття. *Кн. 3. Особливості інноваційного розвитку сфери вищої освіти США другої половини ХХ – початку ХХІ століття*. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова; Химич, І.Г. (2009). Імідж як

важливий показник діяльності підприємства у сучасних умовах розвитку корпоративної культури. *Економічна наука*, 59-61; Sampson, E. (1994). *The image factor. A guide to effective self-presentation for career enhancement*. London.

² Семенова, Л.М. (2009). Генезис и современное состояние проблемы формирования профессионального имиджа. *Психология и педагогика*, 194-199.

³ Корнієнко, В.О. (2008). *Політичний імідж як чинник позиціонування суб'єкта політики. Прикладна політологія*. Київ: Академія; Ogilvy, D. (1964). *Confessions of an Advertising*. New York: Atheneum.

⁴ Корнієнко, В.О. (2008). *Політичний імідж як чинник позиціонування суб'єкта політики. Прикладна політологія*. Київ: Академія.

⁵ Рац, О.М. (2008). Визначення сутності поняття «ефективність функціонування підприємства». *Економічний простір*, 15, 275-285.

виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому цим [Господарським] Кодексом та іншими законами»¹.

Формування ефективного іміджу підприємства супроводжується реалізацією певних етапів, тобто створення певної технології формування.

Нижче представлені п'ять питань, відповіді на які і стануть етапами реалізації технології формування ефективного іміджу підприємства:

1. Що таке ефективний імідж: визначення основних складових іміджу.

2. Яким повинен бути ефективний імідж: формулювання основних характеристик, якостей, якими повинен бути наділений ефективний імідж підприємства.

3. Які саме аспекти ефективного іміджу впливають на діяльність підприємства: необхідність окреслення основних елементів ефективного іміджу та їх позитивного впливу на діяльність підприємства.

4. Яким чином аспекти ефективного іміджу впливають на діяльність підприємства: оцінка якісних та кількісних показників впливу на діяльність підприємства.

5. Як можна покращити ефективність впливу іміджу на результати діяльності підприємства: визначення можливих способів та засобів впливу на поведінку споживача.

Розглянемо більш детально можливість реалізації кожного етапу формування ефективного іміджу підприємства.

Формування ефективного або позитивного іміджу підприємства включає в себе інформаційну (описову) та оціночну складові.

Інформаційна складова іміджу включає в себе сукупність всіх уявлень (знань) про підприємство. До таких уявлень можна віднести інформацію про історію, цінності, традиції підприємства, особливості його функціонування².

Таку складову також можна назвати когнітивним компонентом формування іміджу.

Оціночна складова іміджу відображає якісну характеристику діяльності підприємства і визначає відношення до самого підприємства. Прикладом може слугувати емоційне сприйняття підприємства та особливостей його діяльності: гордість за досягнення свого підприємства або відчуття сорому від належності до нього³.

Таку складову також можна назвати афективним компонентом.

Крім зазначених вище складових формування ефективного іміджу слід виділити ще один – конативний компонент. Складова цього компоненту полягає у формуванні готовності діяти тим чи іншим чином, усвідомлено опираючись на ті норми і принципи, які прийняті у підприємстві, можливості надавати перевагу цьому підприємству чи ні⁴.

Формування ефективного іміджу передбачає наявність у нього певних характеристик. Тобто, ефективний імідж підприємства повинен бути:

1. Позитивним, тобто в результаті цілеспрямованої діяльності має сформуватися загальне позитивне враження, позитивний образ про підприємство.

2. Сприятливим, який зможе дати споживачеві впевненість, що придбані послуги, куплені товари зможуть бути йому корисними, принесуть вигоду в майбутньому.

3. Сильним, який зможе привернути увагу, оказати сильний емоційно-психологічний вплив.

4. Стійким, міцним, який зможе довго утримуватися в свідомості людей.

5. Винятковим (оригінальним), тобто несхожий на інших, тим самим привертаючи увагу споживача.

6. Унікальним (оригінальним), який має свої особливі відмінності, що вирізняють його серед інших конкурентів.

7. Привабливим, який емоційно впливає, привертає і утримує увагу людини.

¹ Господарський кодекс України 2003 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>> (2019, січень, 12).

² Павлов, С.Н. (2012). Информационный фактор в формировании имиджа ВУЗА. *Фундаментальные исследования*, 9, 635-640.

³ Дагаева, Е. (2008). Имидж вуза и корпоративная идентичность. *Высшее образование в России*, 11, 89-93.

⁴ Дагаева, Е. (2008). Имидж вуза и корпоративная идентичность. *Высшее образование в России*, 11, 89-93;

Фадеева, М.В. (2010). *Психологічні умови підготовки керівників загальноосвітніх навчальних закладів*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Київ.

8. Той, що відповідає дійсності, справжність якого можна перевірити реальними фактами.

9. Несуперечливим, щоб уникнути подвійного тлумачення тих чи інших тверджень.

10. Конкурентним, образ якого може протистояти іміджам конкурентів, партнерів.

11. Інструментальним і операціоналізованим, тобто, давати можливість просувати імідж за допомогою набору певних інструментальних засобів, а також бути вимірюваним та контрольованим¹.

Оцінити ефективність впливу іміджу на результати діяльності підприємства можливо з використанням кількісних та якісних показників.

Хоча кількісні показники більш конкретно та однозначно визначають результат впливу іміджу на функціонування підприємства, проте не слід забувати про якісні показники оцінювання характеристики роботи, які допомагають, коли зробити строге кількісне вимірювання неможливо.

Розглянути умови функціонування підприємства в контексті кількісних та якісних показників ефективності іміджу можливо, визначивши його внутрішні та зовнішні аспекти.

Внутрішній імідж є складовою корпоративної культури підприємства і формується у свідомості співробітників, а зовнішній імідж формується серед тих, хто не входить до числа співробітників (цільова аудиторія, засоби масової інформації тощо)².

Розглянемо вплив елементів внутрішнього та зовнішнього іміджу на результати діяльності підприємства в розрізі його кількісних та якісних показників (табл.1).

Оцінка представлених вище кількісних показників здійснюється за допомогою визначення співвідношення результату і витрат за певний часовий інтервал. Наприклад, збільшення ефективності роботи співробітників визначається різницею між показниками роботи: кількістю вироблених товарів на одиницю часу.

Оцінка представлених вище якісних показників здійснюється за допомогою різних методів: експертних оцінок, проведення анкетування, інтерв'ювання, методом спостереження тощо.

Наприклад, оцінювання впізнаваності підприємства можливо за допомогою відстеження виходу новин, статей в засобах масової інформації про підприємство, відстеження активності клієнтів – в соціальних мережах на сторінках підприємства – які коментарі залишають, скільки учасників у групі тощо, а визначення корпоративного духу всередині колективу можливо за допомогою проведення анонімного опитування серед співробітників.

Слід зазначити, що якісні та кількісні показники впливають один на одного. Наприклад, зниження рівня самодисципліни співробітників буде впливати на зниження ефективності їх роботи, а збільшення довіри з боку клієнтів до підприємства позитивно позначиться на обсяг продажів. Тому при оцінюванні впливу елементів іміджу необхідно враховувати і кількісні, і якісні показники у їх сукупності в рівному співвідношенні³.

Метою підприємницької діяльності є досягнення економічних та соціальних результатів, а також одержання прибутку⁴. Також норма прибутку є узагальнюючим показником визначення ефективності підприємства. Максимізація прибутку нерозривно пов'язана зі споживчою поведінкою: чи буде клієнт купувати товар, чи буде він користуватися послугами, які надаються. Схема поетапного управління споживчої поведінки за допомогою демонстрації іміджу, яка наведена в роботі І.Г. Химича⁵, була доопрацьована та представлена на рис.1.

¹ Звездочкин, Ю.Ю., Сербиновский, Б.Ю. (2009). *Имидж-система университета*. Новочеркасск: ЮРГТУ (НПИ).

² Романовська, О.О., Романовська, Ю.Ю., Романовський, О.О. (2018). Досвід вищої освіти Сполучених Штатів Америки XX-XXI століття. Кн. 3. *Особливості інноваційного розвитку сфери вищої освіти США другої половини XX – початку XXI століття*. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова.

³ Рац, О.М. (2008). Визначення сутності поняття «ефективність функціонування підприємства». *Економічний простір*, 15, 275-285.

⁴ *Господарський кодекс України 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>> (2019, січень, 12).

⁵ Химич, І.Г. (2009). Імідж як важливий показник діяльності підприємства у сучасних умовах розвитку корпоративної культури. *Економічна наука*, 59-61.

Таблиця 1

Вплив елементів внутрішнього та зовнішнього іміджу на результати діяльності підприємства

№	Зміст основного елемента впливу	Результат впливу	
		Кількісний показник	Якісний показник
Внутрішній імідж			
1	Наявність чітко сформульованої місії, бачення, філософії підприємства	Збільшення ефективності роботи співробітників	Розуміння спільної мети, стратегії управління співробітниками
2	Наявність власної системи цінностей, традицій, звичаїв		Зміцнення корпоративного духу всередині колективу Формування стійкої корпоративної культури
3	Налагоджена система заохочення співробітників	Зменшення текучості кадрів	Більш ефективне використання здібностей співробітників Залучення і утримання висококваліфікованого персоналу
4	Створення позитивного морально-психологічного клімату у колективі	Підвищення ефективності виконання службових завдань	Підвищення свідомості співробітників
5	Високий рівень інформаційної відкритості керівництва	Підвищення працездатності співробітників	Чесність і відкритість у відносинах із підлеглими Підвищення рівня самодисципліни
Зовнішній імідж			
1	Представлення інформації про підприємство на офіційному веб-сайті, соціальних мережах		Популяризація підприємства Збільшення довіри з боку клієнтів
2	Наявність значної матеріально-технічної бази (зовнішня атрибутика, корпоративний дизайн)	Кількість будівель, інших матеріальних активів	Створення авторитету підприємства серед цільової аудиторії Формування відмінних характеристик Створення впізнаваності підприємства
3	Використання сучасних інформаційно-ком. технологій	Поліпшення якості товарів, послуг	Модернізація/вдосконалення методики продажу Підвищення кваліфікації співробітників
4	Надання якісних товарів/послуг	Збільшення числа клієнтів Збільшення обсягу продажів	Популяризація підприємства
5	Участь у благодійних та соціальних заходах	Фінансова підтримка з боку держави, спонсорів	Збільшення довіри з боку клієнтів Залучення уваги до підприємства

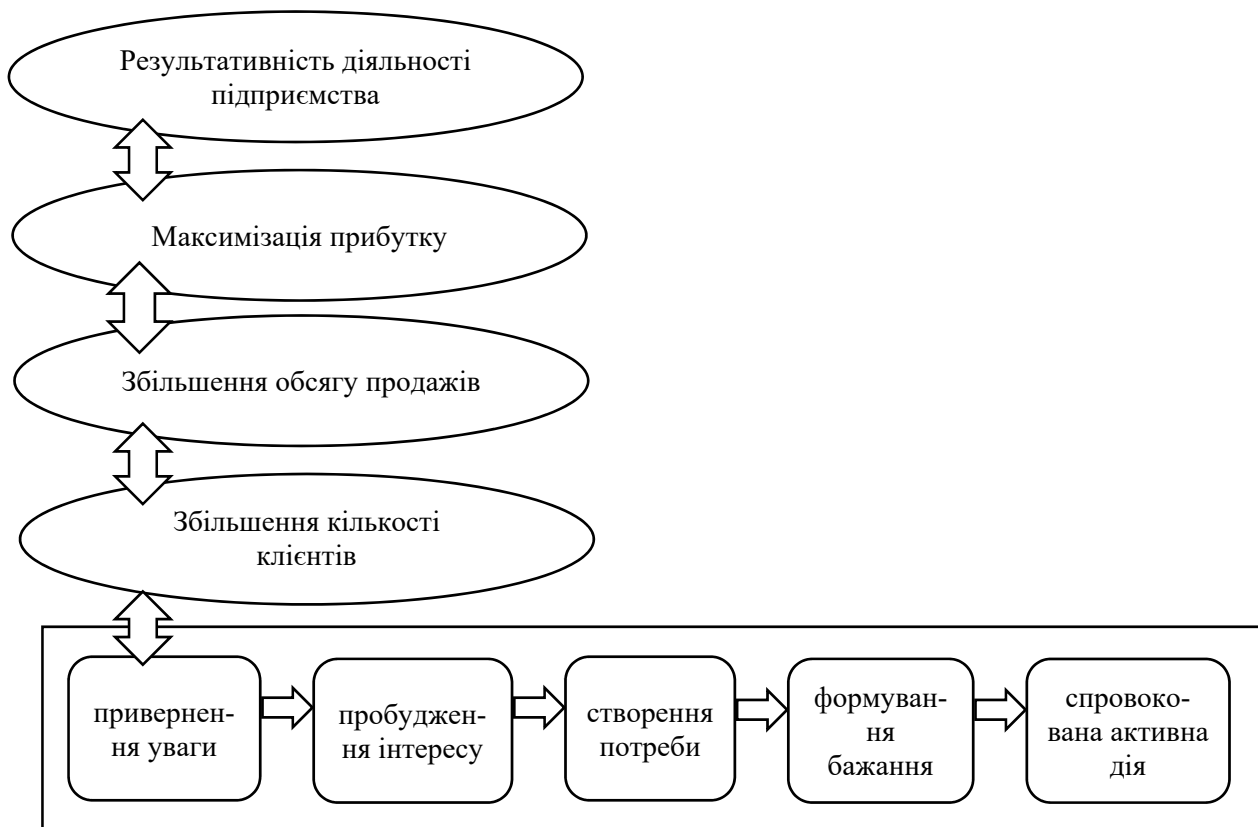

Рис. 1. Модель впливу споживчої поведінки на результати діяльності підприємства

Реалізація етапів управління споживчою поведінкою можлива за допомогою використання соціокомунікаційних технологій. Як зазначає автор О. Холод, соціокомунікаційні технології – «це система маніпулятивних дій-комплексів, спрямованих на зміну поведінки соціуму»¹.

Розглянемо особливості використання різних соціокомунікаційних технологій при управлінні споживчою поведінкою за рахунок демонстрації іміджу.

Технологія інформаційного охоплення (пропаганда) спрямована на емоційно-експресивний вплив на свідомість споживачів інформації для зміни моделі їх поведінки, переконання, привернення уваги та пробудження інтересу до товару чи послуги. Прикладом використання такої технології може слугувати поширення інформації про товар/послугу шляхом обговорення цієї теми у громадських місцях: громадському транспорті, в черзі в магазині, просто на вулиці тощо. При чому можна як просто перелічувати позитивні якості товару або послуги, або критикувати аналоги і акцентувати увагу на необхідному товарі.

Технологія формування іміджу може бути використана на всіх етапах демонстрації іміджу за допомогою рекламування товару/послуги у засобах масової інформації: газетах, журналах; обговорення у соціальних мережах (тим самим використовуючи це один вид соціокомунікаційних технологій – технології електронних мереж) для привернення уваги потенційного споживача, формування штучного бажання використати, пощупати даний товар/послугу і провокування активного дії – його покупки.

Формування довіри до підприємства, до представлених ним товарів та послуг і тим самим формування бажання їх придбати можливо за допомогою використання технології соціальних зв'язків (public relations). Наприклад, підприємство може інформувати населення щодо якості своєї продукції шляхом представлення стандартів та технологій їх виготовлення, шляхом представлення сертифікатів, дипломів якості товарів, розміщення щорічних звітів про комерційну діяльність в засобах масової інформації тощо.

¹ Холод, О.М. (2011) *Комунікаційні технології*. Київ: КиМУ.

Використання технологій просування та рекламних технологій спрямовано на розміщення товарів (послуг) на ринку попиту таким чином, щоб здійснити якнайшвидший їхній продаж із можливим максимальним прибутком. Прикладом використання є стимулювання продаж за рахунок створення програми лояльності до клієнтів, проведення акцій та розпродажів, тим самим привернення уваги до свого підприємства, пробудження інтересу до товарів чи послуг та їх покупка (навіть якщо до моменту акції цей продукт не був у списку необхідних). Так, коли проходить футбольний матч, клуби можуть рекламувати своїх спонсорів вивішуючи рекламні банери з логотипами або представлення логотипів на спортивній формі футболістів. Ще прикладом привернення уваги є рекламування товару через телепрограми, Інтернет з задіянням відомих осіб (акторів, телеведучих, спортсменів).

Як бачимо, використання соціокомунікаційних технологій при реалізації ефективного іміджу підприємства є досить цікавим та інноваційним напрямом, який потребує подальшого дослідження.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити **висновок**, що ефективним можна назвати такий імідж, формування та реалізація якого буде приносити позитивний результат, а також задовольняти потребам як самого підприємства, так і його цільової аудиторії.

Слід зазначити, що технологія формування ефективного іміджу складається з п'яти етапів, а саме: визначення основних складових іміджу, формулювання його основних характеристик, окреслення впливу основних елементів іміджу на діяльність підприємства та їх оцінка, а також визначення можливих способів впливу на поведінку споживача.

Виділено, що оцінити ефективність впливу внутрішнього та зовнішнього іміджу на результати діяльності підприємства можливо з використанням кількісних та якісних показників.

Оцінка кількісних показників здійснюється за допомогою визначення співвідношення результату і витрат за певний часовий інтервал, а якісних показників за допомогою використання експертних оцінок, проведення анкетування, інтерв'ювання, методом спостереження.

Також виділено, що реалізація етапів моделі управління споживчою поведінкою за допомогою демонстрації іміджу можлива за допомогою використання різних видів соціокомунікаційних технологій за допомогою: поширення інформації про товар/послугу шляхом обговорення цієї теми у громадських місцях; рекламування товару/послуги у засобах масової інформації: газетах, журналах; обговорення у соціальних мережах; стимулювання продаж за рахунок створення програми лояльності до клієнтів, проведення акцій та розпродажів, тим самим привернення уваги до свого підприємства, пробудження інтересу до товарів чи послуг та їх покупка.

References:

1. *Gospodarskyy kodeks Ukrainy 2003* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>> (2019, January, 12). [in Ukrainian].
2. Ananchenkova, P.I. (2009). *Sovershenstvovanie imidzha kak faktor konkurentosposobnosti vysshego uchebnogo zavedeniya*: Dis. kand. ek. nauk [Perfection of the image as a factor of competitiveness of the higher educational institution: extended abstract of candidate's thesis]. Moscow. [in Russian].
3. Dagaeva, E. (2008). *Imidzh vuza i korporativnaya identichnost'* [University image and corporate identity]. *Vysshee obrazovanie v Rossii* [Higher education in Russia], no. 11, 89-93 [in Russian].
4. Zvezdochkin, Yu.Yu., Serbinovskij, B.Yu. (2009). *Imidzh-sistema universiteta* [Imagery system of the university]. Novocherkassk: YURSTU (NPI) [in Russian].
5. Kornienko, V.O. (2008). *Politychnyy imidzh yak chynnyk pozyciyuvannya sub'yekta polityky. Prykladna politologiya* [Political image as a factor in the positioning of the subject of politics. Applied Political Science]. Kyiv: Academiya [in Ukrainian].
6. Kravchenko, V., Nykyforenko, V. (2017). *Rol imidzhu v stvorenni konkurentnykh perevag pidpryyemstva* [The role of the image in creating competitive advantages of the enterprise]. *Naukovyy visnyk Odeskogo nac. ekonom. univer.* [Scientific Herald of the Odessa National econom. univer.], no. 4, 69-83. [in Ukrainian].
7. Pavlov, S.N. (2012). *Informacionnyy faktor v formirovanii imidzha VUZA* [Information factor in shaping the image of the university]. *Fundamental'nye issledovaniya* [Fundamental research], no. 9, 635-640. [in Russian].
8. Pavlov, S.N. (2013). *Osnovnye polozheniya koncepcii formirovaniya ehffektivnogo imidzha VUZA* [Basic concepts of the concept of forming an effective image of the university]. *Fundamental'nye issledovaniya* [Fundamental research], no. 4, 1216-1221. [in Russian].
9. Ratz O.M. (2008). *Vyznachennya sutnosti ponyattya «efektyvnist' funkcionuvannya pidpryyemstva»* [Determination of the essence of the concept of «efficiency of the operation of the enterprise»]. *Ekonomichnij prostir* [Economic Space], no. 15, 275-285. [in Ukrainian].

10. Romanovska, O.O., Romanovska, Yu.Yu., Romanovsky, O.O. (2018). Dosvid vyshhoyi osvity Spoluchenyx Shtativ Amerky XX-XXI stolittya. *Kn. 3. Osoblyvosti innovacijnogo rozvytku sfery vyshhoyi osvity SShA drugoyi polovyny XX – pochatku XXI stolittya* [Experience of Higher Education of the United States of XX-XXI Century. Kn. 3. Features of innovative development of the sphere of higher education of the second half of the XX – beginning of the XXI century]. Kyiv: NP of the name of M.P. Drahomanov. [in Ukrainian].
11. Semenova, L.M. (2009). Genezis i sovremennoe sostoyanie problemy formirovaniya professional'nogo imidzha [Genesis and the current state of the problem of forming a professional image]. *Psihologiya i pedagogika* [Psychology and pedagogy], 194-199. [in Russian].
12. Fadeeva, M.V. (2010). Psyxologichni umovy pidgotovk kerivnykiv zagalnoosvitnix navchalnyx zakladiv: Avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psyx. nauk [Psychological conditions of training of heads of secondary schools: extended abstract of candidate's thesis]. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Khymych, I.G. (2009). Imidzh yak vazhlyvyj pokaznyk diyal'nosti pidpryemstva u suchasnyx umovax rozvytku korporatyvnoyi kultury [Image is an important indicator of enterprise activity in the current conditions of corporate culture development]. *Ekonomichna nauka* [Economic science], 59-61. [in Ukrainian].
14. Kholod, O.M. (2011). *Komunikacijni texnologiyi* [Communication technology]. Kyiv: KMU [in Ukrainian].
15. Ogilvy, D. (1964). *Confessions of an Advertising*. New York: Atheneum. [in English].
16. Sampson, E. (1994). *The image factor. A guide to effective self-presentation for career enhancement*. London. [in English].

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Віра Чубенко

Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України

НАДАННЯ ПОДАТКОВИХ ПІЛЬГ ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ПОСТАЧАВАННЯ ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Vira Chubenko

National Academy of Law Sciences of Ukraine, Ukraine

TAX EXEMPTIONS AS A MEANS OF STATE REGULATION OF MANUFACTURING AND SUPPLY OF HIGH-TECH PRODUCTS

The article analyzes the main problems of state regulation of manufacturing and supply of high-tech products. The defining aspects of taxation of high-tech industries in Ukraine are investigated. At the same time, the importance of state support for stimulating the manufacturing and supply of science-intensive products as a defining criterion of country's competitiveness was emphasized. The issue of granting tax exemptions as a means of state regulation of these relations in Ukraine is considered. A study of the use of this means of state regulation in other countries compared to Ukraine was made. The attention is focused on the need to improve the legislation in the sphere of state regulation of production and supply of high-tech products and the relevant proposals are given.

Keywords: high-tech products, tax exemptions, taxation, a means of state regulation, research and development work.

Досвід сучасних розвинутих країн світу доводить, що без активної регуляторної ролі держави не може бути ефективною, соціально орієнтованою економікою. Зважаючи на те, що виробництво та постачання високотехнологічних товарів стає визначальним для інтенсивного типу економічного відтворення, державне регулювання у вказаній сфері набуває особливо важливого значення. Разом з тим, проведений аналіз доводить явний дисонанс між задекларованими цілями розвитку виробництва та постачання високотехнологічної продукції та створенням державою необхідних інструментів для реалізації поставлених завдань. З метою досягнення вказаної мети, необхідно, створити основу для розвитку високотехнологічного експорту через застосування широкого спектру стимулів, в тому числі фінансових, що відкриє широкі можливості для створення конкурентоспроможної продукції у пріоритетних для України високотехнологічних секторах.

В сучасних умовах, недостатньо дослідженим залишається сегмент ринку, пов'язаний з державним регулюванням виробництва та постачання високотехнологічної продукції в нашій країні, в тому числі і за допомогою застосування податкових пільг.

Більшість українських суб'єктів господарювання може розраховувати на єдине джерело забезпечення господарської діяльності – власні кошти та майно. Враховуючи це, порядок оподаткування, в тому числі, як засіб державного регулювання господарської діяльності з виробництва та постачання високотехнологічної продукції, заслуговує особливої уваги. Визначення сум податків, які підлягають сплаті, безпосередньо впливає на об'єм оборотних коштів, котрі залишаються у розпорядженні підприємства і використовуються для інвестиційної діяльності. При цьому, потрібно звернути увагу, що галузі, які створюють високотехнологічну продукцію,

несуть відносно більше податкове навантаження, ніж інші сектори економіки. Це пояснюється тим, що вони створюють інтелектуально цінний продукт і частка доданої вартості в ньому значно вища, ніж за звичайних умов виробництва.

Відповідно до статті 12 Господарського кодексу України держава для реалізації економічної політики, виконання цільових економічних та інших програм і програм економічного і соціального розвитку застосовує різноманітні засоби і механізми регулювання господарської діяльності. Одним із основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання є надання інвестиційних, податкових та інших пільг¹.

Разом з тим, згідно інформації суб'єктів господарювання, які випускають високотехнологічну продукцію, найбільш результативними та очікуваними заходами держави в частині підтримки вказаної діяльності є пільги в оподаткуванні та державне замовлення (близько 19% респондентів)².

Важливість надання пільг саме з метою стимулювання виробництва та постачання високотехнологічної продукції презюмується проектом розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку високотехнологічних галузей до 2025 року», розробленим Міністерством економічного розвитку і торгівлі України ще в 2016 році. Так, згідно вказаного проекту для забезпечення ефективного фінансування ННДКР необхідно використовувати комплекс різноманітних інструментів прямого та непрямого фінансування, що включатиме в себе, зокрема, застосування пільг (у тому числі податкових)³.

Слід зазначити, що Господарським кодексом України лише проголошується можливість застосування пільгового оподаткування як засобу регулювання державою діяльності суб'єктів господарювання. Проте, конкретні механізми, підстави, способи, система тощо такого регулювання встановлюються окремими законами, що впливає, зокрема, і зі статті 17 Господарського кодексу України.

Таким чином, визначення податкової пільги надано в Податковому кодексі України, згідно якого, це передбачене податковим і митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності підстав, визначених вказаним Кодексом. Підставами для надання податкових пільг є особливості, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат⁴.

Потрібно відзначити, що з прийняттям Податкового кодексу в Україні було передбачено такі шляхи надання податкових пільг:

- податкова знижка/вирахування, що зменшує базу оподаткування до нарахування податку;
- зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку чи збору;
- встановлення зниженої ставки податку чи збору;
- звільнення від сплати податку чи збору⁵.

Крім цього, чинним законодавством передбачається також розстрочення сплати певних податків.

Перш за все, варто зауважити, про відсутність в законодавстві України виокремлення спеціальної категорії пільгового оподаткування операцій щодо виробництва та постачання високотехнологічної, наукоємної продукції. Так, про наявність певних податкових пільг у високотехнологічній сфері можна говорити лише на підставі загального аналізу усього масиву податкових пільг та можливості їх застосування у кожному конкретному випадку суб'єктами

¹ *Господарський кодекс, ст. 12, гл. 1, 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>> (2019, березень, 28).

² Саліхова, О.Б. (2011). Адресна державна підтримка як чинник стимулювання розвитку високотехнологічних виробництв в Україні. *Економіка і прогнозування*, 2, 9-23.

³ *Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку високотехнологічних галузей до 2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації»* (Міністерство економічного розвитку і торгівлі України). *Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України*. <<http://www.me.gov.ua>> (2019, березень, 28).

⁴ *Податковий кодекс, ст. 30, розд. 1, 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>>. (2019, березень, 28).

⁵ Демчишак, Н.Б. (2014). Роль податкових інструментів у інвестиційно-інноваційній стратегії розвитку України. *Бізнесінформ*, 2, 40-44.

господарювання, які здійснюють виробництво та/або постачання високотехнологічної продукції. Це пояснюється, насамперед, відсутністю дієвої комплексної загальнодержавної програми у вказаному напрямку, де закріплено мету стимулювання розвитку високотехнологічних галузей економіки, в тому числі, шляхом застосування пільгового оподаткування. По-друге, на законодавчому рівні конкретно та безумовно не визначено самого поняття високотехнологічної продукції. А відтак, за відсутності розуміння предмету регулюючого впливу держави – неможливо належним чином упорядкувати зазначені відносини. По-третє, поняття високотехнологічної продукції є досить багатоаспектним, різноплановим та характеризується різноманітністю процесів, а також видів господарської діяльності. Таким чином, запровадження однакових засобів державного регулювання діяльності з виробництва та постачання різної високотехнологічної продукції є сумнівним з точки зору ефективності. По-четверте, швидкий цикл розвитку високотехнологічної продукції зумовлює необхідність оперативного пристосування держави та застосування відповідного засобу регулювання.

На сьогодні, згідно чинного законодавства, в Україні діє близько 180 податкових пільг. Зокрема, Податковим кодексом України, для суб'єктів господарювання передбачені пільги з податку на прибуток підприємств, по платі за землю, по податку на додану вартість, по акцизному податку. Водночас, деякі високотехнологічні підприємства мають змогу отримувати лише невеликий відсоток від загального обсягу наданих пільг. Зокрема, суб'єкти космічної діяльності, на яких поширюється дія Закону України "Про космічну діяльність", звільняються від сплати податку на додану вартість за операціями з постачання на митній території України результатів науково-дослідних і дослідницько-конструкторських робіт, які виконуються для потреб космічної діяльності. Крім того, в деяких випадках звільняються від оподаткування податком на додану вартість операції з постачання (передачі) лікарських засобів та медичних виробів. Як приклад, можна зазначити, що звільняються від оподаткування також операції оплати вартості фундаментальних досліджень, науково-дослідних і дослідницько-конструкторських робіт особою, яка безпосередньо отримує такі кошти з рахунка органу, що здійснює казначейське обслуговування бюджетних коштів.

В інших високотехнологічних галузях податкові пільги можуть надаватись не в зв'язку з виробництвом або постачанням саме високотехнологічних товарів, а на інших підставах, не пов'язаних з наукоємністю продукції. Наприклад, звільняються від оподаткування обладнання, матеріали та послуги, які ввезені для потреб реалізації проектів, що передбачені деякими угодами між урядами України та іноземних держав або міжнародними організаціями. Такі податкові пільги передбачені Угодою між Урядом України і Урядом Швейцарської Конфедерації про технічне та фінансове співробітництво¹, Угодою між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво², Угодою між Кабінетом Міністрів України і Урядом Турецької Республіки про технічне і фінансове співробітництво³ тощо та імplementовані в Податковий кодекс України.

Водночас, за деякими джерелами, високотехнологічні та середньо високотехнологічні підприємства протягом останніх років отримували менше третини від загального обсягу наданих пільг. До них належать підприємства з виробництва основних фармацевтичних препаратів (40% від кількості підприємств у галузі), медичних і стоматологічних інструментів та препаратів (39%), літальних та космічних апаратів (28%), виробництва зброї та боєприпасів (23%). Інші підприємства високотехнологічних галузей майже не отримували податкові пільги. Таким чином, більшість підприємств сектора практично виключені із системи державної підтримки, хоча окрім суто фінансової складової, факт отримання податкових пільг слугує індикатором довіри держави до них та стимулює поживлення бізнес-активності⁴.

¹ Угода між Урядом України і Урядом Швейцарської Конфедерації про технічне та фінансове співробітництво 2006 (Кабінет Міністрів України та Уряд Швейцарської Конфедерації). *Офіційний Вісник України*, 21, 168.

² Угода між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво 2004 (Верховна Рада України та Європейське Співтовариство). *Офіційний Вісник України*, 4, 672.

³ Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Турецької Республіки про технічне і фінансове співробітництво 2004 (Кабінет Міністрів України та Уряд Турецької Республіки). *Офіційний Вісник України*, 2, 743.

⁴ Грига, В., Крижанівська, О. Високі технології в умовах євроінтеграції: обмеження чи можливості. *Європейська правда*. <<http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/11/5/7040254>> (2019, березень, 28).

Що стосується розстрочення сплати податків для підприємств високотехнологічних галузей, то Законом України “Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році” № 2245-VIII запроваджено зміни до Податкового кодексу України, які передбачають можливість надання розстрочення сплати ПДВ на 24 місяці при ввезенні обладнання для виробництва, в тому числі, кінцевого високотехнологічного продукту в Україні. Зокрема, до такого обладнання належать: електричні машини, обладнання та їх частини (вітроенергетичні електрогенератори, зварювальні електронні машини та промислове або лабораторне обладнання для термічної обробки); прилади та апарати оптичні, контрольні, вимірювальні, медичні; їх частини; реактори ядерні, котли, машини, обладнання і механічні пристрої; їх частини, у тому числі, обладнання для виробництва біопалива.

Отже, можна констатувати, що незважаючи на значний обсяг нормативно-правової бази, розробленої з метою проголошення в Україні підтримання та розвитку високотехнологічного виробництва, заходи податкового стимулювання виробництва та постачання високотехнологічної, наукоємної продукції не носять системного характеру і не можуть вирішити багатьох проблем їх оподатковування.

Досвід іноземних країн засвідчує важливість, складність і суперечливість використання податкових важелів для активізації процесів розвитку високотехнологічних галузей. Найбільш розвинутими податкові механізми стимулювання високотехнологічного розвитку є в США та Великобританії.

Так, в Податковому кодексі США ще в 1954 році запроваджено податкову пільгу щодо витрат на корпоративну науково-дослідну діяльність. На сьогодні там діє змішана система, що дає змогу реципієнтам обирати між дослідницьким податковим кредитом (розраховується за прирістним методом, становить 20 % приросту кваліфікованих витрат на проведення НДДКР порівняно із середніми витратами за попередніх чотири роки) і так званім альтернативним зростаючим кредитом із диференційованою ставкою, що забезпечує значніші вигоди від більших сум витрат на НДДКР¹.

Ключовим механізмом держаної підтримки розвитку науки та високих технологій у Великобританії є застосування податкових пільг у сфері інноваційної діяльності, зокрема: компанії, що займаються НДДКР, звільняються від сплати корпоративного податку на доходи, отримані від такої діяльності, з метою стимулювання приватних інвестицій у цю діяльність; компанії, які щорічно вкладають більше 10 тисяч фунтів стерлінгів у наукову діяльність, мають право на податкові відрахування при підрахунку суми податку на прибуток у розмірі 150 % від витрат, що підпадають під критерії НДДКР, для малих і середніх компаній та 125 % від відповідних витрат для великих компаній; підприємства мають право на податкові пільги у вигляді норм прискореної амортизації для окремих видів основних засобів. Такі податкові механізми, що діють у Великобританії, дозволяють реально знизити витрати компаній на інвестиції у НДДКР та підвищити рівень власних вкладень у цю сферу².

Основним документом, що регулює надання державної допомоги в країнах ЄС є директива Європейської комісії № 651/2014 від 17 червня 2014 року, згідно якої державне фінансування (в тому числі і пільги) являє собою державну допомогу і вимагає повідомлення Комісії. Однак, вказано Директивою визначено види групових виключень, які не потребують повідомлення Комісії, а також встановлено особливості надання допомоги в рамках цих виключень. До таких виключень, зокрема, належить і допомога в підтримці наукових розробок, досліджень та інновацій, що є важливим для розвитку високих та перспективних технологій³.

У Норвегії з 2002 року діє система, яка надає податкові пільги компаніям, що інвестують у дослідження і розробки. На 2007 рік Норвегія була єдиною країною Північної Європи, яка використовувала податкову систему для стимулювання НДДКР. Це класична дослідницька

¹ Точиліна, І.В. (2016). Досвід податкового стимулювання інноваційного розвитку економіки. *Наукові праці НДФІ*, 3 (76), 55-68.

² Чичкало-Кондрацька, І.Б. (2012). Зарубіжний досвід використання фінансових механізмів стимулювання інноваційного розвитку. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*, 1, 420-432.

³ Commission Regulation (EU) No 651/2014 of 17 June 2014 declaring certain categories of aid compatible with the internal market in application of Articles 107 and 108 of the Treaty Text with EEA relevance. *OJ L 187*, 26.6.2014, 1-7.

податкова знижка, котра надається за об'ємним принципом, тобто її сума безпосередньо залежить від суми “кваліфікованих витрат” на НДДКР, здійснених у попередньому періоді¹.

Головним принципом високотехнологічної системи Італії є те, що податкові пільги надаються не науковим установам, а підприємствам та інвесторам, що забезпечують попит на дослідження та інновації, причому за реальні інноваційні розробки (через виключення витрат на інновацію з оподатковуваного доходу)².

Особливої уваги заслуговує досвід Республіки Білорусь, єдиної з колишніх союзних республік, якій вдалося більш ніж в два рази збільшити обсяги доданої вартості в промисловості в порівнянні з радянським періодом. Національною стратегією стійкого соціально-економічного розвитку республіки на період до 2020 року передбачено економічне стимулювання НДДКР і інновацій за допомогою зниження податкового навантаження на інноваційні активні підприємства, виключення оподаткування позабюджетних джерел фінансування НДДКР. Також з метою активізації інноваційної діяльності, стимулювання виробництва високотехнологічної продукції в останні роки прийнято низку законодавчих актів, які включають і положення щодо пільгового оподаткування. Зокрема, розроблено і затверджено реєстр високотехнологічних виробництв і підприємств, прибуток яких, отриманий від реалізації продукції власного виробництва, оподатковується за ставкою, зменшеною вдвічі. Кошти, що вивільняються в результаті надання пільги, спрямовуються на фінансування технічного переоснащення підприємства. Згідно з іншим нормативним актом, організації, що виробляють лазерно-оптичну техніку (за умови, що частка цієї техніки у вартісному вираженні в загальному обсязі їх виробництва становить не менше 50%), сплачують податок на прибуток за ставкою 10%, що є значно нижчою загальною ставкою³.

Слід зазначити, що застосування в Україні досвіду економічно розвинутих країн не допускає простого його перенесення, воно має враховувати специфіку та реалії нашої держави та бути адекватним наявному стану економіки.

Як вбачається з викладеного, в Україні надання податкових пільг можливо перетворити в потужний засіб державного стимулювання виробництва та постачання високотехнологічної продукції. Найважливішим у вказаному є установлення державою пріоритетних цілей державного регулювання, результатом якого буде створення високотехнологічної продукції, та постачання власне такої продукції.

Другим кроком є удосконалення податкового законодавства в частині систематизації існуючих та запровадження нових податкових пільг саме щодо наукоємної, високотехнологічної продукції. Вважаємо за потрібне розширити в Україні систему фінансових інструментів, важелів та стимулів упровадження вітчизняних розробок у виробництво, активізації високотехнологічного розвитку за рахунок надання спеціальних податкових кредитів та пільг підприємствам і установам різних форм власності, які інвестують власні кошти у наукові дослідження, а також виробництво власне високотехнологічної продукції.

References:

1. *Hospodarskyi kodeks 2003* [Commercial Code 2003] (Verkhovna Rada Ukraine) [Verkhovna Rada of Ukraine] *Ofitsiynyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>> (2019, march, 28). [in Ukrainian].
2. Salikhova, O.B. (2011). Adresna derzhavna pidtrymka yak chynnyk stymuliuvannia rozvytku vysokotekhnolohichnykh vyrobnytstv v Ukraini [Addressing government support as a factor in stimulating the development of high-tech industries in Ukraine]. *Ekonomika i prohnouzuvannia* [Economics and Forecasting], no. 2, 9-23. [in Ukrainian].
3. *Proekt rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro skhvalennia Stratehii rozvytku vysokotekhnolohichnykh haluzei do 2025 roku ta zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo yii realizatsii»* [On Approval of the Strategy for the Development of High-Tech Industries by 2025 and the Approval of the Action Plan for Implementation] (Ministerstvo ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy) [Ministry of Economic Development and Trade]

¹ Точиліна, І.В. (2016). Досвід податкового стимулювання інноваційного розвитку економіки. *Наукові праці НДФІ*, 3 (76), 55-68.

² Михайлишин, Л.І. (2016). Зарубіжний досвід активізації інноваційної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 6, 2, 9-104.

³ Вишневецький, В.П. (ред.) (2016). *Національна модель неоіндустріального розвитку України*: монографія. Київ, 384-385.

- of Ukraine]. *Ofitsiyni sait Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy* [The official website of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine]. <<http://www.me.gov.ua>> (2019, march, 28). [in Ukrainian].
4. *Podatkovyi kodeks 2010* [Tax Code] (Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>> (2019, march, 28). [in Ukrainian].
 5. Demchyshak, N.B. (2014). Rol podatkovykh instrumentiv u investytsiino-innovatsiinii stratehii rozvytku Ukrainy [The role of tax instruments in the investment and innovation strategy of Ukraine's development]. *Biznesinform*, no. 2, 40-44. [in Ukrainian].
 6. *Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Shveitsarskoi Konfederatsii pro tekhnichne ta finansove spivrobotnytstvo 2006* [Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Swiss Confederation on technical and financial cooperation 2006] (Kabinet Ministriv Ukrainy ta Uriad Shveitsarskoi Konfederatsii). *Ofitsiyni Visnyk Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 21, 168 [in Ukrainian].
 7. *Uhoda mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym Spivtovarystvom pro naukove i tekhnolohichne spivrobotnytstvo 2004* (Verkhovna Rada Ukrainy ta Yevropeiske Spivtovarystvo) [Agreement between Ukraine and the EU on scientific and technological cooperation 2004 (Verkhovna Rada of Ukraine and the EU)] *Ofitsiyni Visnyk Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 4, 672 [in Ukrainian].
 8. *Uhoda mizh Kabinetom Ministriv Ukrainy i Uriadom Turetskoi Respubliky pro tekhnichne i finansove spivrobotnytstvo 2004* [Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Turkey on technical and financial cooperation 2004] (Kabinet Ministriv Ukrainy ta Uriad Turetskoi Respubliky) [Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Republic of Turkey]. *Ofitsiyni Visnyk Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 2, 743 [in Ukrainian].
 9. Hryha, V., Kryzhanivska, O. Vysoki tekhnolohii v umovakh yevrointegratsii: obmezhenia chy mozhlyvosti. *Yevropeiska pravda*. <<http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/11/5/7040254>> (2019, march, 28). [in Ukrainian].
 10. Tochylyna, I.V. (2016). Dosvid podatkovoho stymuliuvannia innovatsiinoho rozvytku ekonomiky [The experience of tax incentives for the non-economic development of the economy]. *Naukovi pratsi NDFI* [Scientific works of NDFI], no. 3 (76), 55-68 [in Ukrainian].
 11. Chychkalo-Kondratska, I.B. (2012). Zarubizhnyi dosvid vykorystannia finansovykh mekhanizmv stymuliuvannia innovatsiinoho rozvytku [Foreign experience in using financial mechanisms to stimulate innovation development]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu derzhavnoi podatkovoï sluzhby Ukrainy* [Collection of scientific works of the National University of State Tax Service of Ukraine], no. 1, 420-432 [in Ukrainian].
 12. Commission Regulation (EU) No 651/2014 of 17 June 2014 declaring certain categories of aid compatible with the internal market in application of Articles 107 and 108 of the Treaty Text with EEA relevance. *OJ L 187*, 26.6.2014, 1-7 [in English].
 13. Mykhailishyn, L.I. (2016). Zarubizhnyi dosvid aktyvizatsii innovatsiinoi diialnosti [Foreign experience of activating innovation activity]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu* [Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University], issue 6, part 2, 9-104 [in Ukrainian].
 14. Vyshnevskiy, V.P. (red.) (2016). *Natsionalna model neoindustrialnoho rozvytku Ukrainy: monohrafiya* [National model of neoindustrial development of Ukraine: monograph]. Kyiv. [in Ukrainian].

Олена Драган

Генеральна прокуратура України

СПЛАТА ПРОКУРОРОМ АВАНСОВОГО ВНЕСКУ У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Olena Dragan

Prosecutor General's Office of Ukraine

PROSECUTOR'S ADVANCE PAYMENT IN EXECUTIVE PROCEEDINGS: ANALYSIS OF LEGISLATION AND COURT PRACTICE

The article deals with the issues of the advance payment by the prosecution authorities when the court decisions, taken by the claims of the prosecutors, are sending for the execution. The provisions of Article 26 of the Law of Ukraine "On Executive Proceedings" regarding the exemption from advance payment are analyzed and the categories of decisions, bodies and persons, who don't pay the advance payment, are presented in two tables. Examples of the recent conclusions of the Supreme Court are given that the advance payment must be paid not by the prosecutor, but by the claimant. According to the judgments of the European Court of Human Rights, it is indicated that the enforcement of a court decision should not depend on the expression of the claimant.

Keywords: prosecutor, advance payment, representing interests of the state by prosecutors, enforcement of court decisions.

Постановка проблеми. Згідно із ст. 131-1 Конституції України в Україні діє прокуратура, яка здійснює зокрема представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом¹.

Статтею 23 Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII (п. 6 ч. 1 ст. 23) передбачено, що органи прокуратури беруть участь у виконавчому провадженні при виконанні рішень у справі, в якій прокурором здійснювалось представництво в суді².

В Україні спеціальним законом, що регулює порядок вчинення виконавчих дій є Закон України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 № 1404-VIII (далі – Закон)³. З метою мінімізації бюджетних витрат на проведення виконавчих дій законодавцем передбачено обов'язкове авансування стягувачем витрат на вчинення виконавчих дій. І це є однією з новел Закону, оскільки вимоги, що стягувач додає до заяви про примусове виконання рішення квитанцію про сплату авансового внеску положення ніє містили.

Метою статті є дослідження питання сплати авансового внеску у разі звернення прокурором виконавчого документа до примусового виконання рішення; виокремлення питань, які виникають у практичній діяльності, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення правового регулювання повноважень прокурора у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ураховуючи, що норма щодо сплати стягувачем авансового внеску з'явилась у законодавстві у жовтні 2016 року, відповідні наукові дослідження з питання його сплати органами прокуратури не проводились. Разом з тим, наявна на даний час неоднакова судова практика викликає потребу в дослідженні цього питання.

¹ Конституція України 1996 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 30, 141.

² Закон про прокуратуру 2014 (Верховна Рада України) *Відомості Верховної Ради України*, 2015, 2-3, 12.

³ Закон про виконавче провадження 2016 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>>.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до частин 1 та 2 ст. 26 Закону, виконавець розпочинає примусове виконання рішення на підставі виконавчого документа, зазначеного у статті 3 цього Закону: 1) за заявою стягувача про примусове виконання рішення; 2) за **заявою прокурора** у разі представництва інтересів громадянина або держави в суді (курсивом виділено автором); 3) якщо виконавчий документ надійшов від суду у випадках, передбачених законом; 4) якщо виконавчий документ надійшов від суду на підставі ухвали про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду (суду іноземної держави, інших компетентних органів іноземної держави, до повноважень яких належить розгляд цивільних чи господарських справ, іноземних чи міжнародних арбітражів) у порядку, встановленому законом; 5) у разі якщо виконавчий документ надійшов від Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

До заяви про примусове виконання рішення стягувач додає квитанцію про сплату авансового внеску в розмірі 2 відсотків суми, що підлягає стягненню, але не більше 10 мінімальних розмірів заробітної плати (з 01.01.2019 – 41730 грн), а за рішенням немайнового характеру – у розмірі одного мінімального розміру заробітної плати з боржника – фізичної особи та в розмірі двох мінімальних розмірів заробітної плати з боржника – юридичної особи.

У разі порушення стягувачем вказаного обов'язку для нього наступають негативні наслідки у разі якщо стягувач:

– не надав підтвердження сплати авансового внеску при поданні виконавцеві виконавчого документа, то такий виконавчий документ повертається стягувачу без прийняття до виконання згідно п. 8 ч. 4 ст. 4 Закону;

– не здійснив авансування витрат виконавчого провадження, передбачених ст. 43 цього Закону, виконавчий документ також повертається стягувачу без подальшого виконання згідно п. 4 ч. 1 ст. 37 Закону.

Водночас ч. 2 ст. 26 Закону встановлено виключний перелік категорій рішень, а також органів та осіб, які звільняються від сплати авансового внеску.

Від сплати авансового внеску звільняються стягувачі за рішеннями про:

- стягнення заробітної плати, поновлення на роботі та за іншими вимогами, що впливають із трудових правовідносин;
- обчислення, призначення, перерахунок, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг;
- відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю фізичної особи;
- стягнення аліментів, заборгованості зі сплати аліментів, додаткових витрат на дитину, неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, суми індексації аліментів, встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною;
- відшкодування майнової та/або моральної шкоди, завданої внаслідок вчинення кримінального правопорушення.

Перелік осіб та органів, які звільняються від сплати авансового внеску

- державні органи
- інваліди війни
- інваліди I та II груп
- законні представники дітей-інвалідів і недієздатних інвалідів I та II груп
- громадяни, віднесені до категорій 1 та 2 осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи

Крім того, не сплачується авансовий внесок у разі виконання рішення Європейського суду з прав людини (абз. 9 ч. 2 ст. 26 Закону).

При цьому органи прокуратури України чітко не визначені у цьому переліку. Проте вони є державним органом і тому вважаємо, що на них розповсюджується норма щодо звільнення від сплати авансового внеску, на що вказувалось автором статті у 2017 році, коли на практиці тільки почали виникати питання щодо необхідності сплати авансового внеску і за позовами прокурорів¹.

¹ Драган, О.В. (2017). Сплата органами прокуратури України авансового внеску при зверненні судових рішень до примусового виконання. *Вісник Національної академії прокуратури України*, 3 (49), 27.

У відповідності до пункту 3 Розділу III Інструкції з організації примусового виконання рішень затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 р. №512/5 (в редакції наказу Міністерства юстиції України від 29.09.2016 р. №2832/5) заява про примусове виконання рішення подається до органу державної виконавчої служби або приватного виконавця у письмовій формі разом із оригіналом (дублікатом) виконавчого документа та квитанцією про сплату авансового внеску, крім випадків, коли стягувач звільняється від сплати авансового внеску відповідно до частини другої статті 26 Закону та у разі виконання рішення Європейського суду з прав людини. До заяви про примусове виконання рішення, яка подається представником стягувача, додається документ, що підтверджує його повноваження. На кожен поданий на примусове виконання виконавчий документ стягувачем подається окрема заява про примусове виконання рішення¹.

Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 26 Закону державний виконавець розпочинає примусове виконання рішення на підставі виконавчого документа за заявою прокурора у разі представництва інтересів громадянина або держави в суді.

Питання – який саме прокурор має право подати заяву про примусове виконання виконавчого документа – тільки той, який здійснював представництво в суді у відповідній справі, чи будь-який прокурор – стало предметом розгляду Верховного Суду 04.07.2018 (справа № 925/39/14). Суд, зокрема, зазначив, що відповідно до статті 1 Закону України «Про прокуратуру» прокуратура України становить єдину систему, яка у порядку, передбаченому цим Законом, здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Єдність системи прокуратури України забезпечується єдиним статусом прокурорів. Згідно із ст. 7 цього Закону систему прокуратури України становлять органи прокуратури, зокрема такі як, Генеральна прокуратура України, регіональні прокуратури, місцеві прокуратури².

Відповідно до частини 5 статті 7 Закону України «Про прокуратуру» єдність системи прокуратури України забезпечується :

- єдиними засадами організації та діяльності прокуратури;
- єдиним статусом прокурорів;
- єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності прокурорів;
- фінансуванням прокуратури виключно з Державного бюджету України;
- вирішенням питань внутрішньої діяльності прокуратури органами прокурорського самоврядування.

Згідно ч. 2 ст. 15 цього Закону прокурори в Україні мають єдиний статус незалежно від місця прокуратури в системі прокуратури України чи адміністративної посади, яку прокурор обіймає в прокуратурі. Підводячи підсумок, Верховний Суд наголосив, що до органу державної виконавчої служби має право подати заяву про примусове виконання виконавчого документа будь-який прокурор, а не тільки прокурор, який здійснював представництво в суді у відповідній справі³.

Відповідно до ч. 3 ст. 15 Закону за рішеннями про стягнення в дохід держави коштів або вчинення інших дій на користь чи в інтересах держави, що приймаються судами у справах, які розглядаються в порядку цивільного, адміністративного та господарського судочинства, стягувачем виступає державний орган, за позовом якого судом прийнято відповідне рішення. Так, наприклад, за заявою прокурора 16.04.2018 Ірпінським міським відділом державної виконавчої служби у Київській області відкрито виконавче провадження щодо виконання наказу господарського суду Київської області у справі № 911/3306/17 про витребування на користь держави в особі Кабінету Міністрів України земельної ділянки лісового фонду вартістю майже 100 тис. грн. Оскільки Кабінет Міністрів України є державним органом в розумінні ч. 1 ст. 26 Закону авансовий внесок прокурором

¹ Інструкція з організації примусового виконання рішень (Міністерство юстиції України) Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12>>.

² Постанова у справі № 925/39/14, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/75082309>>.

³ Постанова у справі № 925/39/14, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/75082309>>.

не сплачувався¹.

Разом з тим, розглядаючи 10.01.2019 справу № 690/8/15-ц, в якій до виконання звернуто виконавчий лист банком, 99,9 % статутного капіталу якого належить державі Україна в особі Міністерства фінансів України, Верховний Суд вказав, що авансовий внесок повинен сплачуватись стягувачем – банківською установою. При цьому Суд зазначив, що «...орган державної влади – це елемент механізму держави, який виконує її певні функції, а банк який володіє або який створила держава, є її органом, що втілює в життя ту чи іншу функцію держави»². І за таких обставин підстав для звільнення банку від сплати авансового платежу у порядку Закону України «Про виконавче провадження» немає.

На практиці ми спостерігаємо непоодинокі факти повернення державними виконавцями до органів прокуратури без виконання виконавчих документів у зв'язку з несплатою авансового внеску стягувачем, які уподальшому оскаржуються прокурорами до суду. Суди, в свою чергу, розглядаючи такі справи, зазначають, що прокурор, як учасник виконавчого провадження, звільняється від сплати авансового внеску у порядку абз. 8 ч. 2 ст. 26 Закону у разі звернення до державної виконавчої служби з метою примусового виконання судового рішення про стягнення коштів на користь, зокрема, держави в особі відповідного державного органу³.

Так, Верховний Суд 06.08.2018 у справі № 905/258/15 зазначив, що за приписами статті 26 Закону України "Про виконавче провадження" платниками авансового внеску є саме стягувачі, а сама по собі обставина подання наказу для виконання до державної виконавчої служби не наділяє прокурора статусом стягувача в розумінні статті 15 вказаного Закону та, відповідно, не дає підстав для звільнення від сплати авансового внеску у даному випадку. Оскільки стягувачем за наказом є міська рада, яке не є державним органом, а за організаційно-правовою формою є органом місцевого самоврядування, тому у відповідності до вимог Закону України "Про виконавче провадження" зобов'язана сплачувати авансовий внесок. І звертаючись із заявою про відкриття виконавчого провадження прокурор повинен до такої заяви долучити документ про сплату стягувачем авансового внеску⁴. Окрім того, суд зазначив, що відповідно до статті 5 Конституції України народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. З цього конституційного положення у системному взаємозв'язку з положеннями статті 6 Конституції України про те, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, впливає на органи місцевого самоврядування не є органами державної влади, а місцеве самоврядування слід розглядати як форму здійснення народом влади, яка визнається і гарантується в Україні (рішення Конституційного Суду України від 26.03.2002 у справі № 6-рп/2002)⁵.

Відмова державного виконавця прийняти до виконання виконавчі документи без сплати органами прокуратури авансового внеску унеможливорює виконання постановленого в інтересах держави рішення суду, обов'язковість якого закріплена у Конституції України, міжнародному законодавстві як гарантія реалізації принципу верховенства права. Чому ми маємо такі факти? Звернемося до повноважень прокурора, передбачених законодавством. На відміну від інших державних органів, представництво державних інтересів, що передбачає обов'язкове звернення до суду, є конституційною функцією органів прокуратури. Підставами для здійснення органами прокуратури конституційної функції представництва відповідно до ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» є порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу. Якщо відповідним органом не вчинено дій

¹ Рішення у справі № 911/3306/17, 2018 (Господарський суд Київської області). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/71797622>>.

² Рішення у справі № 690/8/15-ц, 2019 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/79161644>>.

³ Рішення у справі № 690/8/15-ц, 2019 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/79161644>>.

⁴ Рішення у справі № 905/258/15, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/75770695>>.

⁵ Рішення у справі № 6-рп/2002 (Конституційний суд України). <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-02>>.

для захисту інтересів держави, у зв'язку з чим прокурором подано позов до суду, то неможливо очікувати вжиття ним заходів для виконання судового рішення.

Органи прокуратури здійснюючи функцію представництва інтересів держави на стадії виконання рішення судів не можуть залежати від бездіяльності стягувачів у виконавчому провадженні, оскільки це призведе до неможливості виконання судових рішень. Як приклад, тривалий час залишається невиконаним судове рішення за позовом прокурора про стягнення на користь управління міської ради з ТОВ заборгованості на суму понад 1,3 млн. грн, оскільки державним виконавцем одного з відділів ДВС м. Кропивницький виконавчий документ 01.03.2017 повернуто прокурору без прийняття до виконання у зв'язку із несплатою авансового внеску. Дії державного виконавця оскаржено прокурором до суду. Постановою Верховного Суду від 11.04.2018 № 17/36 касаційну скаргу прокурора відхилено. Суд дійшов висновку, що міська рада не є державним органом, тому до заяви про відкриття виконавчого провадження прокурор повинен долучити документ про сплату авансового внеску¹. Вже майже рік, незважаючи на листи прокурора, міська рада не сплачує авансовий внесок. Як наслідок, виконавче провадження не відкрито, судові рішення не виконано та 1,3 млн. грн. до цього часу не повернуто до місцевого бюджету.

За висновками Європейського суду з прав людини, невиконання судових рішень, їх тривале виконання є порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – право на справедливий суд.

Відповідно до статті 17 Закону України "Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини" суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права.

У справі "Глоба проти України" Суд зазначає, що саме на державу покладається обов'язок вжиття в межах її компетенції усіх необхідних кроків для того, щоб виконати остаточне рішення суду та, діючи таким чином, забезпечити ефективне залучення усього її апарату. Не зробивши цього, вона не виконає вимоги, що містяться у пункті 1 статті 6 Конвенції². Насамкінець, Суд повторює, що сама природа виконавчого провадження вимагає оперативності (рішення у справі "Comingersoll S.A." проти Португалії)³. Суд повторює, що пункт 1 статті 6 Конвенції, *inter alia*, захищає виконання остаточних судових рішень, які у державах, що визнали верховенство права, не можуть залишатися невиконаними на шкоду одній зі сторін. Відповідно виконання судового рішення не можна перешкоджати, відмовляти у виконанні або надмірно його затримувати (наприклад, рішення від 19 березня 1997 року у справі "Горнсбі проти Греції" (Hornsby v. Greece), (п. 40)⁴; рішення у справі «Бурдов проти Росії» (Burdov v. Russia) (п. 34)⁵ та рішення від 6 березня 2003 року у справі «Ясїнієне проти Литви» (п. 27)⁶. Держава зобов'язана організувати систему виконання судових рішень, яка буде ефективною як за законодавством, так і на практиці (рішення від 7 червня 2005 року у справі "Фуклев проти України" (Fuklev v. Ukraine), (п. 84)⁷.

Розглядаючи справу № 916/4106/14 від 30 серпня 2018 року Верховний Суд, посилаючись на практику ЄСПЛ, зокрема зазначив, що встановлена обов'язковість судового рішення, яке набрало законно сили, не дає підстав для висновку про можливість ставити його виконання в залежність від волевиявлення боржника або будь-яких інших осіб (підкреслено автором статті) на вчинення чи не вчинення дій щодо його виконання, оскільки це б нівелювало значення самого права звернення до суду як засобу захисту та забезпечення реального відновлення порушених прав та інтересів⁸.

Тому прокурори продовжують оскаржувати дії державних виконавців, сподіваючись, що Верховний Суд поставить крапку у цьому питанні, оскільки на даний час негативні для прокурорів

¹ Рішення у справі № 17/36, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/73410597>>.

² Globa v. Ukraine no. 15729/07, ECHR 2007-II.

³ Comingersoll S.A. v. Portugal, no. 35382/97, п. 23, ECHR 2000-IV.

⁴ Hornsby v. Greece, no. 18357/91, 1997-II.

⁵ Burdov v. Russia, no. 59498/00, п. 34, ECHR 2002-III.

⁶ Jasinienu v. Latvia, no. 41510/98, п. 27, ECHR 2003-II.

⁷ Valeriy Fuklev v. Ukraine, no. 71186/01, ECHR 2014-II.

⁸ Рішення у справі № 916/4106/14, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/76156163>>.

рішення прийнято Касаційним господарським судом і відсутня позиція Касаційного цивільного суду. Відповідно до ч. 2 ст. 293 ГПК, ч. 4 ст. 394 ЦПК та ч. 3 ст. 333 КАС: «Суд відмовляє у відкритті касаційного провадження з перегляду ухвали про повернення заяви позивачеві (заявникові), про розгляд скарг на дії (бездіяльність) органів державної виконавчої служби, приватного виконавця, якщо рішення касаційного суду за наслідками розгляду такої скарги не має значення для формування єдиної правозастосовчої практики».

Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду ухвалою від 23.09.2018 у справі № 554/10398/16-ц відмовив у відкритті касаційного провадження за касаційною скаргою прокурора саме у зв'язку з тим, що рішення касаційного суду за наслідками розгляду такої скарги не має значення для формування єдиної правозастосовчої практики¹.

У цій справі апеляційний суд скасував ухвалу суду першої інстанції, відмовив у задоволенні скарги прокурора у зв'язку з тим, що прокурором разом із заявою про відкриття виконавчого провадження не надано документ про сплату авансового внеску міською радою, яка не є державним органом, а тому на неї не поширюється ч. 2 ст. 26 Закону.

Разом з тим, існує інша позиція Верховного Суду з аналогічного питання, так ухвалою Верховного Суду у складі вже іншої колегії суддів Касаційного цивільного суду від 25.01.2019 у справі № 454/1450/17 відкрито касаційне провадження у справі з приводу оскарження дій державного виконавця щодо повернення виконавчого документу у зв'язку з несплатою авансового внеску міською радою².

Таким чином, можна сподіватися, що Верховний Суд сформує обґрунтовану правову позицію щодо застосування конкретної норми матеріального права – сплати прокурором авансового внеску.

Висновки. Вирішенням питання, яке полягає у неоднозначному тлумаченні норми права та, як наслідок, поверненні державними виконавцями виконавчих документів без прийняття до виконання у зв'язку з несплатою прокурорами авансового внеску, може бути внесення до ст. 26 Закону України «Про виконавче провадження» норми наступного змісту: «У разі звернення до примусового виконання судових рішень, постановлених у справах, де прокурорами здійснювалось представництво інтересів держави у суд, авансовий внесок органами прокуратури не сплачується». А також внесення змін до частини 2 статті 26 вказаного Закону, а саме, після слів «...державні органи» додати слова «...та органи місцевого самоврядування...».

References:

1. Drahan, O.V. (2017). Splat orhanamy prokuratury Ukrainy avansovoho vnesku pry zvernenni sudovykh rishen do prymusovoho vykonannya [Payment by the organs of the prosecutors office of Ukraine of an advance payment when applying for enforcement of decisions to enforcement]. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of Public Prosecutor of Ukraine], no. 3 (49), 27. [in Ukrainian].
1. *Zakon pro vykonavche provadzhennia 2016* [Law on Enforcement Proceedings] (Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>>. [in Ukrainian].
2. *Zakon pro prokuraturu 2014* [Law on the prosecutors office] (Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Supreme Council of Ukraine], 2015, no. 2-3, 12. [in Ukrainian].
3. *Instruktsiia z orhanizatsii prymusovoho vykonannya rishen* [Instructions on how to enforce decisions] (Ministry of Justice of Ukraine). *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12>>. [in Ukrainian].
4. *Konstitutsiia Ukrainy 1996* [Constitution of Ukraine] (Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Supreme Council of Ukraine], no. 30, 141. [in Ukrainian].
5. *Postanova u spravi № 925/39/14, 2018* (Supreme Court of Ukraine). *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen* [The only state register of court decisions]. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/75082309>>. [in Ukrainian].

¹ Ухвала у справі № 554/10398/16-ц, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/76053976>>.

² Ухвала у справі № 454/1450/17, 2019 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/79439556>>.

6. *Rishennia u spravi № 17/36, 2018* [Judgment in case no. 17/36] (Supreme Court of Ukraine). *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen* [The only state register of court decisions].
<<http://reyestr.court.gov.ua/Review/73410597>>. [in Ukrainian].
7. *Rishennia u spravi № 690/8/15-ts, 2019* [The decision in case number 690/8/15-ts] (Supreme Court of Ukraine). *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen* [The only state register of court decisions].
<<http://reyestr.court.gov.ua/Review/79161644>>. [in Ukrainian].
8. *Rishennia u spravi № 6-rp/2002* [Decision No. 6-rp / 2002] (Constitutional Court of Ukraine).
<<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-02>>. [in Ukrainian].
9. *Rishennia u spravi № 905/258/15, 2018* [The decision in case number 905/258/15] (Supreme Court of Ukraine). *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen* [The only state register of court decisions].
<<http://reyestr.court.gov.ua/Review/75770695>>. [in Ukrainian].
10. *Rishennia u spravi № 911/3306/17, 2018* [The decision in case number 911/3306/17] (Economic Court of Kyiv region). *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen* [The only state register of court decisions].
<<http://reyestr.court.gov.ua/Review/71797622>>. [in Ukrainian].
11. *Rishennia u spravi № 916/4106/14, 2018* [The decision in case number 916/4106/14] (Supreme Court of Ukraine). *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen* [The only state register of court decisions].
<<http://reyestr.court.gov.ua/Review/76156163>>. [in Ukrainian].
12. *Ukhvala u spravi № 454/1450/17, 2019* [The decision in case 454/1450/17] (Supreme Court of Ukraine). *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen* [The only state register of court decisions].
<<http://reyestr.court.gov.ua/Review/79439556>>. [in Ukrainian].
13. *Ukhvala u spravi № 554/10398/16-ts, 2018* [The decision in case number 554/10398/16-t] (Supreme Court of Ukraine). *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen* [The only state register of court decisions].
<<http://reyestr.court.gov.ua/Review/76053976>>. [in Ukrainian].
14. *Burdov v. Russia*, no. 59498/00, п. 34, ECHR 2002-III. [in English].
15. *Comingersoll S.A. v. Portugal*, no. 35382/97, п. 23, ECHR 2000-IV. [in English].
16. *Globa v. Ukraine*, no. 15729/07, ECHR 2007-II. [in English].
17. *Hornsby v. Greece*, no. 18357/91, 1997-II. [in English].
18. *Jasinuenu v. Latvia*, no. 41510/98, п. 27, ECHR 2003-II. [in English].
19. *Valeriy Fuklev v. Ukraine*, no. 71186/01, ECHR 2014-II. [in English].

Валерія Бєлінгіо

*Київський національний університет ім. Тараса Шевченка,
юрист ТОВ "Адвокатська компанія "Золота Середина", Україна*

ПРАВО НА АДМІНІСТРАТИВНЕ ОСКАРЖЕННЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН»

Valeriia Bielinhio

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Lawyer in "Law Firm "Zolota Seredyna", LLC, Ukraine*

RIGHT TO ADMINISTRATIVE APPEAL: CONTROVERSIAL ISSUES IN THE CONTEXT OF THE LAW OF UKRAINE "ON CITIZENS' APPEALS"

The article deals with the controversial issues connected to the realization of administrative appeal right by citizens in the context of the Law of Ukraine "On Citizens' Appeals" dated October 02, 1996, № 393/96-VR. The author describes the single controversies that exist between the Law of Ukraine "On Citizens' Appeals" and other legal acts (codified legal acts, laws, and by-laws), which regulate the procedure of the realization of administrative appeal right against decisions, actions or inaction of public administration. It is concluded that there are some inconsistencies in the applicable national legislation, which make enforcement of the administrative appeal right against decisions, actions or inaction of public administration more complicated for citizens; and also that there is a necessity to bring all the norms of legislation concerning the administrative appeal procedure into conformity.

Keywords: citizens' appeal, Law of Ukraine "On citizens' Appeals", right to administrative appeal, complaint, public administration.

Статтею 40 Конституції України надається право кожному направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк¹. Одним із видів звернень є скарга, подання якої забезпечує захист прав, свобод та інтересів громадян у випадку їх порушення суб'єктами публічної адміністрації, а також є позасудовим способом їх швидкого відновлення.

Розгляду окремих аспектів права на адміністративне оскарження приділяли увагу ряд дослідників, зокрема, В. Б. Авер'янов, В. М. Бевзенко, І. П. Голосніченко, І. О. Грибок, Л. Є. Кисіль, Л. П. Коваленко, В. К. Колпаков, М. В. Лошицький, Р. С. Мельник, В. І. Полухович, В. П. Тимошук, О. Г. Циганов та інші.

Основоположним нормативно-правовим актом в сфері адміністративного оскарження залишається Закон України «Про звернення громадян» від 02.10.1996 р. №393/96-ВР. Водночас, нормативно-правова база, яка забезпечує регламентацію адміністративного оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації, не обмежується одним законом та є досить громіздкою. Можливість адміністративного оскарження передбачена, як кодифікованими нормативно-правовими актами та законами, так і підзаконними актами, в яких закріплені положення, відмінні від тих, що містяться в Законі України «Про звернення громадян», що у значній мірі ускладнює громадянам реалізацію конституційного права на звернення.

Метою статті є аналіз окремих положень Закону України «Про звернення громадян», які потребують вдосконалення, а також дослідження колізій, що виникають між вказаним законом та

¹ Конституція України, ст. 40. 1996 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

іншими нормативно-правовими актами, які регулюють порядок реалізації права на адміністративне оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації.

Законом України «Про звернення громадян» встановлений загальний порядок реалізації громадянами їх права на звернення, в тому числі зі скаргами, до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків. Крім вказаного закону, прийнятого ще в 1996 році, в Україні діє ряд кодифікованих актів та законів, якими встановлені особливості адміністративного оскарження в певних сферах правовідносин. Наприклад, Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (розділ II ст. 56 передбачає оскарження рішень контролюючих органів), Митний кодекс України від 13.03.2012 р. № 4495-VI (глава 4 встановлює оскарження рішень, дій або бездіяльності органів доходів і зборів, їх посадових осіб та інших працівників і відповідальність за них), Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 р. № 755-IV (розділ V, зокрема присвячений оскарженню реєстраційних дій, відмові в державній реєстрації, бездіяльності державного реєстратора), Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 р. № 1952-IV (розділ VII передбачає оскарження рішень, дій або бездіяльності та відповідальність у сфері державної реєстрації прав). Також діє чисельна кількість підзаконних нормативно-правових актів, прийнятих окремими державними органами, щодо розгляду звернень, в тому числі і скарг, їх посадовими особами. Зокрема, наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами» від 21.10.2015 р. № 916, наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Міністерстві юстиції України, його територіальних органах, підприємствах, установах та організаціях, що належать до сфери його управління» від 15.02.2017 р. № 388/5, наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України» від 15.11.2017 р. № 930 та інші.

У зв'язку з наявністю значної кількості спеціальних нормативно-правових актів, які регулюють право на адміністративне оскарження в окремих сферах, має місце ситуація, коли положення спеціальних нормативно-правових актів фактично не узгоджені з положеннями Закону України «Про звернення громадян» та подекуди суперечать один одному.

Проаналізуємо окремі положення Закону України «Про звернення громадян» та інших актів законодавства, які регулюють порядок реалізації права на адміністративне оскарження, колізії між якими можуть негативно вплинути на можливість громадян скористатись їх правом на звернення зі скаргою.

I. Згідно ч. 1 ст. 1 Закону України «Про звернення громадян» громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення¹. Із вказаної законодавчої норми можна зробити висновок, що правом на звернення наділені виключно громадяни України, однак відповідно до ч. 3 ст. 1 цього ж закону особи, які не є громадянами України і законно знаходяться на її території, мають таке ж право на подання звернення, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами². Тобто іноземці та особи без громадянства, які законно перебувають на території України, також наділені правом на адміністративне оскарження шляхом подання скарг. Постає питання щодо осіб, які не є громадянами України, та незаконно перебувають на її території. На думку І. О. Грибка право на оскарження має невідчужуваний характер і не може пов'язуватись

¹ Закон про звернення громадян, ст. 1. 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

² Закон про звернення громадян, ст. 1. 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

з перебуванням (законним чи ні) на території тієї чи іншої держави. Інше питання, що особа повинна нести відповідальність за незаконне перебування на території України, але позбавляти її вказаного права на оскарження недопустимо¹.

Стаття 1 Закону України «Про звернення громадян» не відповідає статті 40 Основного Закону України, в якій закріплено право на звернення кожного до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів², та яка є більш слушною та вмотивованою, з врахуванням того, що право на звернення не може бути обмежене в жодної фізичної особи.

З огляду на це, ст. 1 Закону України «Про звернення громадян» потребує приведення її у відповідність до ст. 40 Основного Закону України.

II. Термін подання скарги.

Одразу відзначимо, що в чинному законодавстві України використовуються як поняття «термін», так і «строк». В статтях 17, 20 Закону України «Про звернення громадян» йдеться про «термін подання скарги»³ та «термін розгляду звернень громадян»⁴, в той час як, наприклад, Податковий кодекс України (п. 56.9., п.п. 56.13. – 56.15. ст. 56)⁵, Митний кодекс України (ст. 26)⁶, наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Міністерстві юстиції України, його територіальних органах, підприємствах, установах та організаціях, що належать до сфери його управління» (розділ IV)⁷ оперують поняттям «строк подання скарги», «строк розгляду скарги», «строк розгляду звернення». В окремих актах законодавства, зокрема, в наказі Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України» від 15.11.2017 р. № 930 вживаються обидва терміни одночасно (наприклад, в п. 7 розділу V – «... розгляд і вирішення скарги, поданої з порушенням зазначеного строку», а в п. 10 розділу II зазначено «Термін розгляду вказаних звернень ...»)⁸. Робимо висновок, що поняття «строк» та «термін» вживаються як синоніми. Тому в цій статті також використовуватимемо дані поняття, як синонімічні. Хоча, на нашу думку, доцільнішим було б застосування терміну «строк» в усіх нормативно-правових актах, з огляду на те, що ним визначається період часу, по закінченню якого має бути вчинена дія чи настане подія.

Згідно ч. 1 ст. 17 Закону України «Про звернення громадян» скарга на рішення, що оскаржувалось, може бути подана до органу або посадовій особі вищого рівня протягом одного року з моменту його прийняття, але не пізніше одного місяця з часу ознайомлення громадянина з прийнятим рішенням. Скарги, подані з порушенням зазначеного терміну, не розглядаються⁹.

¹ Грибок, І.О. (2003). Поняття, структура та зміст інституту адміністративного оскарження. *Бюлетень Міністерства юстиції України*, 9, 53-61.

² Конституція України, ст. 40. 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

³ Закон про звернення громадян, ст. 17. 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

⁴ Закон про звернення громадян, ст. 20. 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

⁵ Податковий кодекс, ст. 56, гл. 4. 2010 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>> (2019, березень, 22).

⁶ Митний кодекс, ст. 26, гл. 4. 2012 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>> (2019, березень, 23).

⁷ Наказ про затвердження Порядку розгляду звернень та організації особистого прийому громадян у Міністерстві юстиції України, його територіальних органах, підприємствах, установах та організаціях, що належать до сфери його управління 2017 (Міністерство юстиції України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0229-17>> (2019, березень, 21).

⁸ Наказ про затвердження Порядку розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України 2017 (Міністерство внутрішніх справ України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1493-17>> (2019, березень, 21).

⁹ Закон про звернення громадян, ст. 17. 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

Однак термін подання скарги, встановлений ст. 17 Закону України «Про звернення громадян», відрізняється від термінів (строків), передбачених іншими нормативно-правовими актами.

Статтею 56 Податкового кодексу України та наказом Міністерства фінансів України «Про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами» від 21.10.2015 р. № 916 визначена процедура оскарження рішень контролюючих органів. У разі коли платник податків вважає, що контролюючий орган неправильно визначив суму грошового зобов'язання або прийняв будь-яке інше рішення, що суперечить законодавству або виходить за межі повноважень контролюючого органу, встановлених цим Кодексом або іншими законами України, він має право звернутися до контролюючого органу вищого рівня із скаргою про перегляд цього рішення¹. Скарга подається до контролюючого органу вищого рівня у письмовій формі протягом 10 робочих днів, що настають за днем отримання платником податків податкового повідомлення-рішення або іншого рішення контролюючого органу, що оскаржується^{2, 3}.

Окрім загального 10-денного строку на подання скарги, ст. 56 Податкового кодексу України та п. 3 розділу III наказу Міністерства фінансів України «Про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами» у окремих випадках встановлено спеціальний 30-денний строк для подання скарг, що настає за днем надходження прийнятого рішення^{4, 5}.

Отже, строки на подання скарги, встановлені Законом України «Про звернення громадян» та Податковим кодексом України відрізняються між собою. Законом встановлено, що громадянин може звернутись із скаргою не пізніше одного місяця з часу ознайомлення з прийнятим рішенням, а Податковим кодексом України передбачено кілька варіантів, а саме 10-денний та 30-денний строк на оскарження. Зменшення кількості днів на подання скарги до 10, згідно Податкового кодексу України, закріплення різних строків на оскарження в залежності від виду рішення, яке буде оскаржуватись, негативно впливає на захист прав громадян.

Відповідно до ч. 1 ст. 34 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» та ч. 1 ст. 37 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єкта державної реєстрації можуть бути оскаржені до Міністерства юстиції України, його територіальних органів або до суду^{6, 7}. Обома законами передбачено, що рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єкта державної реєстрації можуть бути оскаржені до Міністерства юстиції України та його територіальних органів протягом 60 календарних днів з дня прийняття рішення, що оскаржується, або з дня, коли особа дізналася чи могла дізнатися про порушення її прав відповідною дією чи бездіяльністю. Рішення, дії або бездіяльність територіальних органів Міністерства юстиції України можуть бути оскаржені до Міністерства юстиції України протягом 15 календарних днів з дня прийняття рішення, що

¹ Податковий кодекс, ст. 56, гл. 4. 2010 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>> (2019, березень, 22).

² Податковий кодекс, ст. 56, гл. 4. 2010 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>> (2019, березень, 22).

³ Наказ про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами 2015 (Міністерство фінансів України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1617-15>> (2019, березень, 21).

⁴ Наказ про затвердження Порядку розгляду звернень та організації проведення особистого прийому громадян в органах та підрозділах Національної поліції України 2017 (Міністерство внутрішніх справ України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1493-17>> (2019, березень, 21).

⁵ Податковий кодекс, ст. 56, гл. 4. 2010 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>> (2019, березень, 22).

⁶ Закон про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, ст. 34. 2003 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15>> (2019, березень, 23).

⁷ Закон про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, ст. 37. 2004 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>> (2019, березень, 23).

оскаржується, або з дня, коли особа дізналася чи могла дізнатися про порушення її прав відповідною дією чи бездіяльністю^{1, 2}.

Відтак, строки на подання скарги на рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єкта державної реєстрації також не приведені у відповідність до Закону України «Про звернення громадян». Розглянутими законами строки на подання скарги диференціюються в залежності від суб'єкта, чиї рішення, дії чи бездіяльність оскаржується, що призводить до зниження рівня захищеності прав громадян.

III. Термін розгляду скарг громадян.

Відповідно до ч. 1 ст. 20 Закону України «Про звернення громадян» звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше одного місяця від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, – невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати сорока п'яти днів³.

Наведене в законі формулювання потребує вдосконалення, адже воно створює підґрунтя для зловживань з боку посадових осіб для надання відповідей на скарги громадян щонайменш протягом місяця, з посиланням на те, що скарга потребує додаткового вивчення. Цілком погоджуємося з думкою Ю. С. Шемшученко про те, що в законі необхідно прописати чіткі підстави для застосування скорочених та подовжених строків⁴. Крім того, на наше переконання, максимальний термін розгляду скарг громадян, – 45 днів, – має бути скорочений. Пропонуємо в Законі України «Про звернення громадян» визначити два види термінів розгляду скарг: загальний – на рівні 10-ти робочих днів та спеціальний – 20 робочих днів. Підставами для використання подовженого терміну розгляду скарг можуть бути необхідність у вивченні великої кількості матеріалів, запрошенні осіб в момент перевірки фактів, викладених у скарзі, отриманні додаткових доказів тощо. В будь-якому випадку скаржника обов'язково має бути письмово повідомлено про застосування суб'єктом публічної адміністрації спеціального терміну розгляду скарги та чітко вказано підстави для цього.

Термін розгляду скарг громадян врегульований Законом України «Про звернення громадян» є не єдиним встановленим терміном в чинному законодавстві.

Статтею 56 Податкового кодексу України та розділом VII наказу Міністерства фінансів України «Про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами» встановлено, що контролюючий орган, який розглядає скаргу платника податків, зобов'язаний прийняти вмотивоване рішення та надіслати його протягом 20 календарних днів, наступних за днем отримання скарги, на адресу платника податків поштою з повідомленням про вручення або надати йому під розписку. Керівник (його заступник або уповноважена особа) контролюючого органу може прийняти рішення про продовження строку розгляду скарги платника податків понад 20-денний строк, але не більше 60 календарних днів, та письмово повідомити про це платника податків до закінчення 20-денного строку^{5, 6}.

¹ Закон про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, ст. 34. 2003 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15>> (2019, березень, 23).

² Закон про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, ст. 37. 2004 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>> (2019, березень, 23).

³ Закон про звернення громадян, ст. 20. 1996 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

⁴ Шемшученко, Ю.С. (2008). Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у двох книгах. Книга друга: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві. Київ: Конус-Ю, 255.

⁵ Податковий кодекс, ст. 56, гл. 4. 2010 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>> (2019, березень, 22).

⁶ Наказ про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами 2015 (Міністерство фінансів України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1617-15>> (2019, березень, 21).

Такий самий термін встановлений для суб'єктів публічної адміністрації для розгляду скарг на податкове повідомлення-рішення органів доходів і зборів (ст. 56 Податкового кодексу України¹ та розділ VII наказу Міністерства фінансів України «Про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами»²).

Термін розгляду скарг на постанови у справах про порушення митних правил визначений Кодексом України про адміністративні правопорушення. Відповідно до ст. 292 Кодексу України про адміністративні правопорушення скарга на постанову по справі про адміністративне правопорушення розглядається правомочними органами (посадовими особами) в десятиденний строк з дня їх надходження, якщо інше не встановлено законами України³.

Отже, у вітчизняному законодавстві немає єдиного підходу до регламентації терміну розгляду скарг громадян. Збільшення в деяких нормативно-правових актах кількості днів для підготовки уповноваженими суб'єктами відповіді на скаргу, в порівнянні із Законом України «Про звернення громадян», є недоречним та таким, що нівелює таку ознаку адміністративного оскарження, як оперативність.

IV. Безоплатність розгляду скарг.

Згідно ст. 21 Закону України «Про звернення громадян» органи державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, посадові особи розглядають звернення громадян, не стягуючи плати⁴.

Положення цієї статті мають застосовуватись під час розгляду скарг, як одного із видів звернень, всіма суб'єктами публічної адміністрації, в тому числі, але не виключно, всіма органами виконавчої влади.

Проте 23.03.2016 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову № 291 «Про встановлення розміру плати за подання скарги», якою встановлено розмір плати за подання суб'єктом оскарження (ним може бути і громадянин України відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі» від 25.12.2015 р. № 922-VIII⁵) скарг до Антимонопольного комітету України відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі»: в таких розмірах: 5 тис. гривень – у разі оскарження процедури закупівлі товарів або послуг; 15 тис. гривень – у разі оскарження процедури закупівлі робіт⁶.

Видається, що положення постанови Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 291 та Закону України «Про звернення громадян» не узгоджені між собою, що призводить до негативних наслідків у вигляді створення ускладнень в захисті прав громадян.

V. Права громадян та обов'язки відповідних органів при розгляді скарг.

Статтею 18 Закону України «Про звернення громадян» затверджені права громадян при розгляді скарг, зокрема, такі: особисто викласти аргументи особі, що перевіряла скаргу, та брати участь у перевірці поданої скарги; знайомитися з матеріалами перевірки; бути присутнім при розгляді скарги; одержати письмову відповідь про результати розгляду скарги; вимагати відшкодування збитків, якщо вони стали результатом порушень встановленого порядку розгляду звернень тощо⁷.

Але законом не передбачено реального механізму реалізації цих прав. Наприклад, що дає право громадянина бути присутнім при розгляді скарги, якщо вони розглядаються посадовцем

¹ Податковий кодекс, ст. 56, гл. 4. 2010 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>> (2019, березень, 22).

² Наказ про затвердження Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами 2015 (Міністерство фінансів України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1617-15>> (2019, березень, 21).

³ Кодекс про адміністративні правопорушення, ст. 292, гл. 24. 1984 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#n8>> (2019, березень, 22).

⁴ Закон про звернення громадян, ст. 21. 1996 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

⁵ Закон про публічні закупівлі, ст. 1. 2015 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19>> (2019, березень, 23).

⁶ Постанова про встановлення розміру плати за подання скарги 2016 (Кабінет Міністрів України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/291-2016-%D0%BF>> (2019, березень, 23).

⁷ Конституція України, ст. 18. 1996 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

одноосібно¹, як правило. До того ж ст. 19 Закону України «Про звернення громадян», де встановлені обов'язки відповідних органів щодо розгляду скарг², передбачено, що громадяни запрошуються на засідання відповідного органу, що розглядає їх заяву чи скаргу, на прохання таких громадян³. При цьому в законі нічого не сказано про те, у якій формі має бути заявлене прохання громадянина запросити його на засідання відповідного органу, який термін його подачі та розгляду зі сторони уповноваженого органу.

Замість цього, як влучно зазначено Ю. С. Шемшученко, в Законі України «Про звернення громадян» чомусь не згадується європейське право громадян бути вислуханими перед прийняттям рішення⁴, закріплене в Резолюції Комітету Міністрів Ради Європи (77) 31 про захист особи щодо актів адміністративних органів від 28.09.1977 р. Тобто обмежується право скажника навести свої аргументи, докази по поданому зверненню, а відтак не реалізується право громадянина особисто викласти аргументи особі, що перевіряє заяву чи скаргу⁵. Відсутність можливості реалізувати ці права може мати несприятливі наслідки для громадянина, особливо у випадку, якщо за результатом розгляду скарги відповідним органом, буде прийнято рішення, яке за своїм характером може негативно вплинути на його права, свободи чи інтереси.

Праву громадян одержати письмову відповідь про результати розгляду скарги не кореспондує обов'язок відповідного органу викласти підстави для прийняття такого рішення. В ст. 19 Закону України «Про звернення громадян» вказано, що органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, засоби масової інформації, їх керівники та інші посадові особи в межах своїх повноважень зобов'язані письмово повідомляти громадянина про результати перевірки заяви чи скарги і суть прийнятого рішення⁶. Тож, на суб'єкта, який розглядає скаргу, покладено обов'язок проінформувати громадянина про прийняте рішення, однак не покладено обов'язку вказати мотиви прийняття рішення. Такий обов'язок знайшов своє відображення в Резолюції Комітету Міністрів Ради Європи (77) 31 про захист особи щодо актів адміністративних органів від 28.09.1977 р.⁷ Вважаємо, що в українському законодавстві також слід запровадити цей обов'язок. Громадянин має чітко усвідомлювати правові підстави для прийняття саме такого рішення суб'єктом публічної адміністрації, для того, щоб мати змогу оцінити, чи буде він далі захищати свої права та інтереси шляхом подання заяви про перегляд прийнятого рішення в судовому порядку.

З викладеного стає очевидно, що нормативно-правова база, яка забезпечує регламентацію адміністративного оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації, є досить розгладженою.

Згідно ч. 1 ст. 2 Закону України «Про звернення громадян» законодавство України про звернення громадян включає цей Закон та інші акти законодавства, що видаються відповідно до Конституції України та цього Закону⁸.

З даної норми можна зробити кілька висновків:

1) допускається прийняття інших актів законодавства для врегулювання процедури адміністративного оскарження;

¹ Кисіль, Л.Є. (2011). Нагальні завдання удосконалення адміністративного оскарження. *Часопис Київського університету права*. <http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_4/174.pdf> (2019, березень, 23).

² Закон про звернення громадян, ст. 19. 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

³ Конституція України 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

⁴ Шемшученко, Ю.С. (2008). Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у двох книгах. *Книга друга: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві*. Київ: Конус-Ю, 253.

⁵ Шемшученко, Ю.С. (2008). Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у двох книгах. *Книга друга: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві*. Київ: Конус-Ю, 253.

⁶ Закон про звернення громадян, ст. 19. 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

⁷ Resolution on the protection of the individual in relation to the acts of administrative authorities 1977 art. 4. (Council of Europe: Committee of Ministers). <<http://www.refworld.org/docid/5a4caf0a4.html>> (2019, березень, 26).

⁸ Конституція України, ст. 2. 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, березень, 26).

2) будь-які акти законодавства, прийняті для врегулювання процедури адміністративного оскарження повинні відповідати Основному Закону України та Закону України «Про звернення громадян».

Разом з тим під час аналізу законодавчих положень було продемонстровано наявність колізій в законодавстві, а саме існування протиріч між Законом України «Про звернення громадян» та іншими законами та підзаконними нормативно-правовими актами, які стосуються реалізації права на адміністративне оскарження. Значна кількість нормативно-правових актів, в тому числі підзаконних, регулярно внесення змін і доповнень до них, як наслідок наявність суперечностей, не сприяє захисту прав громадян суб'єктами публічної адміністрації. Розбіжності між Законом України «Про звернення громадян» та спеціальними актами не допустимі в державі, яка у своїй діяльності керується принципами верховенства права та правової визначеності. Правові норми мають бути сформульовані чітко та не перечити одна одній.

Таким чином, на підставі проведеного дослідження можна дійти висновку, що сьогодні в законодавстві є проблемні питання, які ускладнюють громадянам реалізацію їх невідчужуваного права на адміністративне оскарження.

Наявність прогалин та розбіжностей між Законом України «Про звернення громадян» та іншими законодавчими актами не сприяє захисту прав громадян, а тому їх ігнорування не допустиме в правовій державі.

Нагальною є потреба у приведенні у відповідність всіх норм законодавства, що стосуються процедури адміністративного оскарження, з метою вироблення єдиного підходу. Подолання колізій призведе до вдосконалення національного законодавства та позитивно вплине на захист прав громадян суб'єктами публічної адміністрації.

References:

1. *Konstytutsiia Ukrainy 1996* (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Constitution of Ukraine 1996 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> [in Ukrainian]. (2019, March, 26).
2. *Zakon pro zvernennia hromadian 1996* (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Law on Citizens' Appeal 1996 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>> [in Ukrainian]. (2019, March, 26).
3. Hrybok, I.O. (2003). Poniattia, struktura ta zmist instytutu administratyvnoho oskarzhennia [Concept, structure and content of the institute of administrative appeal]. *Biuletyn Ministerstva yustytzii Ukrainy* [Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], no. 9, 53-61. [in Ukrainian].
4. *Podatkovyi kodeks 2010* (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Tax Code 2010 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>> [in Ukrainian]. (2019, March, 22).
5. *Mytnyi kodeks 2012* (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Customs Code 2012 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>> [in Ukrainian]. (2019, March, 23).
6. *Nakaz pro zatverdzhennia Poriadku rozghliadu zvernenn ta orhanizatsii osobystoho pryiomu hromadian u Ministerstvi yustytzii Ukrainy, yoho terytorialnykh orhanakh, pidpriemstvakh, ustanovakh ta orhanizatsiiakh, shcho nalezhat do sfery yoho upravlinnia 2017* (Ministerstvo yustytzii Ukrainy). [Order on approval of the Procedure of consideration of appeals and organization of personal reception of citizens in the Ministry of Justice of Ukraine, its territorial bodies, enterprises, institutions and organizations belonging to its sphere of management 2017 (Ministry of Justice of Ukraine)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0229-17>> [in Ukrainian]. (2019, March, 21).
7. *Nakaz pro zatverdzhennia Poriadku rozghliadu zvernenn ta orhanizatsii provedennia osobystoho pryiomu hromadian v orhanakh ta pidrozdilakh Natsionalnoi politsii Ukrainy 2017* (Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy). [Order on approval of the Procedure of consideration of appeals and organization of personal reception of citizens in bodies and units of the National Police of Ukraine 2017 (Ministry of Internal Affairs of Ukraine)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1493-17>> [in Ukrainian]. (2019, March, 21).
8. *Nakaz pro zatverdzhennia Poriadku oformlennia i podannia skarh platnykamy podatkov ta yikh rozghliadu kontroliuuchymy orhanamy 2015* (Ministerstvo finansiv Ukrainy). [Order on approval of the Procedure of execution and filing complaints by taxpayers and their processing by the supervisory bodies 2015 (Ministry of Finance of Ukraine)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1617-15>> [in Ukrainian]. (2019, March, 21).

9. *Zakon pro derzhavnu reiestratsiiu yurydychnykh osib, fizychnykh osib-pidpriemtsiv ta hromadskykh formuvan 2003* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on State Registration of Legal Entities, Individual Entrepreneurs and Public Organizations 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15>> [in Ukrainian]. (2019, March, 23).
10. *Zakon pro derzhavnu reiestratsiiu rechovykh prav na nerukhome maino ta yikh obtiazhen 2004* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on State Registration of Proprietary Rights to Real Property and Their Encumbrances 2004 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>> [in Ukrainian]. (2019, March, 23).
11. Shemshuchenko, Yu. S. (2008). *Pryntsyp verkhovenstva prava: problemy teorii ta praktyky: u dvokh knyhakh. Knyha druha: Pryntsyp verkhovenstva prava u diialnosti derzhavy ta v administratyvnomu pravi* [The rule of law: problems of theory and practice: in two books. Second book: the rule of law in the activities of the state and in administrative law]. Kyiv: Konus-Iu. [in Ukrainian].
12. *Kodeks pro administratyvni pravoporushennia 1984* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Code of Administrative Offenses 1984 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#n8>> [in Ukrainian]. (2019, March, 22).
13. *Zakon pro publichni zakupivli 2015* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Public Procurement 2015 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19>> [in Ukrainian]. (2019, March, 23).
14. *Postanova pro vstanovlennia rozmiru platy za podannia skarhy 2016* (Kabinet Ministriv Ukrainy). [Order on setting of the amount of the fee for filing a complaint 2016 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/291-2016-%D0%BF>> [in Ukrainian]. (2019, March, 23).
15. Kysil, L.Ye. (2011). Nahalni zavdannia udoskonalennia administratyvnoho oskarzhennia [The urgent tasks of improving of the administrative appeal]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* [Journal of the Kyiv University of Law]. <http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_4/174.pdf> [in Ukrainian]. (2019, March, 23).
16. *Resolution on the protection of the individual in relation to the acts of administrative authorities 1977 art 4*. (Council of Europe: Committee of Ministers) <<http://www.refworld.org/docid/5a4caf0a4.html>> [in English]. (2019, March, 26).

Roksolana Matiashovska

Lviv Polytechnic National University, Ukraine

GUARANTEES OF PROTECTION OF PRESCHOOL CHILDREN IN NON-TRADITIONAL FAMILIES

The article deals with the legal status of children in non-traditional families. The latter include families that are actually in marital-family relationships, raise children without legal registration and families with an unconventional structure, that is, same-sex couples and transsexuals. An analysis of the ECHR's decisions on the understanding of the concept of the family and the significant transformation of such an understanding has been made, the prohibition of same-sex partners on equality in the marital-family sphere is determined as a discriminatory factor, although the right to recognize or not recognize such marriages is provided for consideration to separate states. An analysis of American, Canadian and South African scholars' research proves the social discrimination of children from non-traditional families; children experience both verbal and physical persecution not only among peers but also a significant part of the harassment is from the representatives of the teaching staff. Please note that the availability of progressive legislation and legal safeguards do not protect the child. It is indicated on the reluctance of the post-Soviet society (on the example of Ukraine) to legalize marriages and grant the right to same-sex partners for the procreation and adoption.

Keywords: non-traditional families, children, guarantees of rights, protection.

Family is the main element of society, the basis of socialization of the child, especially in the early years of life. The family sphere of life, like all other social relations, is also subject to changes in the light of globalization processes. In general, the family life values remain unchanged, but in the course of millennia and even today, certain trends in the modification of family life are still occurring. All of this is due to economic factors, migration processes, the fight against discrimination based on gender and sexual identity, the development of biomedicine and biotechnology, changes in marriage and premarital relations, and increased attention to women's gender rights.

So the marital-family sphere changes in the context of traditional representations. Therefore, it is particularly relevant to analyze the status of children in non-traditional families (for the first time such a term was proposed by the American psychotherapist V. Satire). These should include families:

- who actually are in marriage-family relations, raise children, while are not registered legally. "Structural changes in fertility on the basis of the marital status of the mother are largely due not only to the increase of the actual extra-marital childbirth activity, but also the modern features of the processes of marriage and divorce, the formation of the marital-family structure of the population. These include the proliferation of unregistered (consensual) marriages in Ukraine over the past 10-15 years, which, based on the experience of Western countries, will tend to further spread. So we can assume that the sum of extra-marital births is represented not only by the births of single women, but also by those newborns whose parents are in consensual marriage"¹.

- Families with an unconventional structure, that is, same-sex couples and transsexuals. The structure of these families is diverse. Lesbian women and gays can become parents in a variety of ways. Some of them become parents in the context of heterosexual relationships before changing their orientation. Others become parents in the context of the existing identity of lesbians and gays. For example, lesbian women can conceive children with known or unknown donors, and donors can take different roles (family friend, father). Lesbian couples can appoint one member to be the biological mother of all their children, or they can change these roles, one of them serves as a biological mother for one child and the other – as a biological mother for another child. Men may have children that are biologically related to them through egg donation and surrogate motherhood. Not only the development of biomedicine has provoked opportunities for such a category of people, but also the development of law, since; in many states adoption

¹ Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні (2008). Київ: АДЕФ-Україна, 36.

is allowed for such couples, although in practice they are considered as "adopters of the last instance". In general, the presence of children is predominantly among lesbian couples (the ratio is 1:3 on average).

Art. 12 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms defines the right to marriage, worded it as follows: "a man and a woman who have reached the age of marriage have the right to marry and establish a family in accordance with the national laws governing the exercise of this right."¹ ECHR, which is authorized to consider disputes over the above mentioned convention, in many casual decisions interprets the concept of family classically, also through the marriage of opposing sex. These decisions are usually dated the last century (Rees v. the UK (1986), Sheffield and Horsham v. the UK (1998)). It is also indicated the need for legal recognition of marriage and the criteria for its validity (Abdulaziz, Cabales et Balkandali v. UK (1985), Berrehab v. the Netherlands (1988)).

A thorough analysis of the practice of the ECHR gives us reason to determine that changes in understanding marriage-family relations in the aspect of globalization changes took place in two stages.

The first stage is the understanding of the family not only as a legally registered union, but also the admissibility of actual marital relationships without official state registration and recognition of the right of such families to paternity. This practice was related to heterosexual couples. The court recognizes that marriage may also include actual family ties, if its members live together without a marriage. A child born of such relationship is ipso jure part of this family union since birth and due to the very fact of birth, § 43 of the judgment of the Grand Chamber in Elsholz v. Germany (Case No. 25735/94, ECHR 2000 VIII) ; § 44 of the Court's judgment in Keegan v. Ireland, 26.05.1994 (Series A no. 290), as well as § 56 of the judgment in Johnston and Others v. Ireland, 18.12.1986 (Series A no. 112)

The second stage is the consideration of a whole series of cases of discrimination on the basis of sex. For the first time, the issue of changing the essence of marriage in the context of sex related to transsexuals. In §§ 100-104 of the ECHR ruling in the case of Christine Goodwin v The United Kingdom, the Court slightly changed this practice. It believed that the terms used in Art.12 of Convention that pointed to the right of men and women to marry should no longer be understood as defining sex as a purely biological criterion. In that context, the Court noted that significant social changes had taken place at the institution of marriage since the adoption of the Convention. Moreover, the Court referred to Art. 9 Charter of Fundamental Rights of the European Union, the wording of which differed from the wording of Art.12 of the Convention. In the end, the Court noted the widespread acceptance of attitude towards transgender marriage of transsexuals. To sum up, the Court found that the lack of opportunity for the transsexuals who have undergone surgery to transgender marriage violated Art.12 of the Convention².

The case of Schalk and Kopf v Austria is indicative. In the constitutional complaint, the applicants argued that the lack of legal possibility of marriage between them constituted a violation of their right to respect for private and family life and the principle of non-discrimination. They argued that the concept of marriage had evolved since the entry into force by the Civil Code in 1812. In particular, the birth of children and the provision of education to them was no longer an integral part of marriage. In modern conditions, marriage is rather a permanent alliance that covers all aspects of life. There was no objective justification for not granting the right to same-sex couples to marry, more so the European Court of Human Rights has recognized that differences based on gender orientation require a particularly significant justification. Other European states have either allowed homosexual marriages or made changes to their legislation to grant equal to marriage status to same-sex partnerships." In this regard, the ECHR could not reach a single solution and rely on the ability of the state to independently determine its policy in a particular area. Thus, in § 105 of this case, the court noted "the gradual achievement of a pan-European consensus on the legal recognition of same-sex couples. Moreover, this trend has evolved rapidly over the last decade. However, the states which provided legal recognition to same-sex couples do not constitute the majority yet. Therefore, this area still needs to be considered as one of the developing right, but for which consensus has not been reached yet. The state must have the freedom to determine when to introduce appropriate changes to the law"³.

The attitude to the last type of non-traditional families varies depending on the cultural features of society and the legal ideology that prevails in society. According to the publication of Advocate.com,

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод ст. 12. 1950 (Рада Європи). Офіційний-веб-сайт Верховної Ради України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004>.

² Christine Goodwin v The United Kingdom, no. 28957/95 §§ 100-104 ECHR- 2002.

³ Schalk And Kopf v Austria, no 30141/04 §105 ECHR- 2010.

87% of Americans believe that the traditional family institute is outdated and does not meet the requirements of modern times¹. However, in contrast to them, more than half of Russians (54%) believe that homosexuality should be prohibited by law, even criminal liability should be imposed, and another 33% believe that prohibiting is not worth it, but it must be strictly limited². Almost all the Russian society is categorically against the granting of the right to marry to same-sex couples.

In the post-Soviet countries, there is virtually no research on children in non-traditional families, in any direction. However, it is surprising that, in general, the international analysis of children's problems in the families of LGBT communities is negligible. It is important to understand that, in general, children from non-traditional families are same as others. Studies have shown that, unlike common beliefs, children of lesbian, gay or transgender parents got about as much chance of being gay as children with heterosexual parents; are not more prone to sexual violence; do not show differences in whether they consider themselves men or women (gender identity); do not show differences in the behavior of men and women (gender role behavior).

The problem of these children is manifested in another matter. All available studies point to the importance of investigating the discrimination of children through their families. Most foreign researchers indicate that such children are particularly bullied in middle and upper grades, but problems start from an early age. Questions about the status of such families are presented as deviant in the social environment (Byard, Kosciw & Bartkiewicz³). Also, scholars point out that they experience deviations, bullying or discrimination from their peers to such children (Breshears, D. and D.O. Braithwaite⁴). Even in a progressive society, by the way, problems are emerging in this context, Kosciw and Diaz⁵ find out that most children are poorly placed in the children's community, and 40% report verbal abuse through their families. At the same time, according to various data, the number of such children is quite significant, only in the USA, according to various data, from 6-12 million people.

In Canada, studies have also shown the social discrimination of children from non-traditional families. In general, the right to marry in this state, same-sex couples have officially received since 2005 and during this time their number has increased by 42%. However, despite the fact that the issue is not new to Canada, verbal (37%) and physical (27%) persecution are still associated with the sexual orientation of their parents. In addition, 1/5 does not make up peers, but adults, usually representatives of the teaching staff⁶.

Please note that the availability of progressive legislation and legal safeguards does not protect the child. Thus, with the legalization of same-sex marriages and adoptions in South Africa and increasing access to adoption and reproductive technologies, there is a visible increase in the presence of lesbian / gay parents in society (Lubbe 2007⁷). However, more than 80% of the polls in this state reported that homosexual sexual relations are wrong, and 61% of South Africans believe that homosexuality should not be accepted in society⁸.

¹ Дослідження: більшість американців не вірять у необхідність збереження традиційної сім'ї (2013). <<https://ua.korrespondent.net/lifestyle/health/1557455-doslidzhennya-bilshist-amerikanciv-ne-virit-u-neobhidnist-zberezhennya-tradicijnoyi-simy>>.

² Дума ухвалила закон про "нетрадиційні стосунки" (2013). <https://www.bbc.com/ukrainian/news/2013/06/130611_gosduma_lgbt_law_rl>.

³ Byard, E., Kosciw, J., Bartkiewicz, M. (2013). Schools and LGBT-parent families: Creating change through programming and advocacy. In *LGBT-parent families: Innovations in research and implications for practice*. New York: Springer.

⁴ Breshears, D., Braithwaite, D.O. (2014). Discursive struggles animating individuals' talk about their parents' coming out as lesbian or gay. *Journal of Family Communication*, 14(3), 189-207.

⁵ Kosciw, J.G., Diaz, E.M. (2008). *Involved, invisible, ignored: The experiences of lesbian, gay, bisexual, and transgender parents and their children in our nation's K-12 schools*. New York: Gay, Lesbian and Straight Education Network.

⁶ Taylor, C., Peter, T., McMinn, T.L., Elliott, T., Beldom, S., Ferry, A., Gross, Z., Paquin, S., Schachter, K. (2011). *Every class in every school: The first national climate survey on homophobia, biphobia, and transphobia in Canadian schools*. Final report. Toronto, ON: Egale Canada Human Rights Trust. <<http://bit.ly/TcqJpo>>.

⁷ Lubbe, C. (2007). Mothers, fathers, or parents: Same-gendered families in South Africa. *South African Journal of Psychology*, 37(2), 260-283.

⁸ Pew Research Center (2013). *The global divide on homosexuality: Greater acceptance in more secular and affluent countries*. <<http://www.pewglobal.org/2013/06/04/theglobal-divide-on-homosexuality/>>.

The legal problems associated with the field of nontraditional family are the following issues:

- The possibility to legalize civil partnership (union, marriage). It should be noted here that legislation is currently being actively introduced by the states, which provides an opportunity for an official union of same-sex partners. Among them, the following countries are: Netherlands (2001), Belgium (2003), Spain (2005), Canada (2005), South Africa (2006), Norway (2008), Sweden (2009), Mexico (2009), Portugal (2010), Argentina (2010), Iceland (2010), Brazil (2011), Denmark (2012), United Kingdom (2013), Uruguay (2013), France (2013), New Zealand (2013), USA (2015), Greece (2016), Italy (2016), Australia (2017), Czech Republic (2018).

- The ability to adopt children by same-sex couples. The Contemporary European Convention on the Adoption of Children (revised) "tried to implement as much as possible the modern practice of non-discrimination, while taking into account the interests of the child as a priority. It introduces the latest standards of adoption that promotes the implementation of modern legal standards in the field of adoption in order to maximally take into account the child's highest interests. In accordance with the Part 1 of Art. 7 of the Convention, the law allows the adoption of a child: a) by two persons of different sex; i) who are married to each other; or ii) who are in a registered partnership, if such an institution exists; b) to one person. The indicated norms still have recommendatory, but not obligatory character. Most of the normative acts of the aforementioned states, in fact, also establish their recognition of all family relationships, including the right to procreate, the use of all possible means including reproductive technologies and the right to adoption. However, on the last point the states practically did not come to a common opinion. For example, in Italy, same-sex couples were still not allowed to use the right to adoption, taking into account the considerable opposition of civil society.

- The right to meet with the biological father / mother of the child and their partner. There is no clear international experience in this field. Even progressive American legislation varies according to state. In some states, such as Massachusetts and California, there is generally a rule that sexual orientation is considered irrelevant for custody and disputes about the visit. In others, the parent's sexual orientation is considered to be irrelevant unless it is proven that it has a negative effect on the child. In these states, a clear link must be demonstrated in court. For example, in *Boswell v. Boswell* (1998), the court refused to restrict the children from visiting with their gay parent in the presence of his sexual partner, as there was no evidence of harm to children from such visits. *Eldridge v. Eldridge* (2001), the Tennessee Court allowed a child an unlimited night visit to a lesbian mother, regardless of the presence of a lesbian mother's partner, but this resolution was canceled when appealed.

Thus, lawyers determine a significant level of judicial review considering visiting issues¹.

Many professional foreign studies in unison argue that children in non-traditional families do not feel discomfort, are raised as their peers, have proper or even raised level of attention and care, even in the future show higher levels of knowledge and are more successful. Almost every author, cited in this section, pointed out that there is no negative impact on children. The American Psychologists Association, based on a long-term analysis in 2004, made an official statement that "Adjustment, development, and mental well-being of children are not dependent on the sexual orientation of their parents." On this basis, APA also opposed "any discrimination based on sexual orientation in matters of adoption, custody of children, attending education, and reproductive health services"².

Regardless of their identity, these children become de facto members of the gay community. Therefore, they are likely to face a homophobic society, especially in the children's environment. Problems usually arise under the following circumstances: incomprehensibility for the juvenile and his/her peers of family identity (that is, children cannot understand the presence of two mothers or two fathers); the negative attitude towards the children by the caregivers, which automatically entails a similar behavior from the other children (almost all of them indicated that they are teased); the confidence of the society that in the future such children will also create non-traditional families; non-acceptance and negative attitude of the parents' community; the denial of such a family model by religious representatives (for example, at a children's event the clergyman noted that representatives of non-traditional sexual orientations fall into hell, which inflicted a serious psychological trauma to a child who realized that her mother would soon

¹ Patterson, J.Ch. (2009) Children of Lesbian and Gay Parents: Psychology, Law, and Policy University of Virginia *American Psychologist* Nov, 64 (8), 727-36.

² American Psychological Association. (2004). Resolution on sexual orientation, parents, and children [Policy statement]. (Adopted by the APA Council of Representatives, July 2004).

die); a feeling of being different while taking place different kinds of family events (Father's Day, Mother's Day, the creation of family trees or family collages). Consequently, all of the aforementioned scholars have found that children who have faced disapproval of their peers about the sexual orientation of their parents lose self-confidence and show more behavioral problems.

After all, the improvement of the microclimate in the children's environment, which reduces homophobia and transphobia, can contribute to improving individual well-being, improving academic achievement and more educational achievement among children most affected by these forms of bias and violence. Scientists propose, first of all, to improve the climate in the educational environment, that is, to increase the level of awareness and tolerance of educators and teachers, as a result they would not allow the manifestation of discriminatory factors and eliminated the possibility of conflict in children's and parents' environment. For example, in the United States, the tolerance of educators is indicated at the normative level by the National Association for the Education of Young Children¹, the anti-discrimination policy of pre-school institutions was introduced, training courses against prejudice for staff. However, again, scholars have stated that over the past 20 years, there has been little focus on this problem and there was virtually no progress towards cessation of child abuse².

Conclusion. The problem of protecting children arises not only in the states where marriages were legalized. In other countries which do not legally recognize the possibility of non-traditional families to have family, relations of this nature still take place. Therefore, even in states where prohibitive legislation has been adopted, in fact, there are families that belong to non-traditional, and in which children are raised. Adults with a particular sexual identity require direct protection, often even physical protection, because of the lack of acceptance of such an ideology by society. Children as family members need increased attention and protection.

Ukrainian society is not ready to legalize marriages of non-traditional families. In the state there is an actual threat to the lives of such people (LGBT Center "Our World" in 2017 documented 226 cases of violation of LGBT rights in Ukraine on the basis of homophobia and transphobia)³. Moreover, most members of the Ukrainian society are not even ready to discuss the problems of the LGBT community. An example of this is not only a sharp critique of gay parades and marches, but also the position of the intelligentsia. In particular, at 24's forum of publishers in Lviv, the latter appealed to exclude from the program of the event a discussion of a work that covered the issues of the life of a girl in the same-sex family.

At the same time, at the level of lawmakers, it was determined that the Cabinet of Ministers of Ukraine should work out a bill by the end of 2019 and pass it on to the Parliament, with a review about discriminating against representatives of LGBT communities, to indicate the possibility of legalizing their marriage unions. This position is based on the principle of equality, which, among other things, is defined in Art.24 of the Constitution of Ukraine. In our turn, we do not share the position of representatives of the authorities. It seems that the legal norm will be efficient and effective only if it is approved by a majority. Moral values, religious norms, traditions of our society do not support the above mentioned proposal. It seems that time is needed to ensure that the principle of tolerance is actually embodied in public life, therefore imposing it exclusively by legal methods is impossible.

We believe that effective guarantees will not be normative-legal, but ideological. In particular, by organizational and informative-explanatory methods, we need to prepare society for the perception of various kinds of persons with other manifestations of gender and sexual identity as full members of society; to develop tolerant approaches to communication with them. In general, it is necessary to increase the level of awareness of the pedagogical stuff regarding possible problems in the children's environment and the means of their solution. It is necessary to introduce educational programs for teachers, in particular, preschool teachers, and special courses on pedagogical competence for children who are raised in non-traditional families.

¹ National Association for the Education of Young Children (2005). *Code of Ethical Conduct and Statement of Commitment*. <<http://www.naeyc.org/files/naeyc/file/positions/PSETH05.pdf>>.

² Averett, P., Hegde, A., Smith J. (2017). Lesbian and gay parents in early childhood settings: A systematic review of the research literature *Journal of Early Childhood Research*, 15(1), 34–46.

³ В Україні минулого року правозахисники зафіксували 226 порушень на ґрунті гомофобії та трансфобії (2018). <https://humanrights.org.ua/material/minulorich_pravozahisniki_zafiksuvali_ponad_200_vipadkiv_porushen_prav_lgbt_v_ukrajini>.

References:

1. *Shlyub, simya ta ditorodni oriyentaciyi v Ukrayini* [Marriage, family and childbirth orientation in Ukraine] (2008). Kyiv: ADEF-Ukrayina. [in Ukrainian].
2. *Konvenciya pro zaxyst prav lyudyny i osnovopolozhnyx svobod 1950* [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. 12. 1950 (Council of Europe)]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004>. [in Ukrainian].
3. *Christine Goodwin v The United Kingdom*, no. 28957/95 §§ 100-104 ECHR- 2002. [in English].
4. *Schalk And Kopf v Austria*, no 30141/04 §105 ECHR- 2010. [in English].
5. *Doslidzhennya: bilshist amerykanciv ne viryt u neobxidnist zberezheniya tradycijnoyi simyi* (2013) [Research: Most Americans do not believe in the need to preserve a traditional family]. <<https://ua.korrespondent.net/lifestyle/health/1557455-doslidzhennya-bilshist-amerikanciv-ne-virit-u-neobhidnist-zberezheniya-tradicijnoyi-simyi>>. [in Ukrainian].
6. *Duma uxvalyla zakon pro "netradyijni stosunk"* (2013) [The Duma passed a law on "non-traditional relations"] <https://www.bbc.com/ukrainian/news/2013/06/130611_gosduma_lgbt_law_rl>. [in Ukrainian].
7. Byard, E., Kosciw, J., Bartkiewicz, M. (2013). Schools and LGBT-parent families: Creating change through programming and advocacy. In *LGBT-parent families: Innovations in research and implications for practice*. New York: Springer. [in English].
8. Breshears, D., Braithwaite, D.O. (2014). Discursive struggles animating individuals' talk about their parents' coming out as lesbian or gay. *Journal of Family Communication*, 14(3), 189–207. [in English].
9. Kosciw, J.G., Diaz, E.M. (2008). *Involved, invisible, ignored: The experiences of lesbian, gay, bisexual, and transgender parents and their children in our nation's K–12 schools*. New York: Gay, Lesbian and Straight Education Network. [in English].
10. Taylor, C., Peter, T., McMinn, T.L., Elliott, T., Beldom, S., Ferry, A., Gross, Z., Paquin, S., Schachter, K. (2011). *Every class in every school: The first national climate survey on homophobia, biphobia, and transphobia in Canadian schools*. Final report. Toronto, ON: Egale Canada Human Rights Trust. <<http://bit.ly/TcqJpo>>. [in English].
11. Lubbe, C. (2007). Mothers, fathers, or parents: Same-gendered families in South Africa. *South African Journal of Psychology*, 37(2), 260–283. [in English].
12. Pew Research Center (2013). *The global divide on homosexuality: Greater acceptance in more secular and affluent countries*. <<http://www.pewglobal.org/2013/06/04/theglobal-divide-on-homosexuality/>>. [in English].
13. Patterson, J.Ch. (2009). Children of Lesbian and Gay Parents: Psychology, Law, and Policy University of Virginia. *American Psychologist* Nov, 64 (8), 727-36. [in English].
14. American Psychological Association (2004). Resolution on sexual orientation, parents, and children [Policy statement]. (Adopted by the APA Council of Representatives, July 2004) [in English].
15. National Association for the Education of Young Children (2005) *Code of Ethical Conduct and Statement of Commitment*. <<http://www.naeyc.org/files/naeyc/file/positions/PSETH05.pdf>>. [in English].
16. Averett, P., Hegde, A., Smith, J. (2017). Lesbian and gay parents in early childhood settings: A systematic review of the research literature *Journal of Early Childhood Research*, vol. 15(1), 34–46. [in English].
17. *V Ukrayini mynulogo roku pravozaxysnyky zafiksuvaly 226 porushen na grunti gomofobiyi ta transfobiyi* [In Ukraine, last year, human rights activists recorded 226 violations on the grounds of homophobia and transphobia] (2018). <https://humanrights.org.ua/material/minulorich_pravozahisniki_zafiksuvali_ponad_200_vipadkiv_porushen_prav_lgbt_v_ukrajini>. [in Ukrainian].

Olena Hedziuk, PhD in Law

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

LEGAL INSTRUMENTS OF THE UKRAINIAN TAX LAW AIMED TO PROTECT TAXPAYERS

The paper is designed to present features of the taxpayers' rights protection. The legal regulation of administrative and judicial appeal of Ukrainian tax authorities' decisions is investigated. The analysis of the Constitution of Ukraine, the Tax Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure, decisions of the Constitutional Court, as well as reports of the Business Ombudsman's Council were carried out. The article analyzes the institute of tax mediation and considers the legal regulation of mediation in Ukraine. The author comes to the conclusion that it is necessary to implement alternative methods of resolving conflicts in tax relations.

Keywords: tax, tax relations, appeal decisions, tax authorities, administrative and judicial appeal procedure, protection, mediation.

Introduction. According to article 67 of the Constitution of Ukraine everyone is obliged to pay taxes and levies in accordance with the procedure and in the extent established by law. All citizens annually file declarations with the tax inspection at their place of residence, on their property status and income for the previous year, by the procedure established by law.

The state must guarantee proper protection of taxpayers' rights for maintaining of stability in economic relations. The Tax Code of Ukraine stipulates that taxpayers are provided with the right to appeal against decisions of the fiscal agency and, also, taxpayers have rights for judicial protection. In most broad terms, one of the most peculiar characteristics of tax relations is the propensity towards conflict, considering that each party pursue its own aims. Specifically, the State is seeking to accumulate funds to the certain budgets, whereas taxpayer endeavors to keep more income. Therefore, disputes between taxpayers and the State are not a rare phenomenon, considering the fact that tax legislation is very changeable in Ukraine.

The article focuses on the legal regulation of the taxpayers' rights protection. Along with that, reports of the Business Ombudsman's Council regarding the taxpayer's rights protect are analyzed profoundly.

The aim of the article is to analyze the way of protecting the taxpayer's right in Ukraine, as well as their effectiveness. It is also suggested to implement tax mediation institute to the tax regulations in order to decrease the burden on judicial system.

Presentation of the main material. The fundamental legal act that regulates social relations encountering in the field of taxes and levies imposition is the Tax Code of Ukraine. Particularly, it defines an exhaustive list of taxes and fiscal charges collected in Ukraine as well as the procedure for their administration, legal status of taxpayers, their rights and obligations, the competence of certain supervisory bodies, authority and responsibilities of their officials, and certainly – the liability for violation of tax laws (Tax Code of Ukraine, 2010)¹.

Tax relations as public are the integral part of financial legal relations. Any State has the ability to fill funds for the implementation of its vital functions only by entering into tax relationships. Without taxes, the State is considered to be weak and cannot function in a proper way. According to the authors of the profound research "Moral and Ethical Imperatives of Taxes and Taxation (Western Tradition)", with whom the author agrees, a high level of taxes is an indispensable price for democratic State governed by the rule of law, as well as a reflection of generous social sphere financing and ensuring comfortable living conditions for the citizens of particular State (Andrushchenko, V. L., Tuchak, T. V., 2013)².

¹ Податковий кодекс України 2010 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>>.

² Андрущенко, В.Л., Тучак, Т.В. (2013). *Морально-етичні імперативи податків та оподаткування (західна традиція)*: монографія. Київ: Алерта, 237-238.

With the development of the welfare state, the system of taxation is substantially improving, thus the relationship between the State and taxpayers also assumes a new dimension. Currently, the Tax Code of Ukraine defines tax liability as a duty of the taxpayer to calculate, declare and / or pay tax and levy.

Tax relations have distinctive features, namely, among which are: express the State's public interest; have a governmental property character; the parties have subjective rights and legal obligations; the fulfillment of taxpayers' obligations is ensured by coercive force.

Among participants of tax relations are the State (represented by the authorities whose competence includes the adoption of regulatory legal acts in the field of taxation), tax authorities – the State Fiscal Service of Ukraine (hereinafter – SFS), local self-government bodies, tax payers (natural and legal persons), tax agents and financial institutions, acting as intermediaries in the transfer of taxes and fees to the budgets.

It is noteworthy that, as a rule, in tax relations the taxpayer is the weaker party in comparison with the State. Therefore, the protection of the taxpayers' rights is a necessity that is ensured by law. In accordance with Article 17 of the Tax Code of Ukraine, the taxpayer has the right to appeal against decisions, actions (inactions) of the regulatory agencies, including individual tax counseling as well as a general tax consultation.

Article 56 of the Tax Code of Ukraine stipulates that decisions taken by the supervisory bodies may be appealed in administrative or judicial proceedings.

The administrative appeal procedure is considered to be a pre-trial procedure for resolving a certain dispute. In the context of such proceeding, the taxpayer has the right to appeal to a higher-level supervisory authority with a review of complaint. The complaint is filed within 10 calendar days following the day when the taxpayer receives the contested decision. During the administrative appeal procedure, the obligation to prove that any decision of the regulatory agency is lawful is imposed on such agency. The time-limit for the appellate review is 20 calendar days (may be extended, but no more than 60 calendar days).

In the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of pre-trial settlement of disputes of July 9, 2002 N 15-rp / 2002, the Court has recognized the possibility for legal relation subjects to use the instruments of the dispute pre-trial settlement. In this context, they are applied as an additional means of legal protection which are provided by the State to participants of certain legal relations. Consequently, such legal instruments are recognized by the State as they do not contravene the principle of the administration of justice exclusively by a court. Based on the need to increase the level of legal protection, the State can stimulate the resolution of legal disputes within the framework of pre-trial procedures, but their use is the right, and not the duty of the person who needs such protection (The Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of pre-trial settlement of disputes, July 9, 2002 N 15-rp / 2002)¹.

More importantly, Article 125 of the Ukrainian Constitution stipulates a provision according to which administrative courts operate in order to protect the rights, freedoms and interests of a person in the field of public-law relations. The judicial protection of the taxpayers' rights is provided in accordance with the procedure provided by the Administrative Justice Code of Ukraine. In accordance with clause 1 of Article 2 of the Administrative Justice Code of Ukraine, the task of administrative justice is fair, impartial and timely resolution of disputes by the court in the field of public-legal relations with an aim to protect effectively the rights, freedoms and interests of individuals, the rights and interests of legal entities from violations by the governmental authorities (Administrative Justice Code of Ukraine, 2005)².

In comparison with the judiciary appeal procedure, the advantages of the administrative legal method of protecting taxpayers' rights is the speed with which cases are heard and reviewed as well as the absence of the need to pay court fees. Conversely, it should be noted that the judicial way of taxpayers' rights protection reflects a greater degree of objectivity, as consideration of the case takes place outside the tax authority, by an independent judge. Therefore, as practice has shown, the courts are more often aligned with the taxpayer as compared within fiscal authorities. Unfortunately, today the administrative means

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням ТОВ «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої ст. 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) 2002 (Конституційний Суд України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02>>.

² Кодекс адміністративного судочинства України 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>>.

of protecting the taxpayer's rights is not always effective. Nevertheless, in our personal opinion, out-of-court protection of the taxpayer's rights should become a reliable mechanism for protecting the rights of the latter.

Alongside with this, it is fair to say that the Council of the Business Ombudsman, whose main task is to contribute to the fight against corruption and increase Ukraine's investment attractiveness, as well as to ensure more transparent business conduct, is an efficient mean for protecting the rights of taxpayers in Ukraine. The report of the Council of the Business Ombudsman (hereinafter – the Council) for October – December 2018¹ states that the number of complaints received in the IV quarter of 2018 on tax issues were 263.

In the Quarterly Report of the Council for April-June 2018² was declare that the number of complaints received in the II quarter of 2018 on tax issues were 254. With the Council assistance, 39% of tax audit cases were successfully closed by the State Fiscal Service at the early stage of the administrative appeal. In this regard, it should be pointed out that such figure is much more than 14% – the average rate of cases decided in favor of the complainant, according to State Fiscal Service data for 2016-2018. Although, 58% of cases investigated by the Council did not succeed for complainants, thus they were forced to appeal to administrative courts. In these cases, the Council provided the State Fiscal Service with a substantiated legal position at the stage of the administrative appeal. However, the tax authority did not support it, and the certain tax assessment notices had become the subject of judicial review. The report³ also acknowledges that in more than 90% of cases, when the Council supported the complainant but could not successfully close the case at the stage of the administrative appeal, the court made a decision in favor of the complainant. Therefore, it is obvious that the stage of administrative appeal in the SFS should be more well-organized and as a result – effective. Essentially, this will avoid the court system overloading with less controversial issues (Quarterly Report of the Business Ombudsman's Council, April-June 2018)⁴.

We think that alternative ways of tax dispute adjustment should be implemented to the legislation. Mediation is one of the alternative ways of dispute solution. Third party (mediator) participates at the conflict and helps the parties to reach a settlement. Mediation institute is used in many countries. This type of alternative dispute resolution is not yet under the statutory regulation in Ukraine. The draft law «About mediation»⁵ was rejected and discontinued on February 28, 2019, by the Ukrainian Parliament. Alongside, discussing the necessity of legal regulation of mediation goes ahead. Such attention to the question is understandable and necessary because of the economic situation.

The introduction of tax mediation has several advantages, including lowering the costs of litigation, time-saving, accelerating the resolution of a dispute, reducing the risk of a corruption component in resolving tax disputes, reducing bureaucratic processes for taxpayers and establishment of a constructive dialogue between parties. The main principles for mediation should be voluntariness, mutual respect, confidentiality, equality, neutrality and impartiality of the mediator.

At the same time, it should be noted that there are also problems that may interfere with the effective functioning of tax mediation. For example, the distrust, the lack of desire of the tax authorities to resolve the conflict with the help of a third party, the problem of voluntary implementation of the agreements reached. All these problems can be solved if the state sets itself the goal of building partnerships with taxpayers. In this case, there will be a desire at the tax service to solve the conflict and the proper legal regulation of tax mediation. As we see from the data above, the problem of resolving conflicts today exists and we need to be «upgraded» system by introducing alternative dispute resolution methods.

Conclusions. Taking into account modern developments of economic relations, the parties to the legal relationships increasingly use the alternative forms of conflict resolution in the tax area, without

¹ Квартальний звіт Ради бізнес-омбудсмeнa (жовтeнь-грудeнь 2018 року). *Офіційний сайт Ради бізнес-омбудсмeнa*. <https://boi.org.ua/media/uploads/q42018/q4_2018_ua.pdf>.

² Квартальний звіт Ради бізнес-омбудсмeнa (квітeнь-чeрвeнь 2018 року). *Офіційний сайт Ради бізнес-омбудсмeнa*. <https://boi.org.ua/media/uploads/q22018/ii_2018_ua.pdf>.

³ Квартальний звіт Ради бізнес-омбудсмeнa (квітeнь-чeрвeнь 2018 року). *Офіційний сайт Ради бізнес-омбудсмeнa*. <https://boi.org.ua/media/uploads/q22018/ii_2018_ua.pdf>.

⁴ Квартальний звіт Ради бізнес-омбудсмeнa (квітeнь-чeрвeнь 2018 року). *Офіційний сайт Ради бізнес-омбудсмeнa*. <https://boi.org.ua/media/uploads/q22018/ii_2018_ua.pdf>.

⁵ *Проект Закoну про мeдіaцію*. *Офіційний сайт Вeрховної Ради Укpaїни*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3665&skl=9>.

involving the state authorities. For example, the institute of mediation (where a dispute is settled through the independent mediator). The extensive use of alternative methods of tax disputes resolution will significantly reduce the burden on the judiciary. Additionally, this will contribute significantly in overcoming the corruption factor in relations between the taxpayer and State. Therefore, in our view, the establishment of the mediation in tax relations is an urgent issue for Ukraine.

References:

1. Andrushchenko, V.L., Tuchak, T.V. (2013). *Moralno-etychni imperatyvy podatkiv ta opodatkuvannia (zakhidna tradytsiia): monohrafiia* [Moral and ethical imperatives of taxes and taxation (western tradition): monograph]. Kyiv: Alerta, 237-238. [in Ukrainian].
2. Kvartalnyi zvit Rady biznes-ombudsmena (zhovten-hruden 2018 roku) [Quarterly Report of the Ombudsmans Council (October-December 2018)]. *Ofitsiinyi sait Rady biznes-ombudsmena* [Official Website of the Council of the Business Ombudsman]. <https://boi.org.ua/media/uploads/q42018/q4_2018_ua.pdf>. [in Ukrainian].
3. Kvartalnyi zvit Rady biznes-ombudsmena (kviten-cherven 2018 roku) [Quarterly Report of the Council of the Business Ombudsman (April-June 2018)]. *Ofitsiinyi sait Rady biznes-ombudsmena* [Official Website of the Council of the Business Ombudsman]. <https://boi.org.ua/media/uploads/q22018/ii_2018_ua.pdf>. [in Ukrainian].
4. *Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy 2005* [Code of Administrative Justice of Ukraine] (Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>>. [in Ukrainian].
5. *Podatkovyi kodeks Ukrainy 2010* [Tax Code of Ukraine] (Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>>. [in Ukrainian].
6. *Proekt Zakonu pro mediatsiiu* [Draft Law on Mediation] (Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3665&skl=9>. [in Ukrainian].
7. *Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym zvernenniam TOV «Torhovyi Dim «Kampus Kotton klab» shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhennia chastyny druhoi st. 124 Konstytutsii Ukrainy (sprava pro dosudove vrehuliuvannia sporiv) 2002* [The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional petition of "Trade House" Campus Cotton Club LLC "concerning the official interpretation of the provision of part two of Art. 124 of the Constitution of Ukraine (case on pre-trial settlement of disputes)] (The Constitutional Court of Ukraine). *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02>>. [in Ukrainian].

Олексій Юлдашев, д. ю. н.

Сергій Серов

Міжрегіональна Академія Управління персоналом, Україна

ПРО ПРОБЛЕМИ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ В УПРАВЛІННІ ГЕОЛОГІЄЮ І ВИКОРИСТАННЯМ НАДР

Oleksii Yuldashev, ScD in Law

Serhii Sierov

Interregional Academy of Personnel Management, Ukraine

ON THE PROBLEMS OF CORRUPTION RISKS IN THE GEOLOGY AND SUBSOIL USE MANAGEMENT

Problems of corruption in the field of geological exploration and use of subsoil, as in the state as a whole, have the same roots – the old administrative-bureaucratic state apparatus. This state apparatus has transformed into an ideal means of stealing money and corruption. The way to overcome corruption risks in the management of geology and the use of subsoil is to maximally reduce the human factor (firstly). The second is the creation of such organizational conditions in which stealing and also taking advantage of the stolen becomes impossible. Thirdly, it is the application of the principle of subsidiarity in the state administration, according to which the state performs only those functions that are related to national security, as well as those which non-state (commercial and non-commercial) structures refuse to execute. A qualitatively different project can be developed and implemented both in the management of geological exploration and subsoil use, as well as in the reform of public administration of the economy as a whole. The international significance of the proposed approach may consist in applying it to improve the management of the economy in other countries, both in the former USSR and in western countries, where economic governance, although competitive, can also be improved on the basis of these principles.

Keywords: corruption, corruption risks, geological exploration, subsoil use, the principle of subsidiarity.

Постановка проблеми. Національні інтереси України, її політична незалежність повинні базуватися на економічній і енергетичній незалежності, високих стандартах життя громадян. Надзвичайно велику роль у становленні економічної і енергетичної незалежності, як свідчить сьогодення, відіграє забезпечення країни мінерально-сировинними ресурсами власного видобутку. Загальновідомо, що саме з власним видобуванням і використанням корисних копалин пов'язується і енергетична безпека України, і функціонування близько половини її промислового потенціалу, в якому задіяно до 20% трудових ресурсів країни. Свідченням усвідомлення виняткової ролі власного видобування і використання корисних копалин є також затвердження на законодавчому рівні Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази (МСБ) України на період до 2030 року (Закон).

Дослідники зазначають, що за запасами і видобутком мінерально-сировинних ресурсів, зокрема, залізних, марганцевих, титан-цирконієвих руд і багатьох видів неметалевої сировини наша держава донедавна посідала провідне місце серед країн світу. Видобуток корисних копалин і продуктів їхньої переробки в Україні складав близько 5% світового на суму понад 20 млрд. дол. США¹.

¹ Гошовський, С.В., Красножон, М.Д., Люта, Н.Г., Василенко, А.П., Костенко М.М. (2014). Мінерально-сировинна база України стаття 1. Щодо необхідності внесення змін до загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року. *Мінеральні ресурси України*, 2, 5-8.

Успішне виконання завдань вищезазначеної Загальнодержавної програми залежить від вирішення низки проблем, серед яких доцільно виділити розкрадання корисних копалин, відомчу корупцію – корупцію у видобувній галузі, недостатні обсяги проведення геологорозвідувальних робіт (ГРР), що пояснюється недостатністю їх фінансування (також проблема); дефіцит новітніх технологій у видобуванні і дефіцит ефективного управління галуззю. Свідченням неефективного бюрократичного управління геологією і використанням надр є не тільки наявність корупції в галузі, відсутність новітніх технологій у видобуванні, а й, також неякісність, неконструктивність самої Загальнодержавної програми розвитку МСБ на період до 2030 року, декларативність ряду її положень. А цю Програму готувала, як відомо, Державна служба геології та надр України (Держгеонадра), що є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів і який формувати та реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення і раціонального використання надр.

Вирішення зазначених (і інших) проблем розвитку мінерально-сировинної бази України, вдосконалення управління цією галуззю економіки, запровадження у ній сучасних ефективних форм господарювання – забезпечить енергетичну незалежність країни, її економічний розвиток, створення додаткових робочих місць на підприємствах мінерально-сировинного комплексу і в суміжних галузях, а у підсумку – високі стандарти життя громадян.

Стан дослідження. Питання, пов'язані з управлінням геологією та використанням надр досліджувались в роботах С. В. Гошовського, І. Хохлової, М.В. Жикаляк, А.С. Євстігнєєва тощо. Серед науковців-іноземців з дальнього зарубіжжя, що займалися проблемами управління і контролю в сфері економіки, економічного управління слід назвати Ю. Бригхэма та Дж.Хьюстона, які досліджували проблеми в галузі фінансового менеджменту¹, фахівців в сфері аудиту, Дж. Робертсона², Б. Селоса³ та ін.

Метою даної роботи є виявлення, за допомогою системного аналізу, основних проблем у сфері геологічного вивчення і раціонального використання надр та підготовка конструктивних (практично результативних) пропозицій щодо вирішення цих проблем.

Виклад основного матеріалу. Згідно з Законом України «Про державну геологічну службу» (ст. 2), під мінерально-сировинною базою розуміються родовища корисних копалин, а також відходи від видобування та переробки корисних копалин, які можна використати в промисловості.

Основний матеріал. Протягом останніх 10 років, як зазначалось у літературі⁴, було підтверджено реальні можливості подальшого приросту запасів вуглеводнів, відкриття і розвідки родовищ нових для України видів корисних копалин – золота, хрому, міді, свинцю, цинку, молибдену, рідкісних і рідкісноземельних елементів, з видобутком яких пов'язані потенційні можливості досягнення енергетичної і економічної безпеки держави, нарощування її експортного потенціалу.

Реалізація зазначених потенційних можливостей залежить від вирішення низки проблем, серед яких, слід виділити проблему корупційних ризиків, проблему корупції у видобувній галузі. Чи не найбільшим її каналом є видача спеціальних дозволів на користування надрами, що надаються Державною службою геології та надр України.

Корупція у Держгеонадра блокує енергонезалежність України, писали у зарубіжних ЗМІ . Питання про корупцію керівництва Державної служби геології та надр України у в Україні розглядалося, навіть, у Конгресі Сполучених Штатів Америки, де конгресмени назвали суми відкатів при отриманні ліцензій на видобуток нафти та газ. Про це повідомляє польське видання Wschodnik⁵.

¹ Бригхэм, Ю., Хьюстон, Дж. (2013). *Финансовый менеджмент*. Санкт-Петербург: Питер.

² Робертсон, Дж. (1993). *Аудит*. Москва: Контакт.

³ Селос, Б. (1996). Институт Генерального аудитора Норвегии: его место в государственной структуре. *EUROSAI*, 3, 25.

⁴ Гошовський, С.В., Красножон, М.Д., Люта, Н.Г., Василенко, А.П., Костенко М.М. (2014). Мінерально-сировинна база України стаття 1. Щодо необхідності внесення змін до загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року. *Мінеральні ресурси України*, 2, 5-8.

⁵ *USA są zaniepokojone wysokim poziomem powszechnej korupcji w ukraińskich instytucjach państwowych związanych z ropą naftową i gazem* (2017). Wschodnik. Czwartek.

У Конгресі відбулися слухання про ситуацію у нафтогазовому секторі України та реалізацію плану досягнення Україною енергонезалежності. За інформацією цієї ж Wschodnik, допомога, що пропонується США на забезпечення енергонезалежності України, може бути заблокована Конгресом США до усунення корупційних дій у профільних відомствах. Зокрема, конгресмени вказали на корупцію у Державній службі геології та надр України, а також попросили правоохоронні та антикорупційні органи розслідувати, факти порушень, що стали публічними, у діяльності тимчасово виконуючого обов'язки голови Держгеонадра. Через так звані "офіційні" розцінки на отримання необхідних дозволів, Держгеонадра назвали у США однією з найбільш корумпованих державних служб в Україні. Корупційні схеми, зазначалося далі, покриваються керівництвом служби і вже давно вийшли на міжнародний рівень, але так і залишаються поза увагою антикорупційних органів, оскільки кінцевими бенефіціарами подібних дій є близькі до чинної влади люди. До того ж затягування з питанням про призначення керівництва служби, безсумнівно, є прямим наслідком боротьби між конкуруючими кланами за вплив на прийняття рішень по видачі дозволів на видобуток нафти та газу в Україні.

Держгеонадра є єдиним органом, який видає ліцензії на розробку та видобуток надр, в тому числі нафти і газу. Само собою, подібні повноваження автоматично переводять дану службу у зону підвищеного інтересу з боку влади. За останні 3 роки діяльності Держслужби геології і надр України, її керівництво доклало максимальних зусиль для створення та легалізації так званого "інституту смотрящих" за природними ресурсами, що привласнювали левову долю надходжень від їх видобутку. Wschodnik повідомляє, що за підрахунками експертів, втрати для держави від подібних дій тимчасового керівництва Держгеонадра вимірюються у 5-7 млрд гривень щорічно. Крім фінансової складової, Україна втрачає свої запаси корисних копалин, обсяги яких значно скоротилися через нелегального видобутку. При цьому Генеральна прокуратура України, Національне антикорупційне бюро України та інші державні органи, зазначається у публікації, створюють видимість відсутності будь-яких проблем в даній галузі. На проблему корупції в українській нафтогазовій галузі ще раніше неодноразово вказували Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі та НАБУ у Держдепі США та просили провести розслідування.

Неважко довести, що вирішення названих проблем потребує якісно інших підходів, засобів вдосконалення управління, принципово відмінних від тих, традиційних, що застосовувалися в нашій країні раніш і застосовуються зараз. До традиційних засобів вдосконалення управління ми відносимо ті засоби, які використовувалися старою радянською бюрократією для вирішення тих чи інших проблем. Наприклад, чинна адміністративно-розпорядча система всіляко імітує, симулює активну діяльність з боротьби з корупцією – зміна керівників, розробка всіляких (адміністративно-бюрократичних) заходів, планів, програм антикорупційної діяльності, створення нових спеціальних структур для здійснення такого роду програм, звітування про успішне виконання відповідних заходів і т.д.

Такого роду заходи є абсолютно непродуктивними щодо вдосконалення управління, боротьби з корупцією. До речі, як і вибори влади, в т.ч. президента України, парламенту, на які покладається так багато надій пересічними громадянами. Ці вибори, як і попередні, за критеріями зменшення розкрадання бюджету, будуть повністю неспроможними. А отже не відбудеться і вихід із злиднів, в яких перебуває більшість населення. І це не дивно. Суспільство, в якому система управління не має важелів нейтралізації людських слабкостей, любові до наживи, жадливості, здирництва і, навіть, навпаки, налаштована на їх посилення – не має перспектив розвитку. Її майбутнє – лише деградація. Що ми і спостерігаємо в нашій країні, порівнюючи сучасний стан, в якому перебуває економіка, зі станом напередодні отримання Україною незалежності, коли країна, порівнюючи з сьогодинішнім станом, могла в тій чи іншій мірі вважатися успішною. Щодо подальших перспектив. В країні, де економічний саморозвиток за лібералістичним сценарієм неможливий (у зв'язку зі здирницькою сутністю держапарату «управління» економікою, його ворожістю до малого і середнього підприємництва, здорового конкурентного середовища), як і безперспективним («все рівно розкрадуть») є шлях підйому економіки за рахунок зовнішньої фінансової підтримки (зовнішнього інвестування) – типу плану Маршала – нічого хорошого, нажаль, бути не може. При цьому, не має значення, кого саме із людей ми вибираємо у владу, неважливо – «нові» або «старі» обличчя. Неважливо і їх географічне походження (українці, іноземці). Справа у тому, що всі вони – люди, а отже всім їм властиві людські слабкості, потрапляючи в систему здирництва і наживи; всі вони, або становляться її частиною, або система

виштовхує їх. Таким чином, вибори – це фарс, спосіб організації випуску пару електоратом, постійний оман людей політичними наперсниками – злочинцями, у яких неможливо виграти, відіграти країну.

Цікаво, що проблеми корупції і у сфері геологічної розвідки та використання надр, як і у державі в цілому – мають одне і теж коріння – старий адміністративно-бюрократичний державний апарат. Цей апарат, з певними краплинами ринкових нашарувань (неконтрольованою можливістю виведення фінансових потоків в офшори, утворення високопосадовцями, що очолюють ті чи інші держструктури, з цією метою, банківських установ, власних «фірмочок», для відмивання бюджетних потоків тощо), перетворено у ідеальний засіб розкрадання державних коштів і корупції.

Державний апарат економічного управління фінпотоків, настільки жаданий для тих, хто рветься у владу, що вони ведуть за нього нещадну боротьбу чи не з моменту реєстрації своєї «політсили». Сила, яка захопила держапарат, одержує його, по суті, в повну «оренду». Розмір частки держапарату (об'єктів «оренди») визначається кількістю відповідних міністерств, відомств та ступенем їх «жирності» (прибутковості) і залежить від набраних квот (голосів на виборах).

Таким чином, держапарат економічного управління (і це вже достатньо давно) працює не на економіку, а на корупціонерів, розкрадачів бюджету. Якщо раніше красти було можна, але треба було ділитися, то давно вже не красти не можна і встановлено, скільки потрібно віддавати.

Хочемо запропонувати єдині також, для обох сфер (як для геологічної розвідки та використання надр, так і для державного апарату економічного управління в цілому) шляхи вирішення цієї проблеми – усунення корупційних ризиків, а також вдосконалення його функціонування. Зупинимось коротко на цих шляхах, фактично, принципах побудови некорупційної конкурентної ефективної системи управління. Вони достатньо прості і більшість їх давно застосовується у всьому цивілізаційному світі. Ми виділяємо три види таких принципів. По перше – це максимальне зменшення питомої ваги людського фактору, тобто передача якомога більше функцій управління машині, комп'ютеру, перехід до нових інформаційних технологій в управлінні – автоматизованих перевірок, розподілів; прийняття, в автоматичному режимі, рішень (електронне урядування); встановлення веб-камер, запровадження відеоспостережень (наприклад, на таможні) і т.д і т.п.

По друге – створення (для нейтралізації корупційних ризиків з боку той частини держапарату, яку неможливо поки що замінити ЕОМ), таких організаційних умов, за яких вкрати, а також скористатися вкраденим – стає неможливим. У американців прийнято вважати ту організаційну систему хорошою, у якій навіть самий запеклий зловмисник не зміг би завдати їй великої шкоди. Щодо неможливості скористатися вкраденим, то це, наприклад, неформальні перевірка, встановлення і покарання у разі незаконного збагачення держслужбовця.

По третє, це застосування в державному управлінні принципу субсидіарності, згідно з яким держава виконує лише ті функції, які пов'язані з національною безпекою, а також ті, від виконання яких відмовляються недержавні (комерційні та некомерційні) структури. Залучення таких структур до виконання управлінських функцій (при цьому попереднє проводиться їх аналіз, виявляються і залишаються лише дійсно об'єктивно необхідні) відбувається прозоро, на конкурсних, договірних засадах. При цьому ці структури (як правило, колективи) є, по перше, тимчасовими: їх діяльність припиняється по досягненню цілей, закінченню договору, що робить виконання відповідних функцій значно (на порядки) економічнішим (у порівнянні з штатним персоналом держслужбовців). По-друге, зазначені колективи є творчими, що припускає застосування, у вирішенні проблем, новітніх, нестандартних підходів і робить управління більш якісним та ефективним. Отже, мова йде про перехід від діючої системи економічного управління (корупційної, громіздкої, неконкурентної, бюрократичної, неефективної), до некорупційної, конкурентної, ефективної. Для цього одним з авторів цієї публікації розроблено вищевикладену стратегію такого переходу, а також модель, точніше, дві моделі – бажаної (проект системи управління галуззю, що засновується на вищезазначених принципах) і модель по переходу від діючої системи економічного управління до бажаної. Проект бажаної системи знаходиться зараз на етапі реєстрації авторського права на корисну модель. Цей проект може бути запроваджений і реалізований в управлінні геологічною розвідкою та використанням надр, тобто використаний у заміщенні Держгеонадра.

Особливо великий ефект, у вигляді додаткових надходжень до бюджету, а також відповідних соціальних перетворень, надасть широкомасштабне застосування підходу, що пропонується,

у реформуванні усього державного управління економікою. Така реформа могла б забезпечити настання українського економічного дива, як в свій час це відбулося в Японії, Німеччині, Південній Кореї. Тільки наше чудо могло б бути ще більш дивовижним, призвести до бажаних результатів більш за короткий час і мати набагато вищий ефект. І не тільки тому, що стартові умови у нас ще гірше, ніж були, наприклад, у зруйнованій Німеччині. Ефект від реформування, що пропонується, матиме величезний економічний і соціальний вимір. Щодо економічного виміру, то він включатиме три складові у вигляді додаткових надходжень до державного бюджету: 1) додаткові надходження, які розкладаються зараз чиновниками з бюджету (за деякими оцінками, у державі щорічно розкладається 40-60% від витратної частини бюджету, що складає десятки мільярдів дол. на рік); 2) надходження, що будуть отримані в результаті реалізації принципу субсидіарності і різкого скорочення чисельності держапарату, а також суттєвого зменшення витрат на різного роду соціальні пакети для держслужбовців, включаючи спеціальні пенсії. Такі надходження дорівнюватимуть орієнтовано декільком мільярдів доларів); 3) додаткові надходження, що поступлять внаслідок суттєвого підвищення рівня якості і ефективності економічних управлінських рішень. Ці надходження складуть також десятки мільярдів дол. на рік.

Стосовно соціального значення від запровадження авторської моделі в управління економікою. В результаті реалізації проекту буде забезпечено пріоритет державних, суспільних потреб, замість інтересів олігархічних кланів. Високопосадовці вже не зможуть використовувати державні фінансові потоки для власного збагачення. В результаті система економічного управління, економічна влада перестане бути такою привабливою і жаданою. Все стане на свої місця і вкладення у владу припинять бути найбільш рентабельними і втратять сенс. Тоді бізнес і влада відокремляться, держава за своєю суттю перестане буди олігархічною. А це матиме величезне економічне значення: з'явиться здорова конкуренція економічна конкуренція, складуться передумови до подолання монополізму, підуть реальні інвестиції у бізнес. А це означатиме різке пожвавлення економіки, що призведе, в свою чергу, до підняття добробуту пересічних громадян, збільшення споживання, а отже і до подальшого розвитку економіки і так по колу. Зростання економіки, стандартів життя інтенсифікації відповідних політичних процесів – поверненню втрачених територій. Перед Україною розкриються двері усіх міжнародних об'єднань, поновиться втрачений її суверенитет.

Висновки. В Україні підтверджено реальні можливості подальшого приросту запасів мінерально-сировинної бази, з якими пов'язані потенційні можливості досягнення енергетичної і економічної безпеки держави, нарощування її експортного потенціалу. У той же час керівництво Держслужби геології і надр України, опинилось ... «під впливом орієнтованих на РФ олігархів з найближчого оточення Януковича, що продовжують контролювати керівництво Держгеонадра. Вони активно фінансують поточні політичні проекти та скуповують дрібних газовидобувників, які під тиском фіскальних органів змушені віддавати бізнес. Подібні методи ведення бізнесу, що сприяють отриманню особистої вигоди та розкрадання державних коштів не застосовувалися навіть за часів Віктора Януковича» (Голова Держгеонадра).

Виходом з ситуації, що склалася, подолання корупційних ризиків в управлінні геологією і використанні надр, полягає у максимальному зменшенні питомої ваги людського фактору (по перше). По друге – це створення таких організаційних умов, за яких вкрати, а також скористатися вкраденим – стає неможливим. По третє – це застосування в державному управлінні принципу субсидіарності, згідно з яким держава виконує лише ті функції, які пов'язані з національною безпекою, а також ті, від виконання яких відмовляються недержавні (комерційні та некомерційні) структури. Замість державного апарату, до виконання управлінських функцій залучаються недержавні, як правило, у формі ТТК. Проект бажаної системи, що може бути використаний у заміщенні Держгеонадра, знаходиться зараз на етапі реєстрації авторського права на корисну модель. Цей проект може бути запроваджений і реалізований як в управлінні геологічною розвідкою та використанні надр, так і у реформуванні державного управління економікою у цілому.

Міжнародне значення запропонованого підходу може полягати у застосуванні його у вдосконаленні управління економікою і в інших країнах, як на теренах бувшого СРСР, так і у західних країнах, де економічне урядування, хоча і є конкурентним, також може бути вдосконалим на базі вищезазначених принципів.

References:

1. Brighjem, Ju., H'juston, Dzh. (2013). *Finansovyy menedzhment* [Financial management]. Saint-Petersburg: Piter. [in Russian].
2. Hoshovskyi, S.V., Krasnozhon, M.D., Liuta, N.H., Vasylenko, A.P., Kostenko M.M. (2014). Mineralno-syrovynna baza Ukrainy stattia 1. Shchodo neobkhdnosti vnesennia zmin do zahalnodержavnoi prohramy rozvytku mineralnosyrovynnoi bazy Ukrainy na period do 2030 roku [Mineral and raw material base of Ukraine Article 1. On the necessity of making changes to the national program of mineral resource base development of Ukraine for the period up to 2030]. *Mineralni resursy Ukrainy* [Mineral resources of Ukraine], no. 2, 5-8.
3. *Koruptsiia u Derzhheonadra blokuie enerhonezalezhnist Ukrainy, – mizhnarodni ZMI* [Corruption in Gosgeonadra blocks the energy independence of Ukraine, the international media].
<<http://nikorupciji.org/2017/12/22/koruptsiya-u-derzhheonadra-blokuje-enerhon>>.
4. Robertson, Dzh. (1993). *Audit* [Audit]. Moscow: Kontakt. [in Russian].
5. Selos, B. (1996). Institut General'nogo auditora Norvegii: ego mesto v gosudarstvennoj strukture [Institute of the Auditor General of Norway: his place in the state structure]. *EUROSAI*, no. 3, 25. [in Russian].
6. *USA są zaniepokojone wysokim poziomem powszechnej korupcji w ukraińskich instytucjach państwowych związanych z ropą naftową i gazem* [The US is concerned about the high level of widespread corruption in Ukrainian state institutions related to oil and gas] (2017). Wschodnik. Czwartek. [in Polish].

Ірина Трощенко

*Київський національний університет ім. Тараса Шевченка,
Директор юридичного департаменту ТОВ “ТРИ О”, Україна*

МЕХАНІЗМ КОЛІЗІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ’ЯЗАНЬ У ЗАКОНІ УКРАЇНИ «ПРО МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО» ТА РЕГЛАМЕНТІ ЄС РИМ II: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Iryna Troshchenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Director of Legal Department of LLC “TRI O”, Ukraine*

MECHANISM OF CHOICE OF LAW IN REGULATION OF NON-CONTRACTUAL OBLIGATIONS UNDER THE LAW OF UKRAINE “ON PRIVATE INTERNATIONAL LAW” AND ROME II REGULATION: COMPARATIVE ANALYSIS

The article deals with the approach to regulation of choice of law in the sphere of non-contractual obligations under Ukrainian legislation, namely the Law of Ukraine “On Private International Law” (11 July 2005), in comparison with the mechanism implemented under the Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II). The general rules on choice of law in both legislative documents are analyzed, as well as the special rules regarding choice of law on separate types of non-contractual obligations such as unjust enrichment, product liability, pre-contractual liability, non-contractual obligations arising out of intellectual property rights, etc. In the result of the comparison, the propositions on the improvement of Ukrainian legislation on the choice of law in the sphere of non-contractual obligations were elaborated.

Keywords: non-contractual obligations, Rome II Regulation, Law of Ukraine “On Private International Law”, private international law unification, comparative law.

Основним джерелом міжнародного приватного права в Україні є Закон України «Про міжнародне приватне право», який було прийнято 23 червня 2005 р.¹ Проект Закону України про МПрП готувався в 1990-х рр. Тому він перейняв основні положення відомих на той час Римської конвенції і Гаазької конвенції з купівлі-продажу².

Колізійному регулюванню недоговірних зобов’язань присвячено Розділ VII Закону – «Колізійні норми щодо недоговірних зобов’язань», в якому, втім, вміщено лише чотири статті, присвячені питанню колізійного регулювання недоговірних зобов’язань – загальне правило, право, що застосовується до зобов’язань із відшкодування шкоди, право, що застосовується до відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) та право, що застосовується до набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. Деяких видам правовідносин, в рамках яких можуть виникати недоговірні зобов’язання, присвячено окремі розділи закону, зокрема колізійні норми щодо прав інтелектуальної власності, проте питання недоговірної відповідальності окремо не врегульовано.

¹ Про міжнародне приватне право 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2709-15>> (2018, серпень, 22).

² Довгерт, А.С. (2015). Законодавство України з міжнародного приватного права: джерела запозичення. *Приватне право і підприємництво*, 13, 16.

Регламент ЄС №864/2007 щодо права, яке застосовується до недоговірних зобов'язань (Регламент «Рим II»)¹ нині залишається єдиним джерелом вторинного права ЄС, яке регламентує сферу колізійного регулювання недоговірних зобов'язань у ЄС. Прийняття Регламенту «Рим II» відіграло важливу роль у процесі уніфікації міжнародного приватного права в рамках ЄС. Після прийняття у 1980 році Римської конвенції² (а згодом на її основі і Регламенту «Рим I»³), з предмету регулювання якої було виключено недоговірні зобов'язання, питання врегулювання колізій у цій сфері регламентувалося, в основному, внутрішніми нормами держав-членів ЄС. Робота над документом, що продовжувалась протягом більш ніж 30 років, призвела до формування остаточного тексту Регламенту та його прийняття Парламентом і Радою ЄС влітку 2007р.⁴

Отже, за загальним правилом, закріпленим у статті 48 Закону України «Про міжнародне приватне право» встановлено, що до зобов'язань, які виникають з дії однієї сторони, застосовується право держави, у якій мала місце така дія, проте норма також містить у собі відсилання до низки додаткових колізійних норм, які містяться у наступних статтях. Зокрема, права та обов'язки за зобов'язаннями, що виникають внаслідок завдання шкоди, визначаються правом держави, у якій мала місце дія або інша обставина, що стала підставою для вимоги про відшкодування шкоди⁵. Права та обов'язки за зобов'язаннями, що виникають внаслідок заподіяння шкоди за кордоном, якщо сторони мають місце проживання або місцезнаходження в одній державі, визначаються правом цієї держави⁶. Сторони зобов'язання, що виникло внаслідок завдання шкоди, у будь-який час після його виникнення можуть обрати право держави суду⁷. Крім того, відповідно до частини 3 статті 49 право іноземної держави не застосовується в Україні, якщо дія чи інша обставина, що стала підставою для вимоги про відшкодування шкоди, за законодавством України не є протиправною. Втім такий каскадний підхід закріплено саме щодо зобов'язань із заподіяння шкоди і хоча ця група недоговірних зобов'язань є, мабуть, найчисленнішою, проте все ж таки не включає в себе всі недоговірні зобов'язання.

Тобто, основна колізійна прив'язка, що має застосовуватись до недоговірних зобов'язань відповідно до Закону України «Про міжнародне приватне право» передбачає застосування права держави, де мала місце подія, з якої виникло зобов'язання.

Загальною прив'язкою згідно Регламенту Рим II є місце настання шкоди, незалежно від того, де мав місце юридичний факт, що спричинив настання шкоди та в якій країні чи країнах наступили опосередковані наслідки такої події⁸. При цьому, на відміну від підходу, втіленого у Законі України «Про міжнародне приватне право» загальною зобов'язання із завдання шкоди не винесені у окрему норму і, відповідно, регламентуються загальним правилом. Тому, є доречним порівняння Статті 4 Регламенту одразу із двома нормами Закону України, проте все ж таки варто пам'ятати про таку різницю до розмежування правовідносин.

¹ Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II) 2007 (European Parliament and Council). EUR-Lex. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007R0864>>.

² Convention on the law applicable to contractual obligations (Rome Convention) 1980 (European Economic Community). EUR-Lex. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1555428436715&uri=CELEX:41980A0934>> (2018, вересень, 10).

³ Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I) 2008 (European Parliament and Council). EUR-Lex. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1555428517910&uri=CELEX:32008R0593>>.

⁴ Трощенко, І.О. (2011). Роль регламенту «Рим II» в уніфікації міжнародного приватного права в ЄС. *Держава і право*, 53, 617.

⁵ Закон про міжнародне приватне право, ч.1 ст. 49 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2709-15>> (2018, серпень, 22).

⁶ Закон про міжнародне приватне право, ч.2 ст. 49 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2709-15>> (2018, серпень, 22).

⁷ Закон про міжнародне приватне право, ч.4 ст. 49 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2709-15>> (2018, серпень, 22).

⁸ Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II) p.1 art.4 2007 (European Parliament and Council). EUR-Lex. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007R0864>>.

У Регламенті передбачено можливість гнучкого підходу при виборі права, яке має застосовуватись, а саме: визначено можливість відходу від загального правила, якщо сторони мають спільне місце проживання з на користь спільного місця проживання сторін¹ – аналогічно до підходу, втіленого в Законі України “Про міжнародне приватне право” щодо зобов’язань із заподіяння шкоди.

Крім того, у разі встановлення, що правовідносини мають більш тісний зв’язок із іншою країною, ніж та, що буде визначена на підставі вищевказаних правил прикріплення, то застосовується право такої країни². Встановлення найбільш тісного зв’язку може бути спричинене існуванням між сторонами правовідносин або договору, що тим чи іншим чином пов’язаний із правовідносинами із спричинення шкоди. Втім, варто зазначити, що підставою для визначення такого зв’язку може бути не лише існуючий договір але і договір який не відбувся, внаслідок зриву переговорів або договору, що було анульовано, або це можуть бути правовідносини сімейного характеру³.

Такий підхід обґрунтовується справедливим балансом інтересів особи, яка притягається до відповідальності, і особи, якій заподіяно шкоду, а також цей підхід відповідає сучасній концепції права цивільно-правової відповідальності і розвитку систем відповідальності без вини. Зважаючи на особливості сучасного світу та його глобалізацію, формула прикріплення закріплена у Регламенті видається більш обґрунтованою, а її використання призведе до простішого визначення правопорядку, що підлягає застосуванню.

З огляду на вищезазначене, варто уточнити загальне правило, закріплене у Законі України “Про міжнародне приватне право” та закріпити прив’язку до місця настання шкоди замість місця вчинення дії, що спричинила настання шкоди. Крім того, варто додати положення щодо можливого відходу від загального правила саме до статті, що закріплює загальне правило аналогічно до норм щодо окремих видів зобов’язань, тобто об’єднати дві норми: яка містить загальне правило та яка регламентує зобов’язання із заподіяння шкоди.

Незважаючи на те, що підхід щодо першої з можливих підстав відходу від застосування загального правила та формули прикріплення щодо обрання права, що застосовується до зобов’язань із заподіяння шкоди – право спільного місця проживання сторін, збігається у Законі України “Про міжнародне приватне право” та Регламенті ЄС “Рим II”, наступні підстави для такого відходу різняться. Підхід відповідно до якого здійснюється відхід від загального правила на користь права найбільш тісного зв’язку, який закріплений у Регламенті Рим II вбачається обґрунтованим та логічним, а отже доречним буде його закріплення у законодавстві України про міжнародне приватне право на ряду із відходом на користь закону суду за вибором сторін, а може і замість права сторін на обрання закону суду. Як відомо, саме відхід від аналогічних норм є одним із способів уникнення *forum shopping*, що також є однією з цілей Регламенту “Рим II”⁴.

Спеціальні колізійні прив’язки також передбачені Розділом VII Закону України «Про міжнародне приватне право» стосовно вимог про відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) та зобов’язань із безпідставного збагачення.

Так, до вимоги про відшкодування шкоди на вибір потерпілого застосовується: 1) право держави, у якій знаходиться місце проживання, місцезнаходження або основне місце діяльності потерпілого; 2) право держави, у якій знаходиться місце проживання або місцезнаходження виготовлювача товару або виконавця роботи (послуги); 3) право держави, у якій потерпілий придбав товар або в якій для нього була виконана робота (надана послуга)⁵.

¹ Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II) p.2 art.4 2007 (European Parliament and Council). *EUR-Lex*. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007R0864>>.

² Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II) p.3 art.4 2007 (European Parliament and Council). *EUR-Lex*. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007R0864>>.

³ Stone, P. (2007). The Rome II Regulation on Choice of Law in Tort. *Ankara Law Review*, 4, 2, 115.

⁴ Okoli, Chukwuma, Omoshemime Arishe, G. (2012). The Operation of the Escape Clauses in the Rome Convention, Rome I Regulation and Rome II Regulation. *Journal of Private International Law*, 8, 3, 536.

⁵ Закон про міжнародне приватне право, ст. 50 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2709-15>> (2018, серпень, 22).

При цьому у статті 5 Регламенту «Рим II» передбачено застосування: 1) права країни, де особа, якій завдано шкоду має своє звичайне місце проживання в день завдання шкоди, якщо продукція була випущена на ринок цієї країни; або, при невиконанні цієї умови, 2) права країни, де була придбана ця продукція, якщо продукція була випущена на ринок в цій країні; або, при невиконанні цієї умови, 3) права країни, де настала шкода, якщо продукція була випущена на ринок цієї країни.

Як бачимо, у законодавстві України та Регламенті «Рим II» спостерігається різний підхід до колізійного регулювання цих відносин. Згідно Закону України потерпілий обирає правопорядок, що підлягає застосуванню, з певного переліку, тоді як у Регламенті визначено більш чіткі правила визначення правопорядку. З одного боку підхід, закріплений у законодавстві України, більш сприятливий для потерпілого, проте це може призвести до певної непередбачуваності у питанні застосовуваного права. Крім того, потерпілий не завжди володіє специфічними знаннями для того, щоб визначити, який саме правопорядок є найбільш сприятливим для нього. Відповідно, впровадження порядку, передбаченого Регламентом, чи хоча б принципу, який використовується у Регламенті, призвело би до більшої передбачуваності у питанні вибору права.

Законом України передбачено, що до зобов'язань, що виникли внаслідок набуття, збереження майна без достатніх правових підстав, застосовується право держави, у якій такі дії мали місце. При цьому сторони зобов'язання у будь-який час після його виникнення можуть домовитися про застосування до нього права держави суду. Відповідно до Регламенту «Рим II» до цих недоговірних зобов'язань передбачено застосування права місця спільного проживання сторін, право країни де відбулося безпідставне збагачення та право найбільш тісного зв'язку. Разом з тим, зважаючи на особливості деяких правовідносин (зокрема електронна торгівля, блокчейни та подібне) прив'язка до місця вчинення дій не завжди буде спрацьовувати, так само не завжди буде можливість реалізувати право на вибір правопорядку. Вважаю, що норма повинна бути розширена іншими правилами прикріплення, що б застосовувалися у випадку не спрацювання першого правила. Можливо у даному випадку обґрунтованим було б закріплення правила застосування права найбільш вразливої сторони. Так само тут варто ще раз зазначити, що на сьогодні спостерігається відхід від права вибору сторонами права країни суду, а отже при реформуванні законодавства України про міжнародне приватне право слід врахувати цей досвід.

До правовідносин у сфері права інтелектуальної власності вітчизняне законодавство передбачає застосування права країни у якій вимагається захист цих прав. При цьому питання колізійного регулювання винесено в окремий розділ IV Закону України «Про міжнародне приватне право» і в ньому не проводиться різниця між договірними та недоговірними зобов'язаннями, що виникають внаслідок порушення таких прав¹. Це не варто розглядати як недолік, скоріше навпаки, оскільки це говорить про однообразність колізійного регулювання таких відносин.

Згідно із Регламентом «Рим II» передбачено застосування права країни, до якої висувається вимога про захист, або (у випадку застосування права ЄС) право країни, де право було порушено². Отже законодавство України аналогічне вимогам, які висуваються правом ЄС.

Щодо правил розв'язання колізій у питаннях недобросовісної конкуренції, то слід зауважити, що у Законі України «Про міжнародне приватне право» спеціальна норма відсутня. Разом з тим, у Регламенті «Рим II» до цих правовідносин передбачено досить багатоаспектний механізм колізійного регулювання. За загальним правилом застосування права країни, на території якої зачіпаються або можуть зачіпатися конкурентні відносини або колективні інтереси споживачів. Крім того у нормі закріплено досить детальний механізм застосування права у випадках, якщо порушення зачіпають права лише одного конкурента (загальне правило – місця настання шкоди), у випадку обмеження конкуренції (право країни, де зачіпається чи може зачіпатися ринок або право

¹ Закон про міжнародне приватне право, ст.36-37 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2709-15>> (2018, серпень, 22).

² Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II) art.8 2007 (European Parliament and Council). EUR-Lex. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007R0864>>.

країни-доміцилію відповідача)¹. Важливим нюансом цієї норми є те, що у сфері цих відносин не дозволяється відхід від закріплених норм шляхом угоди сторін про обрання права.

Питання застосування права у сфері недоговірних зобов'язань у разі завдання шкоди навколишньому середовищу також окремо не врегульовано Законом України «Про міжнародне приватне право», що є істотною прогалиною вітчизняного законодавства. Відповідно до статті 7 Регламенту «Рим II» має застосовуватись загальне правило, тобто право країни настання шкоди, якщо особа, що вимагає захисту такого права не обере підставою для своїх вимог право країни, де стався юридичний факт, що призвів до настання шкоди. На наш погляд підхід, втілений у Регламенті Рим II, що передбачає застосування права місця завдання шкоди, як загального правила, у цьому випадку, є цілком обґрунтованим та логічним.

Не врегульовані в Законі України «Про міжнародне приватне право» і відносини, що пов'язані із страйками або локаутами, тоді як згідно із європейським законодавством до цих відносин передбачено застосування права країни де мали місце ці страйки або локаути². Отже у законодавстві країни існує прогалина, яка потребує усунення і яка, на наш погляд, може бути врегульована спеціальною нормою, що має передбачити застосування права місця вчинення дії у каскаді з правом місця настання шкоди, але за умов внесення відповідних змін щодо відповідальності за такі дії до цивільного законодавства України

Правила застосування колізійних прив'язок у недоговірних зобов'язаннях з ведення чужих справ без доручення також не знайшли спеціального закріплення у законодавстві України. Згідно із статтею 11 Регламенту «Рим II», до цих правовідносин передбачено застосування права, що регулює існуючі взаємовідносини виходячи із спільного місця проживання сторін, місця вчинення дії, найбільш тісного зв'язку. Оскільки ці правовідносини частіше за все виникають внаслідок існуючих відносин між сторонами, підхід реалізований у Регламенті «Рим II», на наш погляд, є більш обґрунтованим і може бути врахований при удосконаленні вітчизняного законодавства.

У законодавстві України взагалі не врегульовано розв'язання колізій у сфері переддоговірної відповідальності. Тоді як відповідно до статті 12 Регламенту «Рим II» встановлено, що до цих правовідносин має застосовуватись право, що застосовувалось би до договору, право місця настання шкоди, право спільного звичайного місця проживання сторін, або право найбільш тісного зв'язку. Вважаємо, що за таких умов важливо закріпити концепцію переддоговірної відповідальності в рамках цивільного законодавства, адже на сьогодні аналогія існує лише в сімейному праві – відшкодування збитків у зв'язку із підготовкою до весілля, якщо шлюб не відбувся. Відповідно, після закріплення у цивільному законодавстві норм матеріального права, можливе закріплення відповідної колізійної прив'язки на рівні міжнародного права за аналогією з нормами Регламенту «Рим II».

Окремо варто зупинитися на закріпленні положень щодо вибору права сторонами у сфері недоговірних зобов'язань. Як вже зазначалося вище, Законом України «Про міжнародне приватне право» щодо деяких видів недоговірних зобов'язань, а саме зобов'язання внаслідок відшкодування шкоди та зобов'язання із безпідставного збагачення, передбачено можливість обрання сторонами права суду. Підхід, закріплений у Регламенті Рим II кардинально відрізняється від втіленого у законодавстві України. Так, згідно статті 14 Регламенту сторони мають право обрати право, що підлягає застосуванню і такий вибір не обмежується лише правом суду. Обмеження права вибору сторін обмежується частково лише правом найбільш тісного зв'язку, тобто у випадку якщо на момент настання шкоди всі елементи ситуації знаходилися на території однієї чи декількох країн, право обране сторонами не може обмежувати застосування норм такої країни, відхід від яких не дозволяється шляхом угоди сторін³. Говорити однозначно про доцільність імплементації такого підходу в Україні ще зарано, проте очевидно, що такі норми, на певному, будуть впроваджені у законодавство у випадку подальшої інтеграції України в європейське співтовариство.

¹ Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II) art.6 2007 (European Parliament and Council). EUR-Lex. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007R0864>>.

² Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II) art.9 2007 (European Parliament and Council). EUR-Lex. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007R0864>>.

³ Трощенко, І.О. (2010). Особливості застосування *lex voluntatis* до недоговірних зобов'язань відповідно до Регламенту Рим II. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 90, 179.

Отже, колізійне регулювання недоговірних зобов'язань, та зокрема зобов'язань із завдання шкоди, згідно закону України “Про міжнародне приватне право” виходить із загального правила прикріплення – права країни, де сталася подія, що призвела до настання шкоди. Щодо зобов'язань із завдання шкоди також, у випадку якщо сторони зобов'язання проживають в одній країні, застосовується права спільного місця проживання сторін, а також допускається обрання сторонами права суду. На ряду із загальним правилом, українське законодавство містить декілька спеціальних норм: (1) щодо завдання шкоди продукцією – на вибір потерпілого право місця проживання або місцезнаходження потерпілого, право місця проживання або місцезнаходження постачальника продукції, робіт або послуг або права місця виконання робіт чи придбання товару; та (2) щодо зобов'язань із безпідставного збагачення – право держави, де мали місце дії, що призвели до виникнення зобов'язань та право країни суду за вибором потерпілого.

Регламент Рим II містить більш диференційований підхід до колізійного регулювання даного виду зобов'язань та виходить із загального правила місця настання шкоди, а також допускає вибір права сторонами у всіх ситуаціях за виключенням зобов'язань, що виникають внаслідок недобросовісної конкуренції та щодо застосування публічного порядку. Закріплення окремих спеціальних норм щодо достатньо великої кількості зобов'язань у Регламенті дозволяє врахувати специфіку тих чи інших відносин при визначенні формули прикріплення – ознака, якої бракує законодавству України про міжнародне приватне право. Крім того важливою новелою Регламенту є закріплення широке застосування *lex voluntatis*, тоді як Закон України обмежує вибір права лише правом суду і допускається лише у двох видів зобов'язань.

Загалом підхід до колізійного регулювання, закріплений у Регламенті ЄС №864/2007 щодо права, яке застосовується до недоговірних зобов'язань може стати основою для вдосконалення законодавства України про міжнародне приватне право.

References:

1. Dovhert, A.S. (2015). *Zakonodavstvo Ukrainy z mizhnarodnoho pryvatnoho prava: dzherela zapozychennia* [Ukrainian legislation on private international law: sources of borrowing]. *Pryvatne pravo i pidpriemnytstvo* [Private and Business Law], no. 13, 16. [in Ukrainian].
2. *Zakon pro mizhnarodne pryvatne pravo 2005* [The Law on Private International Law] (Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiyni sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2709-15>> (2018, August, 22). [in Ukrainian].
3. Troshchenko, I.O. (2010). *Osoblyvosti zastosuvannia lex voluntatis do nedohovirnykh zoboviazan vidpovidno do Rehlamentu Rym II* [Features of *lex voluntatis* application to non-contractual obligations in accordance with Rome]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* [Actual problems of international relations], no. 90, 179. [in Ukrainian].
4. Troshchenko, I.O. (2011). *Rol rehlamentu «Rym II» v unifikatsii mizhnarodnoho pryvatnoho prava v YeS* [The role of the Rome II Regulation in the unification of international private law in the EU]. *Derzhava i pravo* [State and Law], issue 53, 617. [in Ukrainian].
5. Convention on the law applicable to contractual obligations (Rome Convention) 1980 (European Economic Community). *EUR-Lex*. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1555428436715&uri=CELEX:41980A0934>> (2018, September, 10). [in English].
6. Okoli, Chukwuma, Omoshemime Arishe, G. (2012). The Operation of the Escape Clauses in the Rome Convention, Rome I Regulation and Rome II Regulation. *Journal of Private International Law*, vol. 8, no. 3, 536. [in English].
7. Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I) 2008 (European Parliament and Council). *EUR-Lex*. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1555428517910&uri=CELEX:32008R0593>>. [in English].
8. Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II) 2007 (European Parliament and Council). *EUR-Lex*. <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007R0864>>. [in English].
9. Stone, P. (2007). The Rome II Regulation on Choice of Law in Tort. *Ankara Law Review*, vol. 4, no. 2, 115. [in English].

Vladyslav Kononov

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Mariia Shcherbyna

Boniuk and partners, Lawyers Association, Ukraine

LEGAL STATUS OF THE DATA EXCLUSIVITY FOR ORIGINAL MEDICINAL PRODUCTS AND PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS TO PRECLINICAL AND CLINICAL TRIALS

This research deals with the legal nature and functions of the legal status of the data exclusivity for medicinal products and analyses specifics of granting the data exclusivity legal status for medicinal products in Ukraine, subject to the relevant obligations of Ukraine under the EU Association Agreement. Also, the article presents some examples of functioning of the legal status of the data exclusivity for medicinal products in foreign countries. In the article, the authors give their own definition of the concept of Data Exclusivity. The authors analyze the essence of preclinical and clinical trial data. Moreover, the article reveals the specifics of protecting intellectual property rights to preclinical and clinical trial data in Ukraine.

Keywords: the data exclusivity for medicinal products, original medicinal product, generic medicinal product.

Problem statement. It may take from several years to several decades of years to develop an original medicinal product and to carry out its preclinical and clinical trials and, accordingly, it comes at a high price to a pharmaceutical company. In view of this, before putting an original medicinal product on the market of such or the other country, a pharmaceutical company must consider two factors: 1. whether the country's laws provide for the status of the data exclusivity being available to such company with respect to its original medicinal product and 2. whether the country guarantees to such company the protection of intellectual property rights to preclinical and clinical trials.

The research issue is of current interests in view that Ukraine lacks comprehensive research relating to the granting of the data exclusivity legal status for original medicinal products and protection of intellectual property rights to preclinical and clinical trials.

Research progress. There has been no comprehensive research relating to the granting of the data exclusivity legal status for original medicinal products and protection of intellectual property rights to preclinical and clinical trials in Ukraine.

The purpose and tasks of the article are to analyze the data exclusivity legal status for medicinal products and its specifics in Ukraine, as well as the specifics related to the protection of intellectual property rights to preclinical and clinical trials in Ukraine.

Statement of basic materials. In order to enable Ukrainian citizens to exercise their rights to health, the state ensures that the most needed medicinal products are affordable and that citizens are protected whenever any harm is done to their health due to using medicinal products according to their medical indications, and grants benefits and guarantees to certain groups of population and categories of citizens relating to their provision with medicinal products if they become ill. Thus, the state regulates thoroughly the market access to medicinal products.

As provided in article 2 of Law of Ukraine on Medicinal Products No. 123/96-BP, dated 4 April 1996 (the "**Law**")¹, a medicinal product is any substance or combination of substances (one or more active pharmaceutical ingredients and excipients) capable of and intended for treating or preventing diseases in human beings, or any substance or combination of substances (one or more active pharmaceutical ingredients (API) and excipients) that may be administered for preventing a pregnancy, restoring, correcting

¹ Закон про лікарські засоби 1996 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80>>. (2019, April, 15).

or modifying physiological functions by exerting a pharmacological, immunological or metabolic action, or to making a medical diagnosis.

The medicinal products intended for treating or preventing diseases undergo thorough control by the state at all stages while they are marketed. State registration of a medicinal product is the key instrument available to the state to regulate this process. Thus, pursuant to article 9(1) of the Law, medicinal products are permitted for application in Ukraine after their state registration thereof.

The state registration of medicinal products is conducted on the basis of an application submitted to the central body of executive power that implements the public policy relating to healthcare.

An application for the state registration of a medicinal product must contain the manufacturer's name and address; its registered address and address of its manufacturing facilities; the name of a medicinal product and its trade name; the name of an active substance (in Latin); synonyms; pharmaceutical form; full composition of a medicinal product; indications and contra-indications; dosage; dispensing conditions; modes of administration; shelf life and storage conditions; information on the packaging; information on the registration of the medicinal product in other countries, including name of the country, number and date of the registration (article 9(2) of the Law).

An application must be accompanied by materials of preclinical study, clinical trials and expert examination; pharmacopoeia article or materials related to methods of medicine quality control, draft process procedure or information on production process; samples of the medicinal product; its packing; document evidencing payment of the registration fee. An application for state registration of a medicinal product registered by a competent body in the United States, Switzerland, Japan, Australia, Canada or the European Union and medicinal product registered under a centralized procedure by a competent body of the European Union for use in the territory of such countries or member states of the European Union must be accompanied solely by materials related to methods of medicinal product quality control; registration dossier materials; samples of the packaging of a medicinal product with labelling written in the language for labelling of medicinal products as provided for by this Law, and medicinal product use instructions written in the language required by this Law, and document certifying that the registration fee has been paid.

Thus, preclinical and clinical studies precede the state registration of a medicinal product and, in particular, an original medicinal product.

The public policy related to creating, manufacturing, quality control of, and selling, medicinal products is aimed at supporting scientific research of, creating and implementing new technologies and at developing the manufacture of highly efficient and safe medicinal products, meeting public demands for medicinal products of proper quality.

In view that the development of an original (innovative) medicinal product and its preclinical and clinical trials take on average from 10 to 12 years and cost to an innovating pharmaceutical company from USD 0.8 to 1.2 billion¹, most countries, in addition to guaranteeing to such company that its intellectual property rights are protected, also grant the status of data exclusivity with respect to its original medicinal product.

The applicable laws of Ukraine lack the definition of the legal status of data exclusivity. We believe that it may be defined as follows: **the status of data exclusivity** is an exclusive right of an innovating pharmaceutical company as manufacture of an original medicinal product to use, within certain period set out in the domestic laws, data of its own studies summarized in the registration dossier for its own medicinal product for commercial purposes and, in the first place, for the medicinal product entering the relevant country's market.

As provided in clause 38, Section II of the Procedure for Examining Materials for Medicinal Products Filed for State Registration (Re-Registration) and Examining Materials for Changing the Registration Materials During the Effective Period of the Marketing Authorization as approved by Order No. 426 of the Ministry of Health of Ukraine, dated 26 August 2005 (the "**Procedure**")², an **original**

¹ Андрощук, Н. (2017). Режим ексклюзивності даних: зміни у підходах. *Юридична газета*, 23 (573).

² Про затвердження Порядку проведення експертизи реєстраційних матеріалів на лікарські засоби, що подаються на державну реєстрацію (перереєстрацію), а також експертизи матеріалів про внесення змін до реєстраційних матеріалів протягом дії реєстраційного посвідчення 2005 (Міністерство охорони здоров'я України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1069-05>> (2019, April, 15).

(innovative) medicinal product means a medicinal product that has been first registered in the world based on a complete set of documents relating to its quality, safety and efficacy (complete registration information).

Ukraine started implementing the data exclusivity concept pursuant to the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, which agreement was ratified by Law of Ukraine No. 1678, dated 16/09/2014¹. Thus, pursuant to article 222 of the mentioned Agreement, the Parties shall implement a comprehensive system to guarantee the confidentiality, non-disclosure and non-reliance of data submitted for the purpose of obtaining an authorization to put a medicinal product on the market. For that purpose, when a Party requires the submission of test data or studies concerning the safety and efficacy of a medicinal product prior to granting approval for the marketing of such product, the Party shall not, for a period of at least five years from the date of the first approval in that Party, permit other applicants to market the same or a similar product, on the basis of the marketing approval granted to the applicant which had provided the test data or studies, unless the applicant which had provided the test data or studies has given consent. During such period, the test data or studies submitted for the first approval will not be used for the benefit of any subsequent applicant aiming to obtain marketing approval for a medicinal product, except when the consent of the first applicant is given. Ukraine undertook to bring its laws on the data protection related to medicinal products in line with the EU laws in effect as of the date to be designated by the Trade Committee.

As provided in article 12(9) of the Law, if a medicinal product registered on the basis of the registration information submitted in full (the "**reference/original medicinal product**") is registered in Ukraine for the first time, the state registration of another medicinal product containing the same active substance as the reference/original medicinal product may be carried out at least five years after the date of the first registration of the reference/original medicinal product in Ukraine, unless otherwise provided for by this Article. This requirement does not apply when an applicant has obtained, in accordance with the laws, the right to refer and/or use the registration information of the reference/original medicinal product or has submitted its own the full registration information that meets the requirements established with respect to the registration information of the reference/original medicinal product.

The period referred to in article 9(11) of the Law may be extended up to six years if, during the first three years after the state registration of the reference/original medicinal product, the central body of executive power that implements the public policy relating to healthcare has permitted using it with respect to one or more indications which are considered as having a special advantage over the existing indications. The central body of executive power that ensures the formation of the public policy relating to healthcare shall establish the rules and criteria for determining which indications have a special advantage over the existing indications. The time period defined in article 9(11) of the Law shall be set if an application for registration of a reference/original medicinal product in Ukraine is submitted within two years after the date of its first registration in any country (article 9(11) of the Law).

As provide clause 37(1), Section II of the Procedure, **illegal use of the registration information on the safety and efficacy of a medicinal product** means a reference to or other use of information on the efficacy and safety of a medicinal product, as registered under a complete and independent application, earlier than 5 years from the date of the registration of such medicinal product in Ukraine for the state registration of the relevant generic medicinal product, except when the applicant has obtained, under the law, the right to refer to and/or use the registration information of the reference/original medicinal product or has submitted its own complete registration information that meets the requirements to the registration information on the reference/ original medicinal product.

These requirements should not preclude any entity from developing accordingly within this period a medicinal product, including bioequivalence studies of generic and original medicinal products, and submitting the registration dossier to the regulatory body in order to get the marketing authorization five years after the registration in Ukraine of the reference medicinal product specified in the previous subparagraph (clause 36(2) of the Procedure).

¹ Про затвердження Порядку проведення експертизи реєстраційних матеріалів на лікарські засоби, що подаються на державну реєстрацію (перереєстрацію), а також експертизи матеріалів про внесення змін до реєстраційних матеріалів протягом дії реєстраційного посвідчення 2014 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>> (2019, April, 15).

Thus, the data exclusivity status does exist in Ukraine in relation to medicinal products, which status may be obtained by filing an application and all necessary supporting documents as required for the procedure for full registration of a medicinal product. Having obtained the data exclusivity status with respect to medicinal products, a pharmaceutical company will be guaranteed that its medicinal product will have exclusive access to the market for 5 years and, under exceptional circumstances, for 6 years.

Moreover, an innovating pharmaceutical company may permit another pharmaceutical company to use the active substance of its original medicinal product. A medicinal product derived based on such active substance is a generic medicinal product.

In accordance with clause 12, Section II of the Procedure, a **generic medicinal product (also "generic" or "interchangeable")** is a medicinal product with the same qualitative and quantitative active substance composition and pharmaceutical form as the reference product, which interchangeability with the reference product has been demonstrated based on appropriate studies.

As provided in sub-clause 1, clause 1.3, Section II of the Procedure, a generic medicinal product is a medicinal product for which it is proved, in accordance with provisions of the European Medicines Agency (the "EMA") Guidelines on Bioequivalence Study (CPMP/QWP/EWP/1401/98 Rev. 1), or the ST-N MOZU 42-7.1:2014 guideline, that it is a generic of a reference product.

A generic medicinal product is defined as a medicinal product that has the same qualitative and quantitative composition in API and the same pharmaceutical form as the reference medicinal product, and whose equivalence with the reference medicinal product has been demonstrated by appropriate bioavailability studies. The different salts, esters, ethers, isomers, mixtures of isomers, complexes or derivatives of the active substance will be considered to be the same active substance, unless they differ significantly by properties with regard to the safety and/or efficacy. If so, the applicant should submit additional information proving the safety and/or efficacy of different salts, ethers or derivatives of the active substance. Various immediate-release oral pharmaceutical forms will be treated as one and the same pharmaceutical form. A bioequivalence study will not be required from an applicant if the latter proves that the generic medicinal product meets the established criteria. If the active substance of a generic contains the same active component of the molecule as the original registered medicinal product but in the form of a different salt/ether/complex/derivative, it should be proved that in such case there is no change in the pharmacokinetics, pharmacodynamics and/or toxicity of the substance component that is responsible for such properties and can change the safety/ efficacy profile. If there is no such proof, then the substance is new active substance (sub-clause 1, clause 1.3, Section III of the Procedure).

Since recently, there has been an active discussion between scientists and practitioners whether it is appropriate to extend the data exclusivity period. The minimum data exclusivity period in Europe is 6 years or, for high technology products, 10 years¹. Supporters of the idea to extend to the data exclusivity period refer particularly to figures.

We believe that it is not appropriate to increase the period of data exclusivity for medicinal products in Ukraine in view that the market entry of generics results in reducing prices of the relevant medicinal products, which is a more advantageous option in terms of the situation currently existing in Ukraine.

Thus, the data exclusivity does exist in Ukraine in relation to medicinal products, which status may be obtained by registration of an original medicinal product under the full procedure for registration of a medicinal product. Having obtained the data exclusivity status with respect to medicinal products, a pharmaceutical company will be guaranteed that its medicinal product will have access to the market for 5 years and, under exceptional circumstances, for 6 years. We believe it is not appropriate to increase this period.

In addition to the instruments intended for verifying the quality and safety of medicinal products, the legal protection of intellectual property rights used to create such products has a special place, so that protection of commercial interests of developers and investors is in place.

The intellectual property right to medicinal products is protected under the applicable laws of Ukraine. Moreover, data related to the composition of the active substance are not the only thing of value to pharmaceutical companies, but the data of preclinical and clinical trials as well, considering that a company may spend on them more time and money than on the development of a medicinal product as such.

¹ Ексклюзивність даних клінічних досліджень. *Pharmaceutical Encyclopaedia*.

<<https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/6878/eksklyuzivnist-danix-klinigichnix-doslidzhen>> (2019, April, 15).

Preclinical studies help to understand whether it is worth to examine further new substance, measure initial doses for investigating its effects on a human body, and evaluate the likelihood of adverse events and their nature. This stage involves such laboratory tests as *in vitro* (in labware) and *in vivo* (on laboratory animals). As required under the international laws, laboratory animals may be used if the ethics committee and competent healthcare body in the country, where the study is intended to be carried out, approves such use. Different doses of substances are tested during preclinical studies to obtain preliminary data on their pharmacological features; toxicological tests are carried out; pharmacokinetic properties (absorption, division, excretion (extraction) and metabolism) are examined.

Clinical studies are efforts aimed at examining the effects of medicinal products with direct involvement of human beings being healthy volunteers and carried out to evaluate the efficacy and safety of new medicines and potential expansion of indications for applying already known ones. Such studies may be initiated only after positive results are obtained from preclinical study of the product.

Clinical studies with involvement of human beings may be commenced only if findings of the preclinical studies prove that the product is rather safe and that such studies do not pose a risk to human beings and the new product as such has perspectives in terms of treating illnesses.

Article 39 of the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (the "**TRIPS Agreement**")¹ states that "undisclosed information" shall be protected, so that to ensure effective protection of that pharmaceutical or of agricultural manufacturers against unfair competition (clause 1); natural and legal persons shall have the possibility of preventing information lawfully within their control from being disclosed to, acquired by, or used by others without their consent in a manner contrary to honest commercial practices (clause 2). Such information shall be secret (i.e., generally known among or readily accessible to persons within the circles that normally deal with the kind of information in question), have commercial value (because it is secret) and be subject to reasonable steps under the circumstances, by the person lawfully in control of the information, to keep it secret.

As far as medicinal products are concerned, such information shall be the outcome of preclinical and clinical trials, i.e., study data. As provided in article 39(3) of the TRIPS Agreement, members, when requiring, as a condition of approving the marketing of pharmaceutical or of agricultural chemical products which utilize new chemical entities, the submission of undisclosed test or other data, the origination of which involves a considerable effort, shall protect such data against unfair commercial use (clause 3).

Thus, the rights to findings of preclinical and clinical studies related to medicinal products may be categorized as a kind of intellectual property rights.

Pursuant to article 222 of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, which agreement was ratified by Law of Ukraine No. 1678, dated 16/09/2014, the Parties shall implement a comprehensive system to guarantee the confidentiality, non-disclosure and non-reliance of data submitted for the purpose of obtaining an authorization to put a medicinal product on the market.

Article 9(14) of the Law states that, for the purpose of securing the public health and upon registering a medicinal product, the Cabinet of Ministers of Ukraine may, as a matter of the law, permit a person designated by it to use a patented invention (utility model) related to such medicinal product without consent of the patent owner.

Moreover, article 9(16) of the Law imposes liability for disclosing data of preclinical and clinical trials. Consequently, persons in fault shall be brought to disciplinary, administrative, civil and/or criminal responsibilities for disclosure and unlawful use of registration information in accordance with laws of Ukraine.

As provided in Section X of the Procedure for Examining Materials for Medicinal Products Filed for State Registration (Re-Registration) and Examining Materials for Changing the Registration Materials During the Effective Period of the Marketing Authorization as approved by Order No. 426 of the Ministry of Health of Ukraine, dated 26 August 2005, during the conduct of the expert examination of materials for medicinal products submitted for the state registration, re-registration, as well the expert examination of materials related to changes in the registration materials within the effective period of the marketing authorization, the Centre should ensure that the confidential registration information is protected from

¹ *Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності* (Світова організація торгівлі). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018> (2019, April, 15).

disclosure and unfair commercial use. The confidential registration information should not be made available to any third parties and such materials should not be reproduced in a hard copy, electronic or any other media without written consent of the owner of such information or otherwise as provided by the applicable laws. The circulation of documents containing the confidential registration information should take place within the Centre. Persons who may have a conflict of interests with the applicant must not have access to documents containing the confidential registration information.

Thus, in order to register an original medicinal product and obtain a permit for its sales in Ukraine, an innovating pharmaceutical company must file with regulatory bodies its findings of preclinical and clinical trials to prove that the medicinal product submitted for registration is safe and efficient. Furthermore, both the EU laws approximated by Ukraine and the applicable laws of Ukraine guarantee that data of preclinical and clinical studies of medicinal product are protected. Persons at fault for disclosing such information shall bear disciplinary, administrative, civil and/or criminal liability.

CONCLUSIONS:

1. The data exclusivity does exist in Ukraine in relation to medicinal products, which status may be obtained by registration of an original medicinal product under the full procedure for registration of a medicinal product.

2. Having obtained the data exclusivity status with respect to medicinal products, a pharmaceutical company will be guaranteed that its medicinal product will have access to the market for 5 years and, under exceptional circumstances, for 6 years.

3. We believe that it is not possible for the time being to increase the period of data exclusivity for medicinal products in Ukraine.

4. The applicable laws of Ukraine guarantee that data of preclinical and clinical studies of medicinal product are protected.

References:

1. *Zakon pro likarski zasoby 1996* [Law of Ukraine on Medicinal Products] (Verkhovna Rada Ukrainy). [Verkhovna Rada of Ukraine]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, April, 15). [in Ukrainian].
2. Androshchuk, H. (2017). Rezhym eksklyuzivnosti danykh: zminy u pidkhodakh [Data Exclusivity Status: Changes in Approaches]. *Yurydychna Gazeta* [Legal Newspaper], no. 23 (573). [in Ukrainian].
3. *Nakaz pro zatverdzhennia poriadku provedennia ekspertyzy reiestratsiinykh materialiv na likarski zasoby shcho podaiutsia na derzhavnu reiestratsiiu (perereiestratsiiu), a takozh ekspertyzy materialiv pro vnesennia zmin do reiestratsiinykh materialiv protiahom dii reiestratsiinoho posvidchennia 2005* [Order on Approving the Procedure for Examining Materials for Medicinal Products Filed for State Registration (Re-Registration) and Examining Materials for Changing the Registration Materials During the Effective Period of the Marketing Authorisation] (Ministerstvo Okhorony Zdorovia Ukrainy) [The Ministry of Health of Ukraine]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1069-05>> (2019, April, 15). [in Ukrainian].
4. *Zakon pro ratyfikatsiiu Uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhniymi derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony 2014* [Law of Ukraine on Ratifying the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand] (Verkhovna Rada Ukrainy) [Verkhovna Rada of Ukraine]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>> (2019, April, 15). [in Ukrainian].
5. *Farmatsevtychna Entsyklopediia* [Pharmaceutical Encyclopaedia]. <<https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/6878/eksklyuzivnist-danix-klinichnix-doslidzen>> (2019, April, 15). [in Ukrainian].
6. *Uhoda pro torhovelni aspekty prav intelektualnoi vlasnosti 1994* [Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights] (Svitova orhanizatsiia torhivli) [World Trade Organization]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018> (2019, April, 15). [in Ukrainian].

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Časopis vychází šestkrát ročně.

Články pro zveřejnění v **prvním (únor)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. ledna a musí být publikovány do dne 28. února.

Články pro zveřejnění v **druhém (duben)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. března a musí být publikovány do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v **třetím (červen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. května a musí být publikovány do dne 30. června.

Články pro zveřejnění ve **čtvrtém (srpen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. července a musí být publikovány do dne 31. srpna.

Články pro zveřejnění v **pátém (říjen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. září a musí být publikovány do dne 31. října.

Články pro zveřejnění v **šestém (prosinec)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. listopada a musí být publikovány do dne 31. prosince.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10 - 30 stranek.

Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 700-900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, pracovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku - volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytovány na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí být uvedený ve formátu

TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustrací že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:

E-mail: admedit@eppd13.cz

eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: <http://eppd13.cz>

Adresa:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

PŘÍKLADY ÚPRAVY BIBLIOGRAFICKÉHO POPISU ZDROJŮ A LITERATURY DLE POŽADAVKŮ APA-STYLE

Všeobecná pravidla:

Bibliografický popis zdrojů a literatury v odkazech na každé stránce a v transliterovaném seznamu literatury (references) musí být zpracován na základě norem APA-Style, v souladu s požadavky APA (American Psychological Association). Níže jsou uvedeny příklady zpracování nejběžnějších bibliografických zdrojů. Více informace dostanete na stránce <http://www.apastyle.org>.

Při úpravě bibliografických popisů zdrojů a literatury dejte si pozor na způsob psaní: rovně a kurzivou (*Italic*) a také na postupnost umístění prvků odkazu.

Paginální odkazy na zdroje a literaturu se uvádí v původním jazyce (v jazyce originálů), totiž nepřekládají se a netransliterují se. Citace jsou také uváděny v původním jazyce článku.

Seznam literatury (references) na konci článku se uvádí latinkou. Pokud se musí uvést odkaz na články v písmu cyrilici (včetně článků v ukrajinštině nebo v ruštině) otištěné dříve v časopisech a sbírkách, doporučujeme tuto variantu struktury bibliografických odkazů v sekci References:

- Jméno a příjmení autora/-ů (transliterace);
- Transliterovaný název článku a jeho překlad v angličtině, který má být umístěn v hranatých závorkách: [];
- Název zdroje (transliterace) a překlad jeho názvy v jazyce anglickém: [];
- Výchozí údaje s anglickým zápisem.

V seznamu literatury (references) místo vydání pro zdroje v jazyce anglickém a ukrajinském se uvádí v angličtině, a název nakladatelství se transliteruje.

Pro automatickou transliteraci názvů zdrojů v písmu cyrilici dá se použít další stránky:

- pro zdroje v ruštině: <http://www.translit.ru>,
- pro zdroje v ukrajinštině: <http://www.slovyk.ua/services/translit.php>.

Odkaz na web-zdroje se má sestavit dalším způsobem: jméno autora web-stránky, název stránky, název web-stránky (píše se kurzivou (*Italic*)), adresu web-stránky oddělenou znaky < >: <URL> a pokud je možné datum poslední návštěvy/ náhledu web-stránky v zaoblených závorkách: () . Název měsíce nahlédnutí do web-stránky se uvádí v jazyce článku.

Pro vaše pohodlí jsou následující příklady uvádění zdrojů a literatury rozděleny podle typu zdroje, a každý se uvádí ve dvou variantách po sobě: první je příklad odkazu na každé stránce, druhý je příklad odkazu na stejný zdroj, jenže jak se má uvádět v seznamu literatury (references).

Monografie:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English].

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan, 5.

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan. [in English].

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.

Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian].

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность*. Москва: ТЕИС, 14-21.

Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Článek v časopise:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substantních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75.

doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního shtepeni na substantnih urovnih. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожний, О., Медведєва, М. (2006). Імплементация міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, 1, 64-76.

Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], no. 1, 64-76. [in Ukrainian].

Teze a myšlenky konference:

Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.

Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennia silskogospodarskikh kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta institucijni mekhanizmi zabezpechennia rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materiali Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa)*. [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhyttya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferencii profesorsko-vikladdackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Odkazy na web-stránky:

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> (2017, лютий, 01).

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, сентябрь, 18).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhliisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> (2017, ию).

Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhayut dejatel'nost' Medzhliisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut*. [15 minutes]. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhliisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> [in Russian]. (2017, June, 22).

Odkazy na právní předpisy a právní dokumentaci:

Закони а нарізєні:

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21).

Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь*. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> (05 мая 2017). *Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015* (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'*. [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).

Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukraini 2005 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsijnyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Dohody, konvence, doporuceni

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (21 листопада 2016).

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).

Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21)

Dvoustranné dohody

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrainy ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Oficijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Soudní dokumentace

Dokumentace Mezinárodního soudu

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> (12 вересня 2017)

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (do 31. října 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (od 1. listopadu 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Soudní rozhodnutí soukromých zemí

Постановление по делу № 16-II [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).

Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).

Become a Contributor for the Journal**EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE**

The Journal is issued 6 times per year.

Articles for publication in the first (February) issue of the journal are accepted until January, 15 and will be published until February, 28.

Articles for publication in the second (April) issue of the journal are accepted until March, 15 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the third (June) issue of the journal are accepted until May, 15 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the fourth (August) issue of the journal are accepted until July, 15 and will be published until August, 31.

Articles for publication in the fifth (October) issue of the journal are accepted until September, 15 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the sixth (December) issue of the journal are accepted until November, 15 and will be published until December, 31.

Deadlines for acceptance of articles to the relevant journal issues are approximate. The editorial board may arbitrarily change these dates because of the large number of articles in the editorial portfolio. The dates of journal's publishing are unchangeable: the end of each pair of months.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages.

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, the following is required in English:

an abstract (700-900 characters),

a title of the article and complete data of an author – full first and last name,

academic title, academic degree, position, and place of employment.

Footnotes are allowed, no endnotes.

Bibliography after the article is optional.

Bibliography should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA).

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:

E-mail: admedit@eppd13.cz

eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: <http://eppd13.cz>

Mailing Address:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

RULES AND EXAMPLES OF REFERENCING ACCORDING TO APA-STYLE REQUIREMENTS

General rules:

Bibliographic descriptions of sources and literature in footnotes and transliterated list of sources (references) should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). Below are examples of how to arrange the most common bibliographic sources. For more information see: <http://www.apastyle.org>

When arranging bibliographic descriptions of sources and literature it is necessary to consider regular and cursive (*Italic*) text fonts, as well as the sequence of elements in a reference.

Footnotes should be provided in the original language of a source to which you refer, that is, they are not translated or transliterated. Quotes within the article should be provided in the language of the article.

References at the end of the article should be Latinized. When making bibliographic references to Cyrillic (including Ukrainian and Russian) articles, published in journals and almanacs, we strongly recommend the following structure of references:

- Name of author/authors (transliterated);
- original title of the article transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- original title of the source transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- publisher's imprint information in English.

In References, when indicating a city of publication both in English and Cyrillic sources, the name of the city should be given in English, while the name of the publishing house should be transliterated.

For automatic transliteration of Cyrillic sources, you can use the following resources <http://www.translit.ru> – for sources in Russian; and <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> – for sources in Ukrainian.

When arranging references on website materials, a reference should include author's name, title of the page, name of the site (*typed in Italic font*), site address <URL>, marked by <> symbols, and, if possible, the date when this page was last browsed (in round brackets). The month is provided in the language of the article.

For your convenience, below you can see examples of arranging bibliographic descriptions of sources and literature organized by source type; each one is given in two formats sequentially: the first one is the footnote example; the second is the example of arranging the same source in References.

Monograph:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English]

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan, 5.

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan. [in English]

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.

Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian]

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность*. Москва: ТЕИС, 14-21.

Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Journal article:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементация міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, 1, 64-76.

Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], no. 1, 64-76. [in Ukrainian].

Conference paper:

Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.

Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennia silskogospodarskikh kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta instituciyni mekhanizmy zabezpechennia rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materiali Mizhnarodnoi nauково-praktichnoi konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa)*. [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materiali Mizhnarodnoi nauкової konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Web-link:

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> (2017, лютий, 01).

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, сентябрь, 18).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhliisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> (2017, ию).

Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhayut dejatel'nost' Medzhliisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut*. [15 minutes]. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhliisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> [in Russian]. (2017, June, 22).

References to legislative acts and legal documents

Laws and regulations

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21)

Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь*. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> (05 мая 2017). *Direktiva o razvitiu dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015* (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'*. [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).

Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukraini 2005 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Agreements, conventions, recommendations

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (21 листопада 2016).

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).

Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21).

Bilateral agreements

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrayiny ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Oficijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Judicial documents

Documents of the International Court of Justice

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> (12 вересня 2017)

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

ECHR cases (until October 31, 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

ECHR cases (after November 1, 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Judicial decisions of individual countries

Постановление по делу № 16-П [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).

Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).